

SEVİL BƏHRƏMOVA, ESMİRƏ MUSAYEVA,
LEYLA HÜSEYNOVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ

8-ci sinif

MÜƏLLİM ÜÇÜN METODİK VƏSAİT

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
08.06.2015-ci il tarixli 645 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

BAKİ—2015

Bəhrəmovə S., Musayeva E., Hüseynova L.

B58 Azərbaycan tarixi. 8-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait.
Bakı, «Təhsil», 2015, 200 səh.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və
yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxar-
maq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2015

ƏZİZ MÜƏLLİMLƏR!

Azərbaycan tarixini tədris edən müəllimin işində əsas sənəd Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış Azərbaycan tarixi fənn proqramı, yəni kurikulumudur. Sizə təqdim olunmuş «Azərbaycan tarixi» dərsliyi, eləcə də müəllim üçün metodik vəsait hazırlanarkən VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə verilmiş standartlar nəzərə alınmışdır. Dərslidəki materiallar şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Eyni zamanda tarixi keçmişin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi, tədris materiallarının aktuallığı, bu materialların şagirdlərin marağına uyğunlaşdırılması üçün səy göstərilmişdir. Tarixin öyrənilməsinin həyatla əlaqələndirilməsi əsaslı surətdə nəzərə alınmış, sual və tapşırıqlar buna xidmət etmişdir. Həmçinin fəal-interaktiv təlim mühiti yaratmaq üçün müxtəlif mənbələr, materiallar, şəkil və illüstrasiyalar, xəritə və sxemlərdən geniş istifadə edilmişdir. Şagirdin müstəqil olaraq müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsi üçün dərslidə bütün amillər nəzərə alınmışdır. Hazırlanmış dərslək:

- ◆ Təlim marağını gücləndirir, şagirdləri axtarışlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir;

- ◆ Məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir;
- ◆ Tətbiqi xarakter daşımaqla zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır;
- ◆ Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını genişləndirir;
- ◆ Fəal təlim şəraitinin yaradılmasını tələb edir;
- ◆ Şagirdlərin fərqli idraki imkanlarının nəzərə alınmasına şərait yaradır.

Metodik vəsaitdə müasir metodik tələblər nəzərə alınmış, dərslilə işin səmərəli qurulması üçün müəyyən tövsiyələr verilmişdir. Bütün mövzuların reallaşdırılması üçün sual və tapşırıqlar verilmişdir. Bu vəsaitdə tarixi hadisələrin əlaqələri, qanunauyğunluğu, mənası, mahiyyəti və əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Tarix dərslərində mühakimə nəzəri nəticələri açıb göstərmək işinə xidmət edir və şagirdlərə tarixi təfəkkürlə məşğul olmağı öyrədir. Bu işin də həyata keçirilməsi yollarını metodik vəsaitdən istifadə etməklə

müəyyənləşdirə bilərsiniz. Müəllim üçün metodik vəsait sizə öz işinizi qurmağa – dərsi planlaşdırmağa, qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasına köməklik göstərəcəkdir. Metodik vəsaitdə hər bir mövzunun tədrisi ilə bağlı tövsiyələr öz əksini tapır. Bu tövsiyələr bizim tərəfimizdən sizə istiqamət vermək üçün tərtib olunmuşdur. Verilmiş standartların tələblərini aşmamaq şərti ilə öz sinfinizin, məktəbinizin, regionunuzun imkan və şəraitinə müvafiq strategiyanızı müəyyənləşdirə bilərsiniz. Ümidvarıq ki, hazırladığımız dərslik və metodik vəsait bu işdə sizə düzgün istiqamət verəcəkdir.

Dərslikdə «Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun məzmununa daxil olan bütün məzmun standartları 4 bölmədə birləşən 29 mövzuda reallaşdırılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, kurikulum islahatı ilə əlaqədar olaraq «Azərbaycan tarixi» fənninin dərs saatları çoxaldılmış, hər iki yarımildə iki saat vaxt verilməklə tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Ümidvarıq ki, sizə verilmiş 29 mövzu vasitəsilə standartların reallaşdırılması üçün yetərinə imkan olacaqdır. Dərslikdəki hər bir mövzu aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

A. Motivasiya. Bu mərhələ şagirdlərin fəallaşdırılmasına, araşdırılacaq mövzuya marağın artırılmasına imkan açır. Şagirdin dərslikdəki A blokuna daxil olan materiallarla tanış olması onun fəallaşmasına, eləcə də mexanizmin işə salınmasına xidmət edir.

B. Yeni biliklər. Mövzu ilə bağlı izahatlar, dərsin əsas məzmunu dərsliyin bu hissəsində verilir.

C. Sual və tapşırıqlar. Maraq yaradan hadisələrin araşdırılmasına yönəlmiş tədqiqat xarakterli sual və tapşırıqlardan ibarətdir. Standartda nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqların formalaşmasına xidmət edir.

D. Xəritə, sxem və cədvəllər. Xəritənin köməyi ilə baş vermiş dəyişiklikləri, eləcə də ölkələrin ərazilərini müəyyən etməkdə yardımçı olur.

E. Şəkillər və illüstrasiyalar. Tarix dərslərində ən maraqlı məqamlardan biridir. Şagird öyrəndiyi dövr və hadisəni sxem, cədvəl və illüstrasiyanın köməyi ilə tam təsvir edir.

F. Mənbələr və məlumatlar. Müxtəlif hadisə və proseslərə aid mənbələr, əlavə məlumatlar nəzərdə tutulur.

II

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7. XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ SİYASİ VƏZİYYƏT

XVII əsrin sonunda Səfəvi dövlətində dərin iqtisadi tənəzzül davam edirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dahşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalıq, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, vergilər üç dəfə artırıldı.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

Şah Sultan Hüseyn (1694—1722), saray ayanları və dövlət memurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda gördürlər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri «ixtira» edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Dövlət işlərindən uzaqlaşan iradəcə zəif Şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini «qaydaya» salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə

Şah Sultan Hüseyn

əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya alınırdu. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olunurdu.

B

F

Şah Sultan Hüseyn boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmaq məqsədilə ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları aritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi.

Bu fakt əsasında Şah Sultan Hüseyni necə qiymətləndirirsiniz?

Əzab və işğencələrlə kəndliləri vergi verməyə məcbur edirdilər. Şah hakimiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar və bəylər arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi.

B

F

Dövrün müasiri İ.Q.Herber yazırdı ki, Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırırtdılar.

Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

C

C

Kortəbii hərəkatın səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda üsyanlar. Feodal zülmünün həddini aşması Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində alovlandı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi.

Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar.

B

1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda — Şirvan hüdudlarında daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurdular.

Bu dövrdə Şirvanın böyük bir hissəsində həm şah, həm də yerli feodalların zülmünə qarşı qalxan silahlı üsyan dalğaları geniş vüsət almaqda idi.

Şirvan üsyanı. 1707—1711-ci illərdə Şirvanda baş verən üsyanlar İsfahanda Səfəvi sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Şirvan bəylərbəyi döyüş meydanında həlak oldu. Şah Sultan Hüseyn buraya yeni bəylərbəyi göndərdi.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edən əfqan tayfaları mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmağa macal vermirdi. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələri XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə bürümüşdü.

Mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönələn üsyanlar, eyni zamanda xalq kütlələrini istismar edən yerli feodalların

Hacı Davud

Şirvanın feodal zülmünə qarşı mübarizə mərkəzinə çevrilməsinin səbəbini izah edin.

Hacı Davudun fətvası. Sənəd*

* *Fətva* — bir işi icra etmək üçün din başçısı və ya hökmdar tərəfindən verilən icazə, hökm

C

Yerli feodal və ruhani başçıların üsyanı rəhbərlik etməsi hərəkəti necə təsir göstərə bilərdi?

di sayəsində Hacı Davud bütün şimal-şərqi Azərbaycanda əhali arasında nüfuz qazanmışdı.

Surxay xanın öz mövqeyini dəyişməsinə münasibət bildirin.

C

Hacı Davudun Şirvanda müstəqil dövlət yaratmaq niyyətini necə qiymətləndirirsiniz?

da əleyhinə çevrilmişdi. Lakin yerli feodallar növbəti onlara vurulacaq zərbədən yaxa qurtara bildilər, əksinə bir sıra hallarda xalq hərəkətindən özlərinin hakimiyyət başına gəlməsi üçün bacarıqla istifadə etdilər. Şirvanda da belə oldu. Şirvanda üsyanı yerli ruhani başçılarından biri olan Hacı Davud rəhbərlik edirdi. Şəxsi istədi

1719-cu ilin sonlarında Səfəvi dövlətinin və yerli hakimlərin qoşunları Şirvanda baş verən üsyanı yatırımağa nail oldular. Hacı Davud Dərbənd həbsxanasına salındı. Hacı Davudun ən yaxın müttəfiqi Qazıqumuxlu Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını xilas etdi. Sonradan o şahı xidmət edəcəyinə söz verərək, yüzbaşı rütbəsini aldı və şahın Dağıstandakı etibarlı adamlarından birinə çevrildi.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövləti özünün ən ağır tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Üsyan etmiş əfqan tayfaları vilayətləri bir-bir ələ keçirir, paytaxta — İsfahana yaxınlaşırdılar. İsfahan şəhəri

mühasirədə olarkən şahzadələrdən biri yaxın adamları ilə birlikdə dövlətin şimal bölgəsinə qaçdı və burada özünü II Təhməsinib adı ilə şah elan etdi. Ölkənin hər yerində yenidən üsyanlar baş verdi. Azadlıq hərəkatı Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda daha artıq qüvvə ilə alovlandı. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuxlu Surxay xanı müddətli qoşunları ilə birlikdə öz tərəfinə cəkməyə nail oldu.

B

Bu dəfə Hacı Davud qarşısına daha dəqiq məqsəd qoydu: Şirvanda hakimiyyəti ələ almaq və müstəqil dövlət yaratmaq. Bu məqsədlə Hacı Davud yazılı şəkildə Rusiya dövlətinə müraciət edib hərbi kömək istədi. Hacı Davudun nəzərdə tutduqları Rusiyanın hazırladığı planlara uyğun gəlmirdi.

Hacı Davud, əsasən, Qazıqumuxlu Surxay xanın qoşunları və üsyançı dəstələri ilə Səfəvi dövlətinin Şirvandakı əsas inzibati mərkəzi olan Şamaxını mühasirəyə aldı. 1721-ci ildə üsyançılar şəhəri ələ keçirdilər və qərar etdilər.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda genişlənən üsyanların feodalizm dövründə baş verən bir çox ictimai hərəkətlərdə olduğu kimi ziddiyyətli tərəfi vardı. Xalq kütlələrinin kortəbii silaha əl atması çox zaman qarətlə, feodal malikanələri və yaşayış məntəqələrinin talan olunması, yandırılması ilə nəticələnirdi. Şamaxı şəhəri alınarkən buradakı zəngin bazarın, karvansaraların, xarici ölkədən gələn tacirlərin, o cümlədən rus tacirlərinin bir neçə milyonluq malının qarət olunması da bununla izah edilə bilər.

Şamaxıda qazanılmış qələbədə ruhlanan Hacı Davud öz yürüşünü davam etdirməyi qərara aldı. Lakin Dərbənd və Bakı qalalarına edilən hücumlar uğursuz oldu. Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, şəhəri ala bilmədilər.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbər tutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. Osmanlı sultanı Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud Osmanlı dövlətindən hərbi kömək istəməklə bərabər, həmin dövlətin himayəsini də qəbul etməyə vəd verdi.

Osmanlı sultanından müsbət cavab alan Hacı Davud Şamaxıya qayıtdıqdan sonra Şirvanın hakimi oldu.

Hacı Davud tərəfindən Şamaxı şəhərinin tutulması üsyanın gedişinə necə təsir edə bilərdi?

C

Nə üçün Osmanlı sultanı Hacı Davudun müraciətinə müsbət cavab verdi?

C

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş böhranın səbəblərini təhlil edin və cədvəli doldurun.

Siyasi səbəblər	İqtisadi səbəblər	Sosial səbəblər

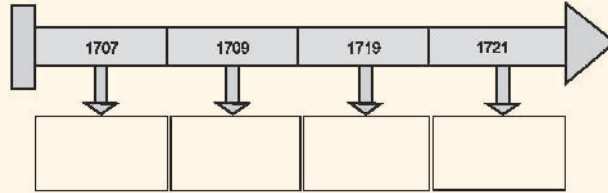
2. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.

3. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində Səfəvi zülmü əleyhinə üsyanlar baş vermişdi?

4. Hacı Davudu üsyan rəhbəri kimi səciyyələndirən keyfiyyətləri qeyd edin.

5. Hacı Davud qonşu dövlətlərin köməyini almaq üçün hansı addımlar atdı? Bu addımları necə qiymətləndirirsiniz?

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

C

VIII SİNİF «AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİ ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARI

VIII sinfin sonunda şagird:

- Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürləri əlaqələndirir və tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır;
- Azərbaycanda insanların həyat tərzində baş vermiş dəyişikliklərin səbəblərini mənbələr əsasında araşdırır, nəticələri təqdim edir;
- Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ölkənin ictimai, iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir;
- Mərkəzləşmiş dövlətin inkişaf xüsusiyyətlərini, dövlətlərarası münasibətdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir;
- Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir;
- Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər şəraitində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir, mədəni nailiyyətləri dəyərləndirir.

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlar

1. Tarixi zaman

Şagird:

1.1. Xronologiya ilə bağlı tarixi anlayışları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

1.2. Mənbələr üzərində tədqiqat bacarıqları nümayiş etdirir.

1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

1.3. İnsanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri sivilizasiyalarla əlaqələndirir.

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat təzi və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.

2. Tarixi məkan

Şagird:

2.1. Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitini tarixi hadisə, proses və təzahürlərlə əlaqələndirir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

3. Dövlət

Şagird:

3.1. Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

3.1.3. Dövlətə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

4. Şəxsiyyət

Şagird:

4.1. Tarixi şəxsiyyətləri dövr baxımından qiymətləndirir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhməsinib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

5. Mədəniyyət

Şagird:

5.1. Mədəniyyət və sivilizasiyaları qiymətləndirir.

5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

VIII sinif üzrə məzmun standartlarının şərh

1. Tarixi zaman		
Standartlar	Məzmun	Açar sözlər
1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş, qarşılıqlı münasibətdə olan mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu, müxtəlif ölkə və yaxud tarixi prosesin müxtəlif cəhətlərinə aid olan tarixi faktların eyni zamana düşməsinə izah edir.	Xronologiya, sinxronluq
1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Dünya ölkələrində baş verən hadisə və proseslərin zamana görə Azərbaycanla əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Tematik-sinxron cədvəllər
1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.	Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri həmin dövrdə yazılmış mənbələrlə əlaqələndirir və təhlil edir.	Evliya Çələbi, neft, ticarət, mənbə

Standartlar	Məzmun	Açar sözlər
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.	Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması və onun tarixi əhəmiyyəti haqqında internetdən, ensiklopediyadan, ilk qaynaqlardan, tarixi ədəbiyyatlardan və dərsliklərdən materiallar toplayıb ümumiləşdirərək nəticələrini plan əsasında təqdim edir.	Mərkəzləşmiş dövlət, onun əlamətləri, tarixi əhəmiyyəti, imperiyaya çevrilməsi
1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.	XVII əsrdə Azərbaycanda mövcud olan torpaq mülkiyyəti formalarının əvvəlki dövrlərdə, xüsusən XVI əsrdə olduğundan az fərqlənməsini, ölkədə dövlət torpaqları (divan); şah və onun ailəsinin xüsusi torpaq mülkiyyəti (xalisə); hərbi və mülki məmurlara məxsus şərti torpaq sahələri (tiyul); məscidlər və dini idarələrə məxsus torpaqları (vəqf); xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqları (mülk); icma torpaqları (camaat) kimi torpaq mülkiyyəti formalarının mahiyyətini izah edir. XVII əsrin ikinci yarısında divan və xalisənin aparıcı mülkiyyət forması olmasını, kənd təsərrüfatının Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas yer tutmasını, təsərrüfatın əsasını əkinçilik və maldarlığın təşkil etməsini, cəmiyyətin başlıca istehsalçısı və vergi verən təbəqəsinin kəndlilər olmasını, kəndlilərin müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməsini, Azərbaycanda kəndli qruplarının XVII əsrdə də mövcud olmasının səbəblərini izah edir.	Mülkiyyət formaları – divan, xalisə, soyurqal, vəqf, mülk, camaat; vergilər, hakim zümrə, kəndli qrupları: rəiyyət, rəncbər

2. Tarixi məkan		
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.	Ölkədə baş vermiş ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq təsərrüfat həyatının inkişafı və ya zəifləməsini şərh edir. Həmçinin siyasi proseslərin nəticəsi olaraq basqınların, eləcə də tez-tez baş vermiş müharibələrin ölkənin həyatına ciddi zərbə vurması kimi məsələləri əlaqələndirir. Bütün bu prosesləri ölkənin strateji baxımdan mühüm ərazidə yerləşməsi, əsas ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi və təbii sərvətlərin zənginliyi ilə əlaqələndirməklə izah edir.	Coğrafi və strateji mövqe, təsərrüfat, sahələrin inkişafı, təbii sərvətlər, ticarət əlaqələri
2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.	Azərbaycanın XV–XVIII əsrlərə aid xəritələrindən istifadə edərək aşağıdakı məzmununda cədvəllər hazırlayır: 1. XV–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir-birini əvəz etmiş dövlətlər (müstəqil və işğalçı dövlətləri xronoloji ardıcılıqla göstərməklə). 2. Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq ticarət yolları.	Ərazi, ticarət yolları, tarixi sxemlər, cədvəl, xronologiya, xəritə

3. Dövlət		
3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.	Feodal pərakəndəliyinin ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında təsərrüfat əlaqələrinə mane olması və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngitməsi, feodal hakimlərin özbaşınalığının artması, xalq kütlələrinin vəziyyətinin ağırlaşması, ticarət əlaqələrinin pozulması Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni, mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasını zəruri etdiyini və bu işin Səfəvilər tərəfindən müharibə yolu ilə yerinə yetirildiyini, lakin bu yüksəlişin uzun müddət davam etmədiyini şərh edir.	Mərkəzləşmiş dövlət, Səfəvilər dövləti, tənəzzül
3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.	Azərbaycanın dünya ölkələri ilə diplomatik münasibətlərə girməsini, həm ticarət, həm də siyasi əlaqələrin qurulmasını, bu yolda səmərəli addımların atılmasını dəyərləndirir. Səfəvilər dövlətinin osmanlılarla münasibətinin pisləşməsi, həmçinin bundan istifadə edən Avropa ölkələrinin Azərbaycanla daha yaxından əlaqələr qurmasını qiymətləndirir.	Diplomatik əlaqə, Səfəvi–Osmanlı münasibəti, siyasət
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.	İnternetdən, ensiklopediyalardan öyrənilən, dövrə bağlı digər mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sosial-iqtisadi inkişaf, vergi və mükəlləfiyyətlər və s. məsələlərlə bağlı sxem və cədvəllər qurur.	Vergi və mükəlləfiyyət, sosial-iqtisadi inkişaf

4. Şəxsiyyət		
4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Fətəli xan Əfşar, Hacı Çələbi, Qubalı Fətəli xan, Pənahəli xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hüseynəli xan, Heydərqulu xan, Cavad xan, İbrahimxəlil xan, Sadıq xan, Həsən xan və b.) dövlətçiliyin qorunması, inkişafı və möhkəmləndirilməsində, xarici təcavüzə qarşı xalqın mübarizəsinin təşkilində, mövcud sərhədlərin qorunub saxlanılması istiqamətində görülmüş işlərdə, sosial-iqtisadi məsələlərdə və s. sahələrdə fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Fətəli xan Əfşar, Hacı Çələbi, Qubalı Fətəli xan, Pənahəli xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hüseynəli xan, Heydərqulu xan, Cavad xan, İbrahimxəlil xan, Sadıq xan, Həsən xan və b.) dövlətçiliyin qorunması, inkişafı və möhkəmləndirilməsində, xarici təcavüzə qarşı xalqın mübarizəsinin təşkilində, mövcud sərhədlərin qorunub saxlanılması istiqamətində görülmüş işlərdə, sosial-iqtisadi məsələlərdə və s. sahələrdə fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	Dövlətçiliyin qorunması, xarici işğala qarşı mübarizə, sosial-iqtisadi məsələlər
4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.	Tarixi şəxsiyyətlərin dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə bağlı fəaliyyətinə dair müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.	Tarixi şəxsiyyətlər, xarakterik cəhətlər, sxem, cədvəl, dövlətçilik

5. Mədəniyyət		
5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsrin ikinci yarısı – XVIII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafında müəyyən canlanma yaratmasına, kitabxanalara marağın artmasına, incəsənətin inkişaf etməsinə, ölkədə məktəblərin, məscidlərin, karvansaraların tikilməsinə, şəhərsəlmada baş verən dəyişikliklərə, beləliklə, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan Azərbaycan mədəniyyətinin Səfəvi dövlətinə daxil olan başqa xalqlarla sıx əlaqə şəraitində inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə təsirini dəyərləndirir.	İctimai-iqtisadi münasibətlər, maarif və elm, ədəbiyyat, incəsənət
5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	Mədəniyyətin inkişafına təsir edən amilləri müəyyənləşdirir. Vahid dövlətin olması, dövlətin təhsilə, elmə və maarifə qayğı göstərməsini, həmçinin kitabxanaların açılması, məktəb və mədrəsələrin tikilib istifadəyə verilməsini, şairə, alimə göstərdiyi qayğıyı mədəniyyətin inkişafına təsir edən amillərdən biri kimi şərh edir.	Mədrəsə, maarif, elm, mədəniyyət
5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.	Azərbaycanın maarif, elm, ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq sahəsində nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.	Maarif, elm, incəsənət, memarlıq

«Ümumi təhsil pilləsində dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» sənədi və onun əsasında hazırlanmış Azərbaycan tarixi kurikulumu fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Ənənəvi təlimdə şagirdlərə faktlar toplusu verilir və onları əzbərləmək tələb olunur. Nəticədə isə şagirdlər həyatda onlara lazım olmayan məsələləri öyrənməli olurlar. Onlar çox vaxt cəmiyyətdə və öz kollektivlərində baş verən proseslərdən baş çıxara bilmirlər. İnteqrativ kurikulum isə fənn sahələrinin kombinasiyasını özündə əks etdirməklə şagirdi obyektə deyil, subyektə çevirir. Burada təhsilin məqsədinə hadisə və təzahürləri öyrənmək və bilmək deyil, həm də əldə olunmuş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək, araşdırmaları təkmilləşdirmək, anlama, birbaşa şəxsi iştirak daxildir. Belə kurikulum şagirdlərə öyrənmə zamanı müxtəlif fənlər arasında bilik və konsepsiya səviyyəsində dəyərli əlaqələr yaratmaqda köməklik göstərir.

Digər fənn kurikulumları kimi, «Azərbaycan tarixi» kurikulumu da biliklərin fənlər vasitəsilə təşkil olunmuş konsepsiyasına əsaslanır. Bu yanaşmaya görə şagird məktəbdə tədris olunan fənlər vasitəsilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumu aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir:

- təlimin fəal cəlbəedici və əyləncəli olması;
- çoxlu hissələrə bölünməməsi;
- məzmununun sadə, əhatəli və anlaşıqlı olması;
- fənlərinin sayının çox olmaması (iki, üç və dörd fənn);
- eyni konsepsiyanın iki müxtəlif fəndə öyrənilməsi;
- təlimin müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi (şaquli inteqrasiya);
- yüksək nailiyyət səviyyəsinin və intellektual bacarığın inkişafının stimullaşdırılması.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin məzmunu yüksək dərəcədə inteqrativdir. Çünki hər növbəti tarixi mərhələnin hadisə və təzahürləri müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə bağlıdır və ondan asılıdır. Buna görə də şaquli inteqrasiya prinsipi gözlənilmədən tarixi gedişi anlamaq mümkün deyil. Həmin prinsipin gözlənilməsi «Azərbaycan tarixi» fənninin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən Azərbaycan tarixi ölkəmizin ərazisində yaşamış və yaşayan insanların həyatının bütün sahələrini və təzahürlərini

əhatə etdiyi üçün onun başqa fənlərlə, başqa bilik sahələri ilə yüksək bağlılığı vardır. Buna görə də «Azərbaycan tarixi» fənninin hər mərhələsində üfüqi integrasiya gözlənilməlidir. Bu şagirdlər tərəfindən fənnin məzmununun mənimsənilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Azərbaycan tarixinin tədrisində iki tip integrasiya tətbiq etmək məqsəduyğundur. Birinci tip fənn daxilində (şaquli və üfüqi) integrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) integrasiya daxildir. Birinci tip integrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

- fraqmentləşdirilmiş (hissələrə bölünmüş) integrasiya;
- əlaqəli integrasiya;
- sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) integrasiya.

Kurikulumun ənənəvi planlaşdırma və təşkili modeli olan fraqmentləşmiş integrasiya digər fənlərdə olduğu kimi, «Azərbaycan tarixi»ndə də müstəqil tədris sahəsidir. Ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində «Azərbaycan tarixi» ayrıca fənn kimi tədris olunur. Bu modeldə fraqmentlənmə olmasına baxmayaraq, «Azərbaycan tarixi» fənni daxilində tədris prioritetlərini sistemli təşkil etmək, üst-üstə düşmə və yüklənmə hallarını azaltmaq üçün integrasiya mövzularının, bacarıqların və konsepsiyaların sıra ilə qeyd olunması və dəyərləndirilməsi ilə başlana bilər. Məsələn, VII sinifdə «Albaniya erkən orta əsrlərdə» və «Atropatena erkən orta əsrlərdə» mövzuları bu qəbildəndir. Belə ki erkən orta əsrlərdə Albaniya və Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibində olduğundan onların hər ikisində baş vermiş hadisə və təzahürlərdə oxşarlıq çoxdur. Bu mövzuların integrasiyası şagirdlərə Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü tam halda dəyərləndirməklə yanaşı, hadisə və təzahürlər arasında oxşar və fərqli prosesləri müqayisə edərək səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu integrasiya modeli məzmun, konsepsiya və bacarıqların şaquli əlaqələndirilməsinin sadə forması da ola bilər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən «Ərəb xilafəti dövründə sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət» mövzusunda verilmiş məzmun, konsepsiya və bacarıqlar VIII–IX siniflərdə iqtisadi məsələlərlə bağlı mövzuların tədrisi zamanı əlaqələndirilir. Əsas torpaq mülkiyyəti formaları kimi divan, iqta, mülk, vəqf və icma mülkiyyəti anlayışları bütün siniflərdə müvafiq mövzularda öyrənilir. Onlar haqqında əvvəllər əldə olunmuş bilik və bacarıqlara istinad etməklə şagirdlər daha ətraflı bilik və bacarıqlar əldə etmək, müqayisələr aparmaqla torpaq mülkiyyəti formalarında baş vermiş dəyişiklikləri izləmək və onların səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirmək imkanı əldə edirlər.

Əlaqəli integrasiya modeli «Azərbaycan tarixi» fənni daxilində diqqəti mövzulara, bacarıqlara və konsepsiyalara yönəldir. Bu modeldə fənn daxilindəki mövzular, bacarıqlar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələr aydın şəkildə qurulur. Məsələn, insanlar arasında bərabərsizliyin yaranmasının nəticəsi olaraq sosial qrup və təbəqələrin meydana çıxması ilk dövlət qurumlarının və dövlətlərin yaranması ilə, onlar da öz növbəsində xalqın fiziki və mənəvi varlığının qorunması üçün tariximizin bütün mərhələlərində müstəqil dövlətçiliyə malik olmaq, onu qorumaq və möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə, son nəticədə isə dövlətçiliyin inkişafı, Şərqdə, bütün türk-islam dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqələndirilir. Bu modelin üstünlüyü ondadır ki, hər bir sinifdə, hər bir təhsil mərhələsində dövlətçilik və onun qorunması konsepsiyası əlaqələndirilir, sistemləşdirilir və genişləndirilir. Bu da öz növbəsində fənn daxilində mövzuların və bacarıqların əvvəlkilərə istinad olunaraq yenidən nəzərdən keçirilməsinə və mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) modelə çox vaxt «yuva» modeli də deyirlər. Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumunda bu modeli açıq şəkildə əlaqələndirmələrin və ya kombinasiyaların qurulması yolu ilə tətbiq etmək mümkündür. Bu modelin tətbiqi əsas diqqətin fənnin daxilində çoxşaxəli bacarıqlara (sosial bacarıq, düşünmə bacarığı və məqsədyönlü bacarıq) yönəldilməsinə şərait yaradır. Məsələn, müəllim sasanilərin, ərəblərin və monqolların Azərbaycan torpaqlarına köçürmə siyasətini şagirdlərin diqqətində saxlamaqla yanaşı, Rusiya hakim dairələrinin erməniləri Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürməsi siyasətinin doğurduğu demoqrafik siyasi və iqtisadi problemlərin onlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə, o dövrə aid sənədlərin təhlili əsasında «Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələr: nəticə və reallıqlar» mövzusunda esse yazılmasına nail ola bilər. Bu modelin tətbiqi eyni vaxtda müxtəlif sahələrə diqqətin yönəldilməsinə, əhatəli və məqsədyönlü bilik əldə olunmasına şərait yaradır.

İnteqrasiyanın ikinci tipi fənlər arasında tətbiq olunur. Bu zaman Azərbaycan tarixinin ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində Ana dili, Oxu, Riyaziyyat, Ümumi tarix, Coğrafiya, Kimya, Biologiya, Həyat bilgisi, Musiqi və nəğmə, Təsviri incəsənət fənləri ilə integrasiyası mümkündür. Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumunda fənlər arasında inteqrasiyanın aşağıdakı modellərini tətbiq etmək mümkündür:

- ardıcıl (sıralanmış model);
- ümumi (ortağ model);
- zəncirvari (hörülmüş) model.

«Azərbaycan tarixi»nin integrativ kurikulumunda «Ümumi tarix»lə integrasiyası daha çox ardıcıl (sıralanmış) modelin tətbiqi nəticəsində mümkündür. Bu fənlərdə çoxlu oxşar bölmələr və mövzular vardır ki, onlar ayrı-ayrılıqda tədris olunur. Lakin onları elə planlaşdırmaq olar ki (bunun üstün cəhəti həmin fənlərin eyni müəllim tərəfindən tədris olunmasıdır), əlaqəli konsepsiyalar, biliklər, bacarıqlar eyni çərçivədə və eyni vaxtda öyrənilsin. Bu cür integrasiyanın həyata keçirilməsi üçün kurikulumla dair sənədlərdə məzmun hökmən balanslaşdırılmalıdır. «Azərbaycan tarixi» və «Ümumi tarix» fənləri üzrə oxşar mövzular, əsasən, aşağıdakılardır: «İbtidai dövr», «İlk dövlət qurumları», «Manna dövlətinin xarici siyasəti», «Urartu və Aşşurla münasibətlər», «Azərbaycan ərazisində İskit padşahlığı», «Azərbaycan torpaqları Midiya və Əhəməni imperiyalarının tərkibində», «Atropatena və Albaniyanın Roma işğallarına qarşı mübarizəsi», «Albaniya və Atropatena erkən orta əsrlərdə», «Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində», «Azərbaycan Böyük Səlcuq, Monqol və Hülakü imperatorluqlarının tərkibində», «Əmir Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri», «Azərbaycan Əfşarlar və Qacarlar imperatorluqlarının tərkibində», «Azərbaycan Birinci və İkinci Dünya müharibələri illərində», «Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991–2006-cı illər)», «Azərbaycanın neft strategiyası» və s. Bu zaman fənlərə ayrı-ol-sa da, biliklər, konsepsiyalar və bacarıqlar əlaqəli şəkildə öyrənilir.

Ümumi model iki müxtəlif fənni vahid istiqamət üzrə bir araya gətirir. Bu modelin də Azərbaycan tarixindən integrativ kurikulumda tətbiqi imkanı genişdir. Ümumi model üzrə yanaşmaya əsasən integrasiya apara bilmək üçün fənn müəllimləri təlim prosesinə fənlərarası mövqedən yanaşaraq fənbirləşmə yığıncaqlarında əsas konsepsiyaları, bacarıq və dəyərləri müəyyən-ləşdirirlər. Bu daha çox «Azərbaycan tarixi» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisində mümkündür. Məsələn, ədəbiyyat müəllimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının təhlilini bir konsepsiya kimi seçə bilər. Bu yolla ədəbiyyat və tarix müəllimləri komanda formasında fəaliyyət göstərərək şagirdlərə ümumi cəhətləri göstərə və ümumi əlamətləri müəyyən-ləşdirmə prosesinə kömək edə bilərlər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən «Türk tayfalarının Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu» mövzusunı tarix və ədəbiyyat

müəllimləri komanda şəklində tədris edə bilərlər. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış ikinci və üçüncü etnik axınlar tarix müəllimi tərəfindən şərh olunduqdan sonra ədəbiyyat müəlliminin istiqamətvericiliyi ilə şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ikinci etnik axın zamanı Azərbaycana gələn türkmənşəli hun tayfaları ilə yanaşı, oğuz türkləri daha çox üstünlük təşkil etmişlər. Bu mühüm tarixi faktı təsdiq edən ən etibarlı yazılı mənbə isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanıdır. Dastanın ayrı-ayrı boylarından məlum olur ki, xalqımızın soykökündə duran güclü və nüfuzlu Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları VI əsrin sonu–VII əsrin əvvəllərində Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən tutmuş Zəncanadək uzanan tarixi Azərbaycan torpaqlarının müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar. Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı integrasiya olunmuş modellər Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumunda fənlərarası mövzuların üst-üstə düşən konsepsiyaları və onların məlum olan xüsusiyyətləri əsasında tətbiq olunur. Ümumi model elm sahələri üzrə üst-üstə düşən bacarıqlar, konsepsiyalar və dəyərlər üzərində qurulur. Bu model fənn sahələrini sinergetik birləşdirir, yəni bir fənn üzrə biliklər digər fəndən ayrılmaz, bölünmə yalnız fərqləndirilən məzmunun və ya anlayışın tədrisində baş verir. Bu model integrasiya fənlərinin məzmunundan əlaqəli fikirləri seçib ayırmaq nəticəsində yaranır. Azərbaycan tarixindən integrasiya olunmuş modelə uyğun gələn müəyyən dərs nümunələri vardır. Onlara «Azərbaycanın neft strategiyası» (Azərbaycan tarixi, kimya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır) və «Xəzər dənizi və onun problemləri» (Azərbaycan tarixi, coğrafiya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır) mövzularını misal göstərmək olar. Söylənilən mülahizələri nəzərə alaraq müəllimlərə kömək məqsədilə Azərbaycan tarixi üzrə fəndaxili və fənlərarası integrasiya cədvəlini təqdim edirik.

Unutmayın ki, integrativ standartlar şagirdin sinfinə uyğun olmalıdır. Məsələn, siz standartları araşdırarkən VIII sinfdə oxuyan şagirdə IX sinfin standartını integrasiya üçün seçə bilməzsiniz. Yəni yaş xüsusiyyətləri yenə də öz əksini tapmalıdır.

Verilmiş integrasiya cədvəlindən istifadə etməklə VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə integrasiya imkanlarınızı reallaşdırma bilərsiniz.

Standart	İntegrasiya imkanları
1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.	Ü-t. 1.1.2.
1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Ü-t. 1.1.3.
1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.	Ə.1.3.2.; Ü-t. 2.1.2.
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.	Ə. 1.1.4.; Az-d. 3.1.3.; İnf. 3.3.2.
1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.	Ü-t. 2.1.1.; Az-d. 2.2.3.
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.	Ü-t. 2.1.1.; C. 3.2.3.; H-b. 1.2.1.
2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.	Ü-t. 2.1.2.; C. 3.2.4.
3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.	Ü-t. 3.1.1.; C. 3.2.1.; H-b. 2.1.2.
3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.	Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2., 2.2.1.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.	Ü-t. 3.1.3.

Standart	İnteqrasiya imkanları
4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi, Pənahəli xan, Cavad xan, Hüseynəli xan, Həsən xan, Heydərqulu xan və b.) fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	Ü-t. 4.1.1.; Az-d. 2.2.3.
4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.	Ü-t. 4.1.2.; İnf. 3.3.2.; Az-d. 1.2.4.
5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.	Ü-t. 5.1.2.; Az-d. 2.2.3.
5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	Ü-t. 5.1.2.
5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.	Ü-t. 5.1.3.; Ə. 3.1.2.; Mus.1.1.1.; T-i.1.3.1.

Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları anlayışının işlənməsi və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha səmərəli şəkildə istifadə olunması, ilk növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi onun müasir baxımdan izahını tələb edir. Başqa sözlə, təhsilə təkcə proses, yaxud sadəcə nəticə kimi deyil, daha geniş mənada yanaşılması lazım gəlir. Xüsusən təhsilin xarakteri ona bir neçə mövqedən yanaşmağı tələb edir. Belə ki təhsilə dəyər, sistemli proses, nəticə kimi yanaşılması günün tələbidir.

İlk növbədə, təhsilə özündə dili, milli mentaliteti, bacarıqları, adət-ənənələri ehtiva edən dəyər kimi baxılır. Bu dəyərlərin formalaşmasında şəxsiyyətin istiqamətləndirilməsi və mədəniyyətlilik, kollektivçilik, sistemlilik, bütövlük əsas aparıcı prinsiplər kimi çıxış edir.

Gözlənilən nəticələri ilə fərqlənən bu pillələr bir-birini tamamlayır və ardıcıl sıralanmaqla təhsilin ümumi sistemini təşkil edir. Ona görə də təhsilə bir sistem kimi baxılır. Bu zaman demokratikləşmə, humanistləşdirmə, diferensiasiya, fərdiləşmə, sosiallaşma, variativlik və inklüzivlik aparıcı prinsip kimi əsas rol oynayır.

Təhsil insanı sosiallaşma prosesində ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnmənin davamlı bir fəaliyyəti kimi əhatə etdiyindən ona həm də proses kimi yanaşılır. Təhsil bütövlükdə müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğundan ona həm də nəticə kimi baxılır.

«Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən hazırlanmış, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli, 103 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» sənədində qeyd edildiyi kimi «Ümumi təhsil pilləsində təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsi ümumi təhsilin hər bir səviyyəsi üzrə təsdiq olunmuş təlim nəticələri və fənləri üzrə məzmun standartları ilə müəyyən edilir». Onlar aşağıdakı tələbləri ehtiva edir:

- fərdin, dövlətin, cəmiyyətin maraq və tələbatının ödənilməsi;
- təhsilin nəticəyönlülük, şagirdyönlülük, integrativlik prinsipləri əsasında qurulmasına didaktik zəmin yaradılması;
- təhsilənlərin həyatı bacarıqlara yiyələnməsinin prioritet hesab edilməsi;
- keyfiyyətli təhsil almaq üçün hamıya bərabər imkanların yaradılması;

– təhsil səviyyələri üzrə təhsil proqramlarında (kurikulumlarda) varisliyin təmin olunması;

– şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq standartların müəyyən edilməsi üçün etibarlı əsas yaradılması;

– təhsilənlərin sağlamlığının qorunması məqsədilə ağırlaşdırıcı tədris materiallarının təlim prosesinə gətirilməsinin qarşısının alınması.

Bu tələblər əsasında hazırlanmış fənnin məzmununu, fəndaxili və fənlər-
arası inteqrasiyanı, müəllim və şagird nailiyyətlərinə dair texnologiyaları, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələlərini özündə ehtiva edən Azərbaycan tarixi kurikulumu respublikanın ümumtəhsil məktəblərində dərin biliyə, bacarıq və vərdişlərə, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan, onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Tarixin öyrənilməsinin əsas məqsədi cəmiyyətin siyasi və mədəni dəyərlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Ölkədə hansı siyasi şəraitin mövcudluğundan asılı olmayaraq, tarixin, xüsusilə də Azərbaycan tarixinin tədrisi olduqca zəruridir. Çünki burada əhali uzun müddət öz doğma tarixini sərbəst öyrənmək, həmçinin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək imkanından məhrum olmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin tədrisi və təbliği məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayaraq 2000-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhərinin Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli tam orta məktəbdə keçirilən toplantıda demişdir: «Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin». Həmin fikri inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Yevlax şəhərindəki 1 nömrəli tam orta ümumtəhsil məktəbinin yeni binasının açılışındakı çıxışında uşaqlarımıza tariximizin daha dərinədən öyrədilməsini tövsiyə etmişdir.

Tarixin öyrənilməsi məktəblilərə müxtəlif fikir, mövqe və konsepsiyaları sərbəst təhlil etmək, eləcə də sərbəst nəticə çıxarmaq və kollektivdə işləmək kimi bacarıq və vərdişlər aşılayır ki, bu da yeni demokratik cəmiyyətdə tam dolğun həyatı səviyyəyə malik yeni şəxsiyyət yetişdirməyə imkan verir.

Beləliklə, məktəbdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə aşağıdakı bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir:

– şagirdləri Azərbaycan və ümumdünya tarixinin hadisə və faktları, həmçinin cəmiyyətin inkişafının əsas prosesləri ilə tanış etmək;

– şagirdlərdə tarixi mənbə növləri, onların xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür, təhlil vərdişləri formalaşdırmaq;

– şagirdlərdə keçmiş və müasir dövr hadisələrini sərbəst təhlil etmək, səbəb-nəticə əlaqələrinin açılması, faktların ümumiləşdirilməsi, məktəbdə tarixin öyrənilməsi zamanı əldə olunan biliklərdən cəmiyyətin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsində istifadə bacarığını inkişaf etdirmək;

– gənc Azərbaycan vətəndaşında Vətənə məhəbbət və onun gələcəyinə məsuliyyət hisləri tərbiyə etmək;

– məktəblilərdə fəal həyat mövqeyi, vətənpərvərlik, digər xalqlara, ümumbəşəri humanist dəyərlərə hörmət hissi formalaşdırmaq;

– məktəblilərdə bəşəri, mənəvi və mədəni nailiyyətlərə əsaslanan dəyər və əqidə prinsipləri formalaşdırmaq;

– Azərbaycan və bütün dünya xalqlarının ənənələrinə, mədəniyyətinə qarşı humanizm və hörmət hisləri tərbiyə etmək.

Təlimin səmərəliliyi təmin olunmaqla:

a) şagirdlər özünütəhsil və refleksiya təcrübəsi əldə etməli, sinifdə onların tətbiqi təmin edilməli;

b) məktəblilərin öz öyrənmə fəaliyyətinin nəticələrini təqdimat, esse, layihə, veb-sayt formasında təqdim etmək təcrübəsinin tətbiqinə nail olunmalı;

c) təlimin proqnozlaşdırılan nəticələrinin maksimum reallaşdırılmasına nail olunmalı;

– tarix təliminin müasir həyatla əlaqəsi təmin edilməli;

– tarix üzrə dərs və dərsdənkənar işin vəhdəti təmin olunmalı;

– dərsdə bütün didaktik prinsiplərin optimal nisbətdə həyata keçirilməsi təmin edilməli.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan tarixi üzrə fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

– təlim prosesi və onun təşkili prinsipləri;

– təlimin təşkilində istifadə olunan forma və metodlar;

– Azərbaycan tarixi fənni üzrə təlimin planlaşdırılması.

«Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik, varislik, liberallaşma və integrasiya prinsiplərinin təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri olduğunu bəyan etmiş, öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratik prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməyin təhsilin əsas məqsədi olduğunu qərarlaşdırmışdır. Qanun, həmçinin təhsilin məzmununa və təşkilinə dair ümumi tələbləri müəyyən etmişdir.

Azərbaycanda təlim prosesi daima ardıcıl olaraq inkişaf edir və müxtəlif zamanlarda özünəməxsus xarakter kəsb edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində duran müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Müəllim kurikulumlara uyğun integrasiya olunmuş planlarla yanaşı, yeni texnologiyalar hazırlayır, yaxud mövcud olanların içərisindən ən münasiblərini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında müəllim və şagird şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir. Münasibətlər «subyekt + subyekt» formasına uyğun üfüqi istiqamətdə qurulur. Bu zaman şagirdlər öz təfəkkürlərinin, düşüncələrinin, müəllimlər isə şagirdin inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olurlar. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyası dəyişir, informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. O, daha çox sinif şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir. Pedaqoji prosesin düzgün qurulmasında mühüm didaktik prinsiplərə istinad olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş «Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» haqqında sənəddə ümumi təhsil sistemində pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi nəzərə alınmışdır:

– pedaqoji prosesin təamlığı – pedaqoji prosesdə təlimin məqsədləri kompleks şəkildə (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

– təlimdə bərabər imkanların yaradılması – bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;

– şagirdyönümlülük – şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin maraq və tələbatının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;

– inkişafyönümlülük – şagirdlərin əqli fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;

– fəaliyyətin stimullaşdırılması – pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətinə bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;

– dəstəkləyici mühitin yaradılması – pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

«Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisində bu prinsiplərlə yanaşı, xüsusi metodik prinsiplərin də müəyyən olunması didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilir.

Tarix təlimi şagirdlərə cəmiyyətin inkişafı, xalqların tarixi haqqında bol-bol informasiya verməkdən daha çox onları həmin informasiyalardan baş açmaq, zehni və əməli fəaliyyətlərini məntiqi-elmi əsaslarla təşkil etmək, cəmiyyətdə öz yerini tutmaq bacarığı ilə silahlandırılmalıdır. Tarixin təlimi prosesində şagirdlər cəmiyyətin həyatında və ölkənin idarə olunmasında fəal iştirak etməyə hazırlanmalıdırlar. «Tarix» fənni məktəblilərə müxtəlif rəylər, baxışlar və konsepsiyaları təhlil etməyi öyrətməli, öz baxışına zidd olan rəylərə hörmətlə yanaşmağa qabil olan şəxsiyyət tərbiyə etməlidir. Bu cür vəzifələrin həll edilməsi tarix təlimi metodikasının üzərinə düşür.

Yeni vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edən vasitə və üsulların tapılması müasir dövrün tarix təlimi metodikasının ən mühüm problemlərindəndir. Hazırkı şəraitdə köhnə baxışlarla, ənənəvi təlim üsullarına əsaslanmaqla bu vəzifələri yerinə yetirmək mümkün deyil.

Müasir didaktikada, şübhəsiz, elə bir vahid metod yoxdur ki, onu həmişə və hər yerdə tətbiq etmək mümkün olsun. Buna görə də müxtəlif dərslər formaları və üsullarının seçilməsi müəllimin təcrübəsi və arzusundan asılı olaraq məhz onun ixtiyarına buraxılır. Müəllim gələcək dərslərin məntiqini özü müəy-

yən etməlidir. Tarixin təlimi yaradıcı işdir, müəllim şagirdlərin qəlbinə və şüuruna öz yolunu tapmalıdır.

Təlimin təşkili formaları və metodları təlim prosesinin qanunauyğunluqları əsasında müəyyən edilir. Bu qanunauyğunluqlar təlim prosesinin aşağıdakı komponentləri arasında – ümumi, sabit və təkrarlanan əlaqələrdə təzahür edir.

1. Təlimin məqsədləri.
2. Təlimin məzmunu.
3. Şagirdlərin dərkətmə imkanları.
4. Müəllimin öyrətmə və şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti, onun təşkili formaları, üsulları və vasitələri.
5. Təlimin nəticələri.

Təlim prosesinin idarə edilməsi müəllimdən bu komponentlərin, amillərin mühüm əlamətlərini, onların hər birinin tərkib hissəsini və bir-biri ilə əlaqələrini bilməsini tələb edir.

Hər bir tarix dərində şagirdlər tarix təhsilinə daxil olan biliklər sisteminin müəyyən elementlərini qavrayır, başa düşür, yadda saxlamaq üçün müəyyən təmrinlər edir və ya tətbiq edirlər. Tarix təliminin əsasında faktlar durur. Tarixi faktları öyrətmədən şagirdlərin təsəvvüründə keçmişin canlı mənzərəsini yaratmaq, keçmişin və ya müasir dövrün ictimai həyat hadisələrinin elmi izahını vermək mümkün deyil. Tarixin elmi izahını verə bilmək üçün isə şagirdlər faktları, onların əlaqə və münasibətlərini təhlil etməli, materialdan mühüm cəhətlərini ayırmalı və ümumiləşdirməli, tarixi anlayışlar sistemi, ictimai inkişafın qanunları və dünyagörüşü ideyaları haqqında biliklərlə silahlanmalıdırlar. Hər bir tarix dərəsinin məqsədi hansı tarixi təsəvvürlər, obrazlar yaradılmalı, hansı tarixi anlayışlar və ya onların əlamətləri, hansı qanunlar və ya onların konkret təzahürü, hansı dünyagörüşü ideyaları öyrənilməli və mənimsənilməlidir kimi suallara konkret cavablardan ibarətdir.

Tarix təlimi prosesində şagirdlərdə öyrədilən hadisə və təzahürlərə müəyyən münasibətlər formalaşır, mənimsənilmiş biliklər vasitəsilə gerçək aləmi qiymətləndirmək bacarığı yaranır, elmi dünyagörüşünün əsasında duran yanaşmalar, qiymətlər, fərdi baxışlar sistemi əmələ gəlir və s.

Tarix təlimi prosesində müəyyən şəxsiyyətin formalaşması sahəsində tərbiyə işi bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olan üç istiqamətdə aparılır: ümumbəşəri, milli və sosial dəyərlərə yiyələnmək. Odur ki, təlim məqsədlərində təhsil vəzifələri ilə yanaşı, şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində qarşıda duran vəzifələr də konkret göstərilməlidir.

Təlimin həm təhsil, həm də tərbiyə məqsədlərinin reallaşması inkişafetdirici məqsədin düzgün müəyyənləşdirilməsindən və dərstdə həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu da şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi və inkişafının vəhdətindən irəli gəlir.

İnkişafetdirici məqsəd dedikdə şagirdlərin inkişafı sahəsində dərstdə əldə ediləcək nəticənin konkret olaraq göstərilməsi başa düşülür.

Azərbaycan tarixinin təlimi prosesində şagirdin bir şəxsiyyət kimi aşağıdakı cəhətləri inkişaf etdirilməlidir:

1) tarix materialının öyrənilməsi üçün şagirdlərdə diqqətin inkişaf etdirilməsi;

2) tarixin təlimi prosesində şagirdlərin qavrayış, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, məntiq və nitqinin inkişaf etdirilməsi;

3) şagirdlərin zehni fəaliyyət çevikliyinin, müxtəlif çətinlik səviyyəsində olan təlim məsələlərinin nəzəri bilikləri tətbiq etməklə həll etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması.

Təlimin həm tərbiyə, həm də təhsil məqsədlərinin həyata keçirilməsi inkişafetdirici məqsədlərin nə dərəcədə düzgün qiymətləndirilməsindən və reallaşdırılmasından asılıdır. Təhsilsiz tərbiyə olmadığı kimi, inkişafsız da nə təhsil, nə də tərbiyə mümkündür.

Təlimin məqsədi onun məzmunu ilə qırılmaz əlaqədədir. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş verdikdə təlimin məzmununda müvafiq dəyişikliklər edilir. Hər bir müəllim dərslə hazırlaşarkən təlim məqsədlərini müəyyənləşdirdikdən sonra məzmununda müvafiq dəyişikliklər edir, məqsədəuyğun olaraq məzmunu müəyyən edir.

Hər bir dərslərin məqsədləri, onun məzmunu müəyyənləşdirilərkən sinifdəki şagirdlərin dərslətmə imkanları nəzərə alınmalıdır. Dərslərin məqsəd və məzmunu şagirdlərin dərslətmə imkanlarına nə qədər uyğun olarsa, təlimin nəticəsi də bir o qədər uğurlu olacaq, qarşıya qoyulan məqsəd reallaşdırılacaq, sinfin zəif, orta və qüvvəli şagirdləri yeni materialın məzmununu asanlıqla dərslə edəcəklər. Təlimin düzgün müəyyən edilmiş, məqsədəuyğun təşkil edildiyi şəraitdə fənnin məzmunu dərsləndə-dərslə şagirdlərin dərslətmə imkanlarını inkişaf etdirir.

Şagirdlərin dərslətmə imkanları təkclə dərslə və məzmunun müəyyənləşməsinə təsirlə göstərmir. Məlumdur ki, növbəti dərslə məzmunu işlənilib hazırlanarkən müəllim onun öyrədilmə və öyrədilməsi metodlarını da müəyyənləşdirir. Müəllimin öyrətmə, şagirdin öyrənmə üsulları məktəblilərin

dərketmə imkanlarına müvafiq olaraq seçilir. Deməli, şagirdlərin dərketmə imkanları təlimin komponenti ilə sıx bağlıdır. Təlimin nəticəsi dərsin reallaşdırılmış məqsədləri kimi başa düşülür. O, dərsin sonunda şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, habelə tərbiyə edilməsi sahəsində müəllimin nailiyyətlərini göstərir.

Hər bir dərsin məzmununun məqsədəuyğun istiqamətdə işlənilməsinə nail olmaq üçün müəllim məktəbdə tarix təhsilinin məzmununun ümumi mənzərəsi ilə tanış olmalıdır. Məktəb tarix kursunun məzmununu təşkil edən tarix materialları iki əsas qrupa bölünür:

- 1) faktik material;
- 2) nəzəri material.

Bunlar bir-biri ilə sıx, dialektik əlaqədədir: faktlar olmadan nəzəri materialın başa düşülməsi, mənimsənilməsi mümkün deyil. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, nəzəri material əsasında tarixi faktlar qruplaşdırılmasaydı, şagirdlərin tarixi bilikləri dərk olunmamış, emosionallığına, cazibədarlığına və s. cəhətlərinə görə yadda qalmış faktlar yığınının ibarət olardı.

Tarix təhsilinin məzmunundakı faktlar iki qrupa bölünür:

- 1) əsas faktlar;
- 2) qeyri-əsas faktlar.

Əsas tarixi faktlar məktəblinin tarixi biliklərinin bünövrəsini təşkil edir. Təlimdə əsas tarixi faktların yerini, bunlarla iş üsullarını düzgün müəyyən-ləşdirmək üçün onları da iki qrupa bölürlər:

- 1) fakt-hadisə;
- 2) fakt-təzahür.

Bu və ya digər xalqın, ölkənin tarixində konkret yerdə baş vermiş təkrar olunmayan faktlar metodik ədəbiyyatda hadisə adlandırılır. Məsələn, Babəkin başçılığı ilə xalqın azadlıq hərəkatı, Bakıda 1904-cü il dekabr tətili.

Tarix kurslarının məzmunundakı bəzi faktlar isə müxtəlif xalqların, ölkələrin tarixində təkrarlanır. Bunlar tipik faktlar hesab olunur və metodik ədəbiyyatda təzahürlər adlanırlar. Məsələn, ibtidai insanların od əldə etməsi, qul alveri, feodal malikanəsində və s.

Tarixi coğrafiya, xronologiya, statistika və s. materiallar qeyri-əsas faktlar qrupuna aid edilir. Bu faktlar da təhsil-tərbiyə və inkişaf cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tarix kurslarındakı nəzəri materiallar isə dörd qrupa bölünür:

- 1) müxtəlif ümumiləşdirmə dərəcəsinə malik anlayışlar;
- 2) mühüm səbəb-nəticə əlaqələri;

- 3) ictimai inkişafın qanunauyğunluqları;
- 4) nəzəri nəticələr.

Nəzəri materialların bu elementləri, qrupları arasında sıx əlaqə vardır. Tarixi anlayışların formalaşmasına nail olmadan hər hansı tarixi prosesi təşkil edən hadisə və təzahürlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmaq, aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi hadisə, təzahür və proseslərin qanunauyğunluğunun mənimsənilməsinə kömək edir. Qanunauyğunluqların mənimsənilməsi nəzəri nəticələrin başa düşülməsində, tarixi faktların qiymətləndirilməsində, mühüm əlaqələrin, səbəblərin, nəticələrin səciyyələndirilməsində şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir.

Təlim məqsədlərinin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi üçün nəzəri material elə işlənilməlidir ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik şagirdlər onu dəqiq, aydın tarixi anlayışlar, qanunlar və dünyagörüşü ideyaları şəklində mənimsəyə bilsinlər.

Bu zaman müəllim sinifdə şagirdlərin dərkətmə imkanlarını nəzərə almalıdır. Şagirdlərin dərkətmə imkanları təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Hər hansı təlim materialının öyrədilməsi sahəsində müəllimin gördüyü işin nəticəsi şagirdlərin dərkətmə imkanlarının nəzərə alınıb-alınmamasından asılıdır.

Şagirdlərin dərkətmə imkanları bir tərəfdən məktəblinin yaş dövründən asılıdırsa, digər tərəfdən şagirdlərdə tarixi biliklərin, tarixi təfəkkürün, öyrənmə üsullarının və tarixi biliklərlə araşdırma aparmaq bacarığının inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Şagirdlərin dərkətmə imkanları nə qədər yüksəkdirsə, təlim bir o qədər səmərəli olur. Təlimin təşkili formaları, müəllimin öyrətmə, şagirdlərin isə öyrənmə üsul və vasitələri təlimin məqsədinə, məzmununa və şagirdlərin dərkətmə imkanlarına uyğun olaraq seçilir. Bu uyğunluq nə qədər çox olarsa, təlimin nəticəsi də bir o qədər uğurlu olur. Təlimin nəticəsi dərsin reallaşdırılmış məqsədləri kimi başa düşülür. O dərsin sonunda şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək sahəsində müəllimin nailiyyətlərini göstərir.

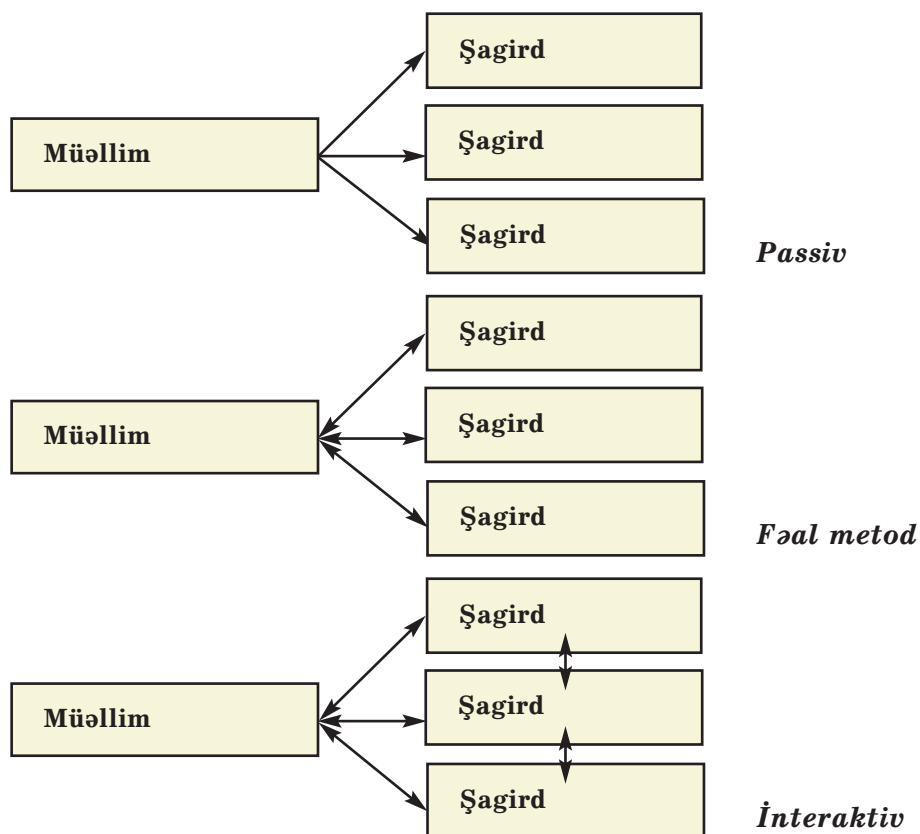
«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİNİN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİNİN FORMA VƏ ÜSULLARI BARƏDƏ TÖVSIYƏLƏR

Müasir dövrdə müəllimin qarşısında duran əsas problemlərdən biri şagird marağı nəzərə alınmaqla təlim prosesinin təşkilidir. Dərsin məzmunu ilə onun metodikası arasındakı qarşılıqlı təsiri aydın başa düşmədən yüksək keyfiyyətli dərslər qurmaq mümkün deyil. Metodik ədəbiyyatda bir müddət belə bir fikir də yayılmışdır ki, «dərsin məzmunu onun metodikasını müəyyən edir». Məsələyə belə bir yanaşma isə təlimdə şablonçuluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Əgər metodika, həqiqətən də, avtomatik olaraq dərsin məzmunu ilə müəyyən edilərsə, onda o bütün məktəblərin siniflərində eyni olmalıdır. Digər tərəfdən belə bir yanaşma tarixin metodikasını pedaqoji elm kimi inkar edir, onu tarixin məzmunundan irəli gələn yekrəngliyə çevirir.

Düzdür, dərsin məzmunu onun metodikası üçün əsasdır. Məsələn, hərbi yürüşləri, döyüşləri öyrənərkən xəritə və sxemlərdən istifadə etmədən ötürmək olmaz, qeyd edilən məsələlərin obrazlı, emosional təsviri üçün bədii əsərlərdən nümunələr gətirilməlidir və s. Lakin bu əsərlər, sxem və xəritələr, cədvəllər, eləcə də onlarla işin məqsədləri, müəllimin tətbiq etdiyi üsullar müxtəlif ola bilər.

Yuxarıda deyilənlərdən isə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məzmun dərsin metodikasını heç də tam müəyyən etmir. Təlimdə bu və ya digər metodikadan istifadə edilməsinin müəyyənləşdirilməsi bir sıra amillərlə – dərsin məqsədləri, şagird və müəllimlərin təcrübə səviyyəsi, vaxt məsələsi, şagirdlərin imkanları, müəllimin şəxsiyyəti, metodikanın inkişaf səviyyəsi və s. ilə bağlıdır. Şagirdi tanımaqla, dərsin məqsədlərini aydın təsəvvür etməklə, digər faktların bütün məzmununu nəzərə almaqla dərsin metodikasını məqsədəuyğun müəyyən etmək olar.

Təlim meydana gəldiyi ilk gündən müasir zamanadək formalaşmış, təsdiqini tapmış və geniş yayılmış işin ümumi forması kimi mövcuddur. Əyalilik üçün həmin formaları sxem şəklində veririk:

Müəllim üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq fəal və interaktiv təlim metodlarının məzmununun açıqlanması məqsədmüvafiq hesab edilir.

1. FƏAL METOD

Bu metod müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Dərsin gedişində müəllim və şagirdlər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə birgə fəaliyyət göstərirlər. Burada şagird passiv dinləyici deyil, dərsin fəal iştirakçısıdır. Əgər passiv dərstdə aparıcı sima və dərsin meneceri müəllimdirsə, fəal dərstdə müəllim və şagirdlər bərabər hüquqlu tərəfdaşlardır. Passiv metod qarşılıqlı əlaqələrin avtoritar stilinə əsaslanırsa, fəal dərstdə demokratik əhvali-ruhiyyə hökm sürür. Çoxları fəal və interaktiv təlim metodları arasında heç bir fərq görmür, onları eyni metod hesab edirlər. Lakin onlar arasında müəyyən fərq vardır. İnteraktiv metoda təlimin daha müasir metodu kimi yanaşmaq lazımdır.

2. İNTERAKTİV METOD

«İnteraktiv» latın sözü olub, «qarşılıqlı fəaliyyət», «qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan» mənasını verir. İnteraktiv metod fəal təlimdən fərqli olaraq, təlim prosesində təkcə müəllimlə şagird arasında deyil, habelə şagirdlərin özləri arasında dominant rolunu oynayır. İnteraktiv dərslərdə müəllimin rolu şagirdlərin fəaliyyətini dərsin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Burada müəllim fasilitator, şagird tədqiqatçı rolunda olur. Problem-situasiyanın yaradılmasından sonra tədqiqata cəlb olunmuş şagirdlər mənbələri tənqidi cəhətdən qiymətləndirir, nəticələr çıxarmağı və onları əsaslandırmağı, müqayisələr aparmağı, mövqeyini müdafiə etməyi bacarır. Şagirdlərin yerinə yetirdiyi interaktiv tapşırıq və çalışmalar isə dərsin əsasını təşkil edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu dərsin keyfiyyətini artırmağın güclü vasitəsi ola bilər. Bu metod dərsi şagirdlər üçün daha maraqlı və cəlbədicidir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinə, həm də tətbiqin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır.

Standartlar nəticəyönümlü və şagirdyönümlü olduğundan onların reallaşdırılmasında fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi qaçılmazdır. Çünki fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Fəal təlim müasir şəraitdə pedaqoji prosesin qurulmasına yeni yanaşmadır. Belə yanaşma tərzində təlim şagirdlərin təkcə yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, həm də təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin əldə olunmasına yönəldilir. Bu zaman şagirdlər açıq sual vermək, problemləri araşdırmaq, tədqiqat aparmaq və müzakirə etmək imkanı qazanırlar. Onlar təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Beləliklə, şagirdlər həm tədris, həm də sosial xarakterli problemlərin müstəqil həllinə cəlb olunur, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edir, sisteməlik olaraq müstəqil şəkildə bilik ehtiyatını artırırırlar.

Fəal-interaktiv təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətləri:

1. Diqqət, ilk növbədə, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına yönəldilir.
2. Müəllim təlim fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.
3. Problemin həlli prosesində şagirdlər fəal tədqiqatçı olur.
4. Bilik və bacarıqlar şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilir.
5. Müəllim-şagird, şagird-şagird arasında əməkdaşlıq üçün şərait yarandır.
6. Dərsin integrativ təşkilinə üstünlük verilir.
7. Qeyri-standart dərslərin təşkilinə geniş yer verilir.

«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNN KURİKULUMUNUN TƏDRİSİNDƏ İŞ FORMALARININ TƏTBİQİ

İş formaları dedikdə kollektiv, qruplarla, cütlərlə və fərdi işlər nəzərdə tutulur. Fəal təlimdə ən çox cütlərlə və qruplarla işə yer ayrılmasına baxmayaraq, kollektiv və fərdi işin reallaşdırılması da təlim prosesində zəruridir.

Kollektiv iş – Bu forma şagirdlərin kollektivdə işləməsinə imkan yaradaraq onların düşüncə tərzinin formalaşmasına, kollektivlə birlikdə qərarlar qəbul edilməsinə, sinfin əməkdaşlığı nəticəsində yaranmış müxtəlif fərziyyələrdən düzgün nəticə çıxarılmasına xidmət edir. «Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tədrisində ən səmərəli formalardan biri də kollektivlə işdir ki, şagirdlər dərsin motivasiya mərhələsində problemin həlli üçün birgəfəaliyyət göstərir.

Fərdi iş – Bu iş forması şagirdlərin fərdi potensial imkanlarını üzə çıxarmaq üçün ən səmərəli iş formalarından biridir. Şagird fərdi olaraq tədqiqata cəlb olunur. O öz imkanlarını göstərməkdən ötrü sərbəst düşünərək, sərbəst qərarlar verməyə çalışır. Bu iş formasının tətbiqi mütəmadi olaraq aparılırsa, şagirdə fərdi keyfiyyətlər aşkarlanır və formalaşır.

Qruplar və cütlərlə iş – Təlim prosesinin səmərəliliyi şagirdlərin fərdi və kollektiv fəaliyyətinin üzvi şəkildə uyğunlaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu mənada təlimin qrup forması daha geniş imkanlara malikdir. İlk dərslərdə qarşıya şagirdlərin təhlil, tarixi fakt və hadisələri müqayisə etmək və aydınlaşdırmaq bacarıqları sahəsindəki boşluğu doldurmaq vəzifəsi çıxır. Bu məqsədlə də şagirdlər dərsləyin mətni və müvafiq sənədlərlə müstəqil işləyir, abzaslara sərlövələr verir, mətnə dair suallar hazırlayır, plan, cədvəl və sxem tərtib edir, bu və ya digər tarixi təzahürü müxtəlif mənbələr əsasında müqayisə edirlər.

Beləliklə, şagirdlər müxtəlif mənbələrlə işi cütlərlə daimi tərkibdə davam etdirərək birgə fəaliyyət vərdişləri əldə edirlər. Daimi cütlərlə iş dərsin müxtəlif mərhələlərində (sorgu, ev tapşırıqlarının yoxlanılması, yeni materialın öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi) bütün dərslər boyu təşkil olunur. Məsələn, xanlıqların siyasi quruluşu və daxili siyasəti ilə bağlı mövzuların tədrisi zamanı interaktiv təlimin bu iş formasını tətbiq etmək mümkündür. Dərslərin başlanğıc hissəsində müəllim Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqlarının siyasi quru-

luğu və daxili siyasətinin səciyyəvi cəhətlərini izah edir. Sonra isə hər bir cütlüyə müxtəlif variantlarda tapşırıqlar yazılmış vərəqlər paylanır.

Dərsləyin mətninə, Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqlarına dair əlavə mənbələrə istinad edərək XVIII əsrin ikinci yarısında hər bir xanlığın siyasi quruluşunu və daxili siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı plan əsasında müəyyənləşdirin:

1. Dövlət quruluşu.
2. Hakimiyyətdə təmsil olunmuş sosial qrup və təbəqələrin nümayəndələri.
3. Sosial qrup və təbəqələr arasında münasibətlər.
4. Görkəmli dövlət xadimləri və onların fəaliyyətlərinin səciyyələndirilməsi.

5. Ən mühüm islahatlar (tədbilər), onların xarakteri və əhəmiyyəti.

Bu zaman sinif otağının quruluşuna uyğun olaraq müəllim birinci sırada əyləşmiş cütlərə Qarabağ, ikinci sıradakı cütlərə Quba, üçüncü sıradakı cütlərə isə Şəki xanlığı ilə bağlı tapşırıq variantları (A, B, C) paylayır və onlara həmin suallara cavab hazırlamağı tapşırır.

Şagirdlər cüt-cüt işləyərək verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsində bir-birlərinə kömək edir, öz işlərinin nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparırlar. Sonra isə hər bir cərgədəki cütlər qarşılıqlı yoxlamalar keçirir, öz nöqtəy-nəzərlərini müqayisə edir və əlaqələndirirlər. Nəticədə müəllim kollektiv işin bu formasından istifadə edərək sinfin bütün şagirdlərinin dərslərin başlıca məqsədinin həyata keçirilməsində fəal iştiraklarını təmin etmiş olur.

Azərbaycan tarixi dərslərində cütlərlə iş birtərəfli və ikitərəfli xarakter daşıya bilər. Birtərəfli iş onunla səciyyəvidir ki, bir tərəf rəhbərlik edir, kömək göstərir, digər tərəf icraçı rolunu oynayır, köməyi qəbul edir. İkitərəfli iş prosesində vəzifələr bərabər əsaslarla bölünür. Fəaliyyətin müxtəlif növlərində rəhbərlik və təbəçilik funksiyaları növbələşir. Cütdə birləşən uşaqların inkişaf səviyyəsi təxminən bərabər olmalıdır ki, fəaliyyətinin məqsədinin yerinə yetirilməsində bir-birlərini başa düşsünlər, əməkdaşlığa nail olsunlar, qarşılıqlı olaraq öz məsuliyyətlərini dərk etsinlər.

Cütlərlə iş zamanı kollektiv əməkdaşlıq vərdislərinə yiyələnmiş şagirdlərlə interaktiv təlimin nisbətən daha mürəkkəb forması olan qruplarla iş keçmək olar. Qrup işinin müvəffəqiyyəti, hər şeydən əvvəl, qrupun tərkibi ilə bağlıdır. Qrup öz tərkibinə görə güclü və ya zəif şagirdlərdən ibarət ola bilər. Bu zaman müəllim tapşırığı səviyyəyə əsasən verir. Təcrübə göstərir ki, qrup həm güclü, həm orta səviyyəli, həm də zəif şagirdlərdən ibarət olduqda daha yaxşı nəticə verir.

Tədris olunan mövzunun xarakterindən asılı olaraq sinif qruplara bölünür. Məqsəddən asılı olaraq hər qrupda 3 nəfər, ən çoxu 6 nəfər ola bilər. Təsadüfi qruplaşmalardan da istifadə mümkündür. Birdən beşədək hər bir rəqəm 6 kartočkaya yazılır, kartoçkalar qarışdırılıb üzüəşığı stolun üstünə qoyulur. Şagirdlərin hərəsi bir kartoçka götürür. Kartoçka nömrələri eyni olan şagirdlər bir qrupda birləşirlər. Hər qrup dəyirmi stol arxasında əyləşir və özü lider seçir.

VI sinifdə Azərbaycan tarixi dərslində «Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskənləri» mövzusunı tədris edərkən qruplara aşağıdakı tapşırıqlar verilir: qruplardan biri dünyanın və Azərbaycanın siyasi xəritəsində ən qədim insanların yaşadıkları yerləri müəyyənləşdirməklə məşğul olur. İkinci qrup onlara təqdim olunmuş insan tiplərini, ən qədim insanların maddi qalıqlarını əks etdirən şəkilləri fərqləndirir və təsnif edir. Üçüncü qrup Azərbaycan ərazisində yaşamış ən qədim insanların yaşadıkları məskənlərdən birinin (Azıx, Tağlar, Damcılı) təsvirini hazırlayır. Dördüncü qrup dərsləyin mətnindən çətin anlaşılan sözləri seçir və onların izahını verir, zaman oxunda ən mühüm hadisələri yerləşdirir. Beşinci qrupun tapşırığı isə daha qeyri-adi: plastilindən ən qədim insanların obrazlarını və kollektiv yaşayış səhnəsini əks etdirən illüstrasiya hazırlayır. Altıncı qrup «Qədim ovçuların bir günü» mövzusunda kiçikhəcmli esse yazır.

Qruplarda iş zamanı şagirdlər yarışdıqları üçün hər biri – ən zəifi, ən utancağı da fəallıq göstərir. Qrupun hər bir üzvü bacarığını meydana çıxarmağa, qrupunun qələbəsini təmin etməyə çalışır.

Cütlərlə iş zamanı şagirdlər dərslərin prosesində iki-iki işləyib, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu onlara bir-birini daha yaxşı başa düşməyə, əməkdaşlıq etməyə, məsuliyyətlərini dərk etməyə imkan yaradır.

Bir sıra hallarda şagirdlər kiçik qruplarda birləşir və hər hansı problemi həll etmək üçün birgə fəaliyyətə cəlb olunurlar. Qrup işi şagirdlərə öz fikirlərini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, eyni bir məsələ ilə bağlı müxtəlif baxış və yanaşmaların olması barədə təsəvvürə yiyələnirlər.

Fəal təlim zamanı istifadə olunan üsullar təlim strategiyalarının qurulmasında və təhsilin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatda onların müxtəlif növlərinin olduğu göstərilir. Məsələn, beyin həmləsi, öz mövqeyində dayan, diskussiya, oyun fəaliyyətli dərslər, layihə hazırlığı, anket sorğusu vərəqələri və müşahidə, mühazirə, müzakirə və s.

Tarix dərslərində interaktiv metoddan istifadə edilməsi prosesində müəllimlərə kömək məqsədilə bir sıra nümunələrin verilməsini müvafiq hesab edirik.

«AZƏRBAYCAN TARIXİ» FƏNN KURİKULUMUNUN TƏTBİQİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏR

«Beyin həmləsi»

Bu, kollektiv müzakirənin əhəmiyyətli üsuludur. Onu pedaqoji ədəbiyyatda bəzən «Əqli hücum», «Beyin fırtınası» üsulu da adlandırırlar. Problemin həlli bütün iştirakçıların öz rəylərini bildirməsi yolu ilə tapılır.

«Beyin həmləsi» hər hansı problemə aid ideyaların birgə axtarışdır. Şəxsiyyətin inkişafı üçün bu üsul ən əhəmiyyətli üsullardan biridir. Bu üsuldən Azərbaycan tarixi dərslərində düzgün istifadə olunduqda, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır.

«Beyin həmləsi»nin əsas prinsipi çox sadədir. Müəllim sinfin qarşısında məsələ qoyur və bütün iştirakçılara bu məsələ barədə öz fikirlərini bildirməyi təklif edir. Bu mərhələdə heç kimin başqasının ideya və ya fikirlərini tənqid etməyə, yaxud da onları qiymətləndirməyə hüququ yoxdur.

Təcrübə göstərir ki, «Beyin həmləsi»nin köməyi ilə bir neçə dəqiqə müddətində onlarla yeni ideyalar əldə etmək olar. İdeyaların çoxluğu bu üsul üçün əsas məqsəd deyil, lakin bu problemin ən optimal həllinin tapılması, yaxud sadəcə olaraq ən səmərəli qərarın çıxarılması üçün şərait yaradır.

Bu üsulun tətbiqi zamanı şagirdlər bəzən müəllimin ağına belə gəlməyən orijinal ideyalar irəli sürə bilirlər. «Beyin həmləsi»nin keçirilməsi üçün bir sıra qaydalara əməl etmək lazımdır:

- ♦ irəli sürülən ideyalar qiymətləndirilmir və tənqid olunmur;
- ♦ məqsəd keyfiyyət deyil, kəmiyyətdir: nə qədər çox ideya olsa, o qədər yaxşıdır;
- ♦ istənilən ideyanı inkişaf etdirmək olar;
- ♦ ən orijinal, qeyri-adi ideyalar xüsusilə dəstəklənir;
- ♦ bütün ideyalar lövhədə və ya vatman kağızında müəllim tərəfindən qeyd olunur.

«Beyin həmləsi» qoyulmuş problemin çıxılmaz həllini tapmağa imkan verir. Bu üsul öz qüvvələrinə əmin olmayan şagirdlərin stimullaşdırılması üçün əhəmiyyətli vasitədir.

BİBÖ – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Problem müəllim tərəfindən elan edilir.
2. Müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl çəkir və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim.
3. Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur.
4. Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütuna yazılır.
5. Dərsin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütunda qeyd edilir.

Məsələn: «Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə» mövzusunun tədris edərkən motivasiya mərhələsində BİBÖ üsulundan istifadə edə bilərsiniz.

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

Anlayışın çıxarılması

Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapırlar.

Əgər şagirdlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır.

Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapılıb-tapılmamasını hamıya çatdırır və kartda yazılan sözləri açıqlayır.

Məsələn: «Süquta aparan yol» mövzusunun tədrisi zamanı dərsin motivasiya mərhələsində bu üsuldan istifadə edilə bilər.

Venn diaqramı

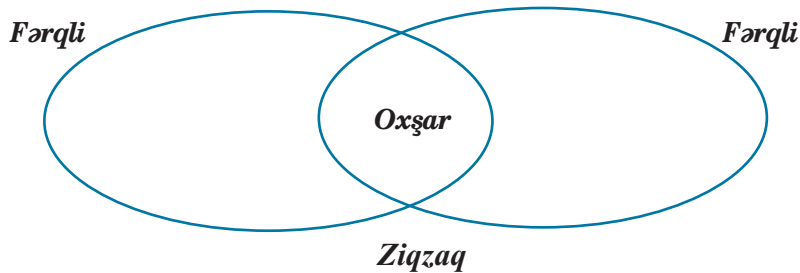
Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldan istifadə olunur.

Venn diaqramından istifadə aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir.

2. Kəsişən dairələr çəkilir (ortada yazmaq üçün yer saxlanır).
3. I və II dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur.
4. Şagirdlər təlimatlandırılır (təlimatda nəyin müqayisə olunacağı və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin necə qeyd olunacağı barədə danışılır).
5. Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir (fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd olunur).
6. Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Məsələn: «İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət» mövzusunun tədrisi zamanı Venn diaqramından istifadə oluna bilər.

Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünür (əsas qrup). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni qrup (ekspert qrupu) yaradılır. Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir. Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır. Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə əmin olmaq üçün suallar verə bilər.

Karusel

Dərstdən əvvəl iri ağ kağızlarda (vatman) mövzuya aid suallar yazılır. Müəllim qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verir. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qaydır. Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir. *Məsələn:* «Süquta aparan yol» mövzusunun tədrisində bu üsuldən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Akvarium

Bu üsulun həyata keçirilməsinin bir çox yolları vardır. Onlardan birini qeyd edək. Şagirdlər 2 qrupa bölünür. Qrup bölgüsündən öncə diskussiya

aparılması üçün müəyyən qaydalar ağ vərəqdə qeyd olunaraq asılır. Buraya bir-birinin sözünü kəsməmək, reqlamentə əməl etmək, məqsəddən uzaqlaşmamaq və s. aid ola bilər. 2 qrup dairə şəklində düzülür. Birinci qrup daxil-dəki dairəni, ikinci qrup isə ətrafdakı dairəni təşkil edir.

Daxili dairənin iştirakçıları araşdırılacaq problemi müzakirə edib, problemin xeyrinə arqumentlər gətirməlidir. Vaxt bitdikdən sonra müzakirənin davamını ətraf qrup aparır. Onlar isə əks arqumentlər gətirməyə çalışırlar. Ümumilikdə isə verilən vaxt müddətində problemin müzakirəsi aparılmalıdır, hər qrup öz mövqeyini müdafiə etmək üçün öz nəticəsini elan edə bilər. Bu üsulun tətbiqində vahid fikir əsas deyil. Əsas odur ki, şagirdlərdə müzakirə etmək qabiliyyəti formalaşdırılsın. Məsələn, şagirdlərə «*Şah Abbasın islahatları ölkənin inkişafına səbəb oldumu?*» fikri «*akvarium*»da müzakirəyə qoyulur. Bu zaman daxili qrupun fikirləri müsbət faktlara əsaslanmalıdır. Onlar qoyulmuş fikri müdafiə etməli, partiyaların cəmiyyətin həyatında oynadığı rol haqqında lehinə arqumentlər gətirməlidir. Xarici qrup isə bunun tam əksini reallaşdırmalıdır.

İnsert

Bu üsul dərslikdəki mətnin aktiv fəaliyyətlə, yəni şagirdin öz münasibətini bildirərək oxunmasıdır. Şagird mövzudakı fikirlərə münasibətini qəbul edilmiş işarələrlə («✓» – bu məlumat mənə idi, «–» – bu məlumat mənim əvvəllər bildiyimi inkar edir, «+» – bu məlumat mənim üçün yenidir, «?» – bu məsələyə dair əlavə məlumat almaq istərdim) bildirir. Dərslikdəki mətn oxunduqdan sonra ümumiləşdirmələr aparılır və qeyd olunur.

✓	«–»	«+»	«?»

Diskussiya

Diskussiya mü sahibənin spesifik forması olub kollektiv müzakirə deməkdir. Müəllim və şagirdlər üçün əlverişli olan bu üsul onların tarixi hadisə, təzahür və proseslərə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Bu zaman şagirdlərin diskussiya mədəniyyəti (danışanı dinləmək, sözünü kəsməmək, çıxış etmək istədikdə icazə istəmək və s.) aşkara çıxır. Qrup formasında keçirilən diskussiyalar zamanı aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

- 1) diskussiya iştirakçıları tərəfindən real şərait təhlil edilir;
- 2) qoyulmuş problem ətrafında bacarıqlar formalaşdırılır;
- 3) digər iştirakçılarla əlaqəli fəaliyyət vərdisləri inkişaf etdirilir;
- 4) müxtəlif problemlərin həllinə dair çoxvariantlı qərarların qəbulu nümayiş etdirilir.

Azərbaycan tarixinin tədrisində diskussiya üsulunu müxtəlif formalarda tətbiq etmək olar:

- ◆ dəyirmi masa (mövqelər öz fikirlərini sərbəst söyləyirlər);
- ◆ ekspertlər qrupu (mikroqruplarda müzakirələrdən sonra nəticələrin qrupların müzakirəsinə verilməsi);
- ◆ forum (qrup auditoriya ilə fikir mübadiləsi aparır);
- ◆ debat;
- ◆ mühakimə-dərs.

Diskussiya zamanı şagirdlərin riayət etməli olduqları qaydalar:

- danışanı dinləmək;
- eyni zamanda bir nəfər danışa bilər;
- çıxış etmək istədikdə əlini qaldırmaq;
- danışanın sözünü kəsməmək;
- bir kəslə razılaşmadıqda fikir söyləmək deyil, fikri tənqid etmək;
- hamını diskussiyada iştiraka həvəsləndirmək.

Layihə hazırlığı

Layihə – şagirdlərin müxtəlif mövzularla bağlı müəyyən müddət ərzində hazırladıqları və sonra təqdim etdikləri müstəqil tədqiqatlardır. Azərbaycan tarixinin tədrisində layihələr çox faydalıdır, çünki:

- ayrı-ayrı tarixi faktlar və hadisələrin digər məktəb fənləri və ətraf aləmlə əlaqəsini göstərməkdə şagirdlərə yardımçı olur;
- hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsində, vaxtların və işlərinin qrafik üzrə müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin daxilən təşkilatlanmasına şərait yaradır;
- müəllimin rəhbərliyi altında təlim prosesini idarə etməyə şagirdlərə imkan verir;
- şagirdlərin həm biri-biriləri, həm də başqaları ilə məktəbdənkənar qarşılıqlı fəaliyyətinə imkan yaradır;
- tarixi hadisə və təzahürlərin hər hansı bir məqamını daha da dərinlən öyrənməyə şərait yaradır, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyi öyrədir, sosial və yaradıcı tədqiqat vərdisləri aşılayır;

– şagirdlərə geniş mənada vərdişlər qazanmağa, tədqiqatlarını və öz fikirlərinin nəticələrini müzakirə etməyə yardımçı olur ki, bu da müstəqil düşüncəli şəxs üçün mühüm keyfiyyətdir.

Mühazirə

Tarix dərslərində geniş istifadə olunan üsullardan biri də mühazirə dərsləridir. Mühazirə məlumatın şagirdə ötürülmə üsuludur. Bu üsuldən mövzu ilə bağlı məzmunun zənginləşdirilməsi, tamamlanması üçün istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə qısa mühazirələr 10–15 dəqiqə ərzində aparılır.

Mühazirə ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək məqsədamüvafiqdir:

- mühazirənin məqsəd və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- plan tərtib edilməsi və onun şagirdlərə paylanması (və ya lövhədə yazılması);
- əyani və texniki vasitələrdən istifadə edilməsi;
- mühüm mühazirə prosesinin verbal (suallar vermək) və vizual (şagirdlərin sifətlərinin ifadəsini və jestlərini müşahidə etmək) tənzimlənməsi.

Sorğu vərəqləri və müsahibə

Bu üsullar araşdırılan məsələ ilə bağlı fakt və hadisələr haqqında müəyyən qrupların ictimai rəyini öyrənmək məqsədilə aparılır. Sorğu vərəqi araşdırılan məsələ ilə bağlı tərtib edilir və burada suallar qoyulur. Sorğuda iştirak edənlər bu vərəqi müstəqil doldurur. Müsahibə isə araşdırılan məsələ ilə bağlı məlumat almaq üçün aparılır. Bu üsullardan istifadə edərkən aşağıdakı mərhələlərin gözlənilməsi məqsədamüvafiq hesab edilir:

- ♦ problemi müəyyən etmək;
- ♦ işi təşkil etmək (sorğu və ya müsahibə keçirmək üçün suallar hazırlamaq);
- ♦ məlumatları toplamaq (sualların cavablarını toplamaq);
- ♦ əldə edilmiş məlumatları təhlil etmək və ümumiləşdirmək.

Müəllimlər təklif olunan metodik üsullara və dərslər modellərinə istinad edərək, onları tədrisdə tətbiq edə və ya tarix dərsi üzrə öz dərslər modellərini hazırlaya bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir didaktikada digərlərinin zərərinə hər zaman və hər yerdə tətbiq edilə biləcək yeganə üsul və tədris modeli yoxdur. Buna görə də dərslər aparılmasında üsul və model seçimi müəllimin öz öhdəsinə düşür, onun istək və təcrübəsindən asılı olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, verilən tövsiyələrə bir qədər yaradıcı yanaşılmalıdır.

XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ İŞ

Tarixi məlumatın şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri də xəritələrlə işdir. Xəritələrlə iş mühüm hadisələri məkanla (hadisə yeri ilə), həmçinin müasir dövrlə əlaqələndirməyə imkan verir.

Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. Xəritədə dünyanın hansı hissəsi təsvir olunur?
 2. Öyrənilən ölkənin ən şimal, cənub, şərq və qərb nöqtələrini müəyyənləşdirin.
 3. Xəritə üzrə öyrənilən ölkənin və ya yerin təbii şəraitini təsvir edin.
 4. Ərazinin təbii şəraitinə əsasən buranın yerli əhalisi üçün hansı fəaliyyət növü daha sərfəli olardı?
 5. Mühüm ticarət yollarının, hərbi yürüşlərin, dəniz ekspedisiyalarının və s. marşrutların hansı ölkələrdən keçdiyini xəritədə müəyyən edin.
 6. Problemin həlli üçün xəritələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.
 7. Müqayisədə öz mövqeyinizi xəritənin köməyi ilə əsaslandırın.
 8. Göstərilən ərazidə hansı müasir ölkələrin yerləşdiyini müəyyənləşdirin.
- Bu prosesdə fəallıq növləri: qruplarda xəritə üzrə fikir mübadiləsi, xəritə haqqında rəy, kontur xəritələrlə iş, xəritənin yaradılması (əgər proqramda xəritə yoxdursa) və s. ibarətdir.

«ZAMAN OXU» ÜZƏRİNDƏ İŞ

«Zaman oxu» ilə işin təşkili tarix fənninin şagirdlərə öyrədilməsində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. «Zaman oxu»nda hansı tarixlər qeyd olunub?
2. Niyə görə orada məhz bu tarixlər göstərilib?
3. Bu tarixlərdən hansı ən ilkindir (sonuncudur)?
4. Ən ilkin (son) tarixdən bu günə kimi neçə il keçib?
5. «Zaman oxu»nda göstərilən bir hadisə ilə digəri arasında neçə il ötüb?
6. «Zaman oxu»nda bir neçə hadisədən hansı ən tez (və ya gec) baş verib?

Dərslərdə yoxdursa «zaman oxu»nun ilk mənbələr, ədəbiyyat, xəritələr və digər sənədlərdən götürülmüş tarixlər hesabına tərtib edilməsi və onunla işin təşkili vacib məsələlərdən biridir.

«İşgüzar hay-küy» nə üçün lazımdır

Müəllimin uzunmüddətli çıxışından sonra dərsin tempini dəyişmək üçün «ümumi hay-küy» məsləhət görülür. Bu üsul şagirdlərə iki-üç nəfərlik qruplarda söhbət aparmaq imkanı verir.

Şagirdlərə bildirilir ki, onların indicə eşitdikləri və ya gördükləri haqda fikirlərini söyləmək üçün beş dəqiqə vaxtları var. Onlar hansı hislər keçirdiklərini, nə düşündüklərini söyləyə, başa düşmədiklərini isə bir-birindən soruşa bilirlər. Bundan sonra qrup və ya cütlüklərdən fikirlərini bütün siniflə bölüşməyi və ya suallar verməyi xahiş etmək olar. Bu fəaliyyət iştirakçıları eyni zamanda fəal işə qoşmağın ən səmərəli modelidir.

İştirakçılar üçün stullar iki dairəvi cərgədə düzülür. Daxili cərgədə – şagirdlər arxaları dairənin mərkəzinə doğru otururlar. Kənar cərgədə – şagirdlər üzvləri dairənin mərkəzinə doğru yerləşir. Müəllimin işarəsi ilə kənar cərgənin bütün şagirdləri sağdakı stula keçir və qarşılarında yeni rəqib olur. Şagirdlər cütlüklərdə eyni zamanda diskussiya aparırlar. Onlar yeni rəqiblə qarşılaşmaqla yeni-yeni dəlillər eşidirlər, deməli, yeni cavablar axtarmalı olurlar. Dövrə sona çatana kimi şagirdlərin dəlillər sistemi, bir qayda olaraq, «itilənir», eləcə də onlar müxtəlif tərəfdaşlarla ünsiyyət təcrübəsi qazanmış olurlar.

Debat «Müzakirə» dərslər modeli

İki rəqib komanda iştirak edir – dəqiq müəyyənləşdirilmiş tezis, məsələn: «Gələcəkdə Azərbaycanın çiçəklənməsi labüddür» və ya «Azərbaycan neftin çıxarılmasından zərər görmüş və gələcəkdə də yalnız zərər görəcəkdir» tezislərindən birini təsdiq edən və inkar edən tərəflər.

Hər komandadan üç spiker çıxış edir: təsdiq edən tərəfdən T1, T2, T3 spikerlərin hər biri öz tezisinin müddəalarını müdafiə və təsdiq etməlidir; inkar edən tərəfdən isə İ1, İ2, İ3 spikerləri həmin tezisi inkar etməlidir.

Debatda çıxışların ardıcılığı və vaxt cədvəli: 0000

Spiker	Vaxt	Rol
T1	3 dəq.	Tezisi izah edir, təsdiq edən tərəfin dəlillərini təqdim edir.
İ3 T1-ə	2 dəq.	İ3 dəlillərin əhəmiyyətini azaltmaq üçün T1-ə sual verir. T1 cavab verir.
İ1	3 dəq.	Bütün mümkün dəlilləri irəli sürür.
T3 İ1-ə	2 dəq.	T3 İ1-ə onun dəlillərinin əhəmiyyətini azaldan suallar verir. İ1 cavab verir.
T2	2 dəq.	İ1-in dəlillərini rədd edir, sübutlar gətirir, təsdiq-edici xətti gücləndirir.
İ1 T2-yə	2 dəq.	İ1 T2-yə çarpaz suallar verir, T2 cavab verir.
İ2	2 dəq.	T1 və T2-nin dəlillərini inkar edir, inkar edən xətti gücləndirir.
T1 İ2-yə	2 dəq.	T1 İ2-yə sual verir. İ2 cavab verir.
T3	3 dəq.	Rəqiblərinə son cavabını təqdim edir: onların dəlillərini inkar edir və təsdiqedicinin xəttin sübutlarını gücləndirir.
İ3	3 dəq.	Rəqiblərinə son cavabını təqdim edir: onların dəlillərini inkar edir və təsdiqedicinin xəttin sübutlarını gücləndirir.

Debatlarda şagirdlərdən bir nəfər taym-kipər (vaxtölçən) rolunu ifa edir. O, vaxta nəzarət edir və vaxtın sonuna yarım dəqiqə qalmış, üstündə «30 saniyə» yazılmış vərəqə və ya lövhəni qaldırır. Sınıfın qalan şagirdləri debatların gedişini müşahidə edir və tərəflərin dəlillərini aşağıdakı cədvəldə qeyd edir:

Təsdiqedicinin tərəfin dəlilləri	İnkaredicinin tərəfin dəlilləri

Debatların sonunda dəlillərin inandırıcılığı, spikerlərin mübahisə aparmaq qabiliyyətləri müzakirə edilir və nəticədə qələbə tərəflərdən birinə verilir. Debat formasında dərs üçün münsiflər heyətinin əvvəlcədən seçilməsi məqsədəuyğundur. Münsiflər heyəti komandaların iştirakçılarını qiymətləndirir və debatların nəticələrini yekunlaşdırır.

MƏNBƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ DƏRSLƏR

Mənbələrin öyrənilməsi və onlar əsasında tarixi hadisənin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Mənbələrin öyrənilməsi üzrə dərs müxtəlif bilik mənbələri ilə işi təşkil etməyə, şagirdlərə tarixi faktların təhlili, təsnifatı və sistemləşdirilməsi üsullarını, onların ümumiləşdirilməsini və öz mövqeyinin əsaslandırılmasını öyrənməyə təkan verir. Belə dərslər şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətini stimullaşdırır.

Bunun bir modelini – «Biz tarix dərsləri yazırıq» formasında göstərək.

Şagirdlərə müəyyən mövzu üzrə mənbələr kompleksinin öyrənilməsi əsasında müstəqil şəkildə dərslərin bir paragrafını və ya kiçik bir hissəsini yazmaq təklif olunur.

1. Müəllim dərslərin mövzusunu, problemi söyləyir və tapşırığı izah edir.

2. Şagirdlər kiçik təlim qruplarına bölünürlər və ilkin məlumatların tədqiqi əsasında «tarix dərsləri» üçün material seçirlər.

Qrupların iş qaydası aşağıdakı kimi ola bilər:

a) paragrafın başlığını və ya planını dürüst ifadə etmək, mövzunun açılması üçün hansı yarımbəndlər nəzərdən keçirilməlidir?

b) qısa müəllif mətni yazmaq;

c) xronoloji-hadisə sırasını açmaq;

ç) məqsədəuyğun sayılsa, mənbələrdən parçalar götürmək;

d) xəritə, illüstrasiyalar tapmaq;

e) «zaman oxu»nu tərtib etmək;

3. Hər bir qrup işin yekunlarını sinfə təqdim edir.

İLLÜSTRASIYA ÜZƏRİNDƏ İŞ

İllüstrasiyalar dərslik və ya dərs üçün yaraşlıq deyil, həm də şagirdlər üçün əlavə məlumat mənbəyi olmalıdır. Buna görə də illüstrasiyalarla iş üçün suallar və tapşırıqlar təklif edilməlidir.

İllüstrasiyanın təsviri və ondan məlumat alınması

Müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. İllüstrasiyaya əsasən tarixi dövrü və məkanı (hadisə yerini) müəyyən edin.
2. Göstərilmiş tarixi hadisələri və onların iştirakçılarını, şəraiti, mühiti təsvir edin.
3. İllüstrasiyada əks olunan tarixi dövrün tipik nümayəndələrini müəyyən-ləşdirin (geyim, davranış xüsusiyyətləri).
4. Süjet və detallara görə əsər müəllifinin əsas fikrini aydınlaşdırın.
5. İllüstrasiya materiallarının növünü və onun müəllifinin əsas ideyasına müvafiqliyini müəyyən-ləşdirin.
6. Şəkilaltı mətni (əgər varsa) illüstrasiyanın məzmunu ilə tutuşdurun.
7. İllüstrasiya üzrə hekayə hazırlayın.

İllüstrasiyalarla iş zamanı şagirdlərin fəallıq növləri:

1. İllüstrasiya üzrə ümumi söhbət.
2. İllüstrasiyaya imza toplamaq.
3. «Bərpaçının» vərəqəsinin tərtib olunması.
4. Cütlərdə «rəssamla» müsahibə.
5. Cütlərdə sualların qoyuluşu.

İllüstrasiyaların dərk olunması və tətbiqi.

Müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. Sizcə, illüstrasiya naturadan çəkilib, yoxsa sonradan yaradılıb?
2. Əgər o sonradan yaradılıbsa, onun mənbəyi nə olub?
3. İki və daha artıq eyni planlı illüstrasiyanı müqayisə edin.
4. Müxtəlif tip illüstrasiyalarda hadisələrin obrazlı əksini müqayisə edin.
5. Müxtəlif illüstrasiyalarda məzmunu və dəyərləndirici əlaqələri təyin edin.
6. İllüstrasiyanın dəyərlər sistemini və subyektivlik səviyyəsini müəy-yən edin.
7. Müxtəlif planlı illüstrativ materialları qiymətləndirin və nəticə çıxarın.
8. Problemin həlli üçün illüstrasiya və mənbələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.

9. Öz mövqeyinizi illüstrasiyanın köməyi ilə əsaslandırın.

Fəallıq növləri:

1. Qruplarda illüstrasiyalar üzrə fikir mübadiləsi aparmaq.
2. Cütlüklərdə mübahisə etmək.
3. Şəklin yaranması haqqında hekayə tərtib etmək.
4. İllüstrasiyalar haqqında rəy yazmaq.

PLANLAŞDIRMA İLƏ BAĞLI TÖVSIYƏLƏR

Planlaşdırma aparmadan heç bir səmərəli işə nail ola bilmərik. Bütün sahələrdə olduğu kimi, tədrisdə də planlaşdırma əsasdır. Kurikulum islahatı həyata keçirilən zaman hər bir müəllim planlaşdırmaya böyük diqqət ayırmalı, nəticələr əldə etmək üçün planını dəqiq tutmalıdır.

Bildiyiniz kimi, planlaşdırmanın 2 növü vardır: gündəlik və perspektiv.

Müəllim dərslə hazırlaşarkən, ilk növbədə, sinif üzrə təlim nəticələrini və alt-standartları nəzərə almalıdır. Hər bir standartın reallaşdırılması üçün mövzular vasitəsilə şagirdlərdə bilik və bacarıqlar formalaşdırılır. Siz gündəlik plan nümunəsini hazırlayarkən standarta uyğun məqsədlərin çıxarılmasını da unutmayın. Məqsədlər şagirdyönümlü olmalı, şagirdə ünvanlanmalıdır. Bunun ardınca tədris zamanı tətbiq ediləcək forma və üsullar müəyyən edilməlidir. Sizin seçdiyiniz üsullar kor-koranə yazılmamalı, dərslə müddətində tətbiqi reallaşdırılmalıdır. Bəzən müəllimlər gündəlik plan nümunəsində forma və üsulların adını yazsa da, onu dərslə gedişində reallaşdırmır. Buna görə də bəzən yazılı şəkildə hazırladıqları plandakı nəticə dərslə sonunda şagirdlərdən alınmır. Standartlar əsasında dərslə reallaşdırılması zamanı təlim-tərbiyə və inkişafetdirici məqsədlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsində seçilmiş resurslar və inteqrasiya imkanları mütləq nəzərdə saxlanılmalıdır. Bundan sonra dərslə mərhələləri başlanır. Fəal dərslə dərslə aşağıdakı mərhələləri vardır:

I mərhələ: motivasiya, problemin qoyulması

Fənlə tədris prosəsində hər bir tədqiqat problemlə müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə, tədqiqat sualının formalaşdırılması lazım gəlir. Çünki tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşf olunmasında bələdçi kimi çıxış edir.

Bu mərhələdə şagirdlər düşünməyə, idraki fəallığa sövq edildiyindən, o həm də **motivasiya** adlandırılır.

Dərsdə motivasiyanın uğurlu alınması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməsi tövsiyə edilir:

- motivasiya üçün seçilən material qeyri-adi, maraqlı olmalı;
- fərziyyələri yoxlamaq, tədqiqat aparmaq və yaradıcılıq üçün imkan verməli;
- müəllim şagirdlərə yönəldici suallar verməli, fərziyyələri irəli sürərkən onları həvəsləndirməli;
- tədqiqat sualı təlim standartlarına əsasən müəyyənləşdirilməli və dərsin məqsədinə yönəldilməli;
- müxtəlif audiovizual vasitələrlə şagirdlərin diqqətini cərkərək maraq oyatmalı;
- motivasiya mürəkkəb olmamalı, dərsin çox hissəsini aparmamalı;
- motivasiya tədqiqat sualının ortaya qoyulması ilə bitməlidir.

II mərhələ: tədqiqatın aparılması

Dərsin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edəcək faktları tapmaq üçün məqsədyönlü iş aparılır. Şagirdlərə müxtəlif çalışmalar verilir. Əgər bu zaman qrup işləri verirsinizsə, qrup tapşırıqlarının həcmi və səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bəzən qrup bölgüsü aparılır tədqiqat işi vaxtı müəllim iş vərəqləri paylayır. İş vərəqlərindəki tapşırıqlar biri digərindən asanlıq və çətinliyinə görə fərqlənir. Bir qrup asan tapşırığı 5 dəqiqəyə həll edir, digər qrup isə 15 dəqiqə vaxt ayırsa da, işini bitirə bilmir. Bütün bunları nəzərə almaqla işinizi səmərəli qurmağa çalışın. Beləliklə, tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün zəmin yaranır. Tədqiqat toplanmış faktlar əsasında təqdimatların hazırlanması ilə bitir.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: kollektiv, qruplarla, cüt şəklində və fərdi qaydada aparıla bilər.

III mərhələ: məlumatın mübadiləsi

Verilmiş problemə aid tədqiqat üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra müəllim tapşırığın icrasının başa çatdığını bildirir. Bundan sonra şagirdlər informasiyanın təqdimatına başlayır, əldə etdikləri yeni informasiyaları digər iştirakçılarla bölüşürlər. Həmin təqdimatların əks olunduğu iş vərəqləri lövhədən asılır.

IV mərhələ: məlumatın müzakirəsi

Mövcud mərhələnin məqsədi yeni əldə edilmiş informasiyanı sistemləşdirmək və qrupların hazırladıqları təqdimatlar arasındakı əlaqəni üzə çıxarmaqdır.

Bu mərhələdə müəllim köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə olunmuş faktların məqsədyönlü müzakirəsini təşkil edir. Məlumat, sxem, qrafik, cədvəl, təsnifat və s. formalarda təqdimatlar dinlənir. Nəticədə tədqiqat sualına cavab aydınlaşır.

V mərhələ: nəticə və ümumiləşdirmə

Aparılan tədqiqatdan sonra nəticəyə gəlmək üçün müəllim şagirdlərin köməyi ilə yeni bilikləri, əldə edilmiş ideyanı tədqiqat sualı ilə və şagirdlərin ilkin fərziyyələri ilə müqayisə edərək ümumiləşdirir. Hamı tədqiqat sualına cavab verildiyinə əmin olur.

VI mərhələ: yaradıcı tətbiqetmə və ya ev tapşırıqları

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə həyatla əlaqəli praktik tapşırıqlar verilir. Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal icra etmək mümkün olursa, o sonrakı dərslərdə həyata keçirilir.

Dərsdə alınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün ən geniş yayılmış sərbəst iş forması ev tapşırıqlarıdır.

Refleksiya və qiymətləndirmə

Refleksiya – təlim prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və onu dərinədən başa düşməyə imkan verir. Qiymətləndirmə şagirdlərin təlimdəki nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi prosesidir. Qiymətləndirmə konkret meyarlar üzrə aparılmalıdır. Müəllim şagirdləri əvvəlcədən bu meyarlarla tanış etməlidir.

Perspektiv planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün hər bir müəllimin özünəməxsus fəaliyyət istiqamətidir. Bildiyiniz kimi, kurikulum islahatına görə müəllimlər illik planlaşdırma aparmaqda tam sərbəstdirlər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi məhz hər bir məktəbin yerləşdiyi regiondan, onun infrastrukturundan, maddi-texniki bazasından və s. asılı olaraq «Ümumi tarix» fənni kurikulumunda nəzərdə tutulmuş məzmun standartları müxtəlif cür reallaşdırıla bilər. Planlaşdırma aparılarkən yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlə-

rinin, öyrənmə tərzlərinin də nəzərə alınması olduqca vacib şərtidir. Eyni bir regionda, eyni bir məktəbdə, lakin ayrı-ayrı VIII siniflərdə «Azərbaycan tarixi» fənnindən dərs deyən müəllimlərin illik planlaşdırmaları müxtəlif ola bilər. Lakin bu planlaşdırmanı kor-koranə aparmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün müəyyən bacarıqlarınız olmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

♦ *Məzmun standartlarına əsasən dərslikdəki tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələrin aparılması* üçün «Azərbaycan tarixi» fənn proqramında (kurikulumunda) nəzərdə tutulan məzmun standartlarının dərslikdə hansı mövzularda reallaşdırıldığını və bu mövzuların hansı tədris vahidlərində birləşdirildiyini müəyyən etmənistir. Bu, eyni zamanda dərsliklə tanışlıq xarakteri daşıyır. Bu, illik planlaşdırmanı düzgün apara bilmənistiz üçün demək olar ki, ilkin addımdır.

♦ *Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcılığının müəyyənələşdirilməsi* mühüm bacarıqlardan biridir. Mövzuların ardıcılığı dedikdə sadədən mürəkkəbə, məntiqi və xronoloji ardıcılıq nəzərdə tutulur. Bu ardıcılığı müəyyənələşdirərkən bir neçə prinsip nəzərə alınmalıdır ki, bunun da birincisi məzmun ardıcılığı baxımından sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru getməkdir. Bunun üçün əvvəlcə dərslikdə verilən ardıcılığa diqqət yetirməli, bu ardıcılıq sizi müəyyən səbəblərdən qane etmirsə (tədris ilində baş verəcək mühüm hadisələr, fənlərarası inteqrasiya və s. baxımdan), özünüz mövzuların ardıcılığını müəyyən etməlisiniz.

♦ *İnteqrasiya imkanlarının müəyyən edilməsi* planlaşdırma aparmaq üçün müəllimə lazım olan bacarıqlardan biridir. «Azərbaycan tarixi» özündə beş məzmun xəttini birləşdirdiyinə görə onun bir çox fənlərlə («Ümumi tarix», «Ədəbiyyat», «Həyat bilgisi», «Coğrafiya» və s.) inteqrasiyası mümkündür. MMV-də sizlərə təqdim olunmuş illik planlaşdırma cədvəlində «Azərbaycan tarixi» məzmun standartlarının digər fənlərlə inteqrasiya imkanları göstərilmişdir. Bu inteqrasiya imkanları məzmun standartlarını reallaşdırmamıza imkan yaradır. Siz sinfinizdəki şagirdlərin səviyyəsini, maraqlarını, resurslarınızı nəzərə alaraq özünüz inteqrasiya imkanları müəyyənələşdirə bilərsiniz. Bunun üçün:

– reallaşdıracağınız standartı həyata keçirmək üçün hansı fənnin köməyinə ehtiyac olduğunu özünüz üçün müəyyənələşdirin;

– seçdiyiniz fənnin məzmun standartlarını nəzərdən keçirin. Siz yalnız VIII sinif məzmun standartları ilə inteqrasiya yarada bilərsiniz.

İnteqrasiya üçün «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə seçdiyiniz standartla müvafiq standartı müəyyənələşdirərək illik dərs planında qeyd etmənistiz vacibdir. Bundan sonra müəyyənələşdirdiyiniz inteqrasiya imkanına müvafiq ola-

raq istifadə edəcəyiniz resurslarda, şagirdlərə təqdim edəcəyiniz tapşırıqlarınızda bunu nəzərə almalısınız.

Əlavə resursların seçilməsi mövzunu, integrasiyanı müəyyənləşdirdikdən sonra aparılmalıdır.

Mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsünün aparılması mühüm bacarıqlardan biridir. Tədris planına əsasən VIII sinifdə «Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisinə ayrılan saatdan kənara çıxmaq şərti ilə daha vacib, eyni zamanda şagirdlərin çətin qavradıqları mövzulara çox, asan mövzulara isə az vaxt ayıra bilərsiniz. Perspektiv planlaşdırma aşağıdakı cədvəl əsasında hazırlanmalıdır.

<i>Standart</i>	<i>Tədris vahidi</i>	<i>Mövzu</i>	<i>İnteqrasiya</i>	<i>Resurslar</i>	<i>Qiymətləndirmə</i>	<i>Saat</i>	<i>Tarix</i>

«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİ ÜZRƏ ŞAĞİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- ◆ şagirdin irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənilməsi (monitorinqi);
- ◆ təlim prosesində qərarların qəbulu;
- ◆ şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- ◆ kurikulumun qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndirmə və təlim proseslərinə təhsilin qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi kimi baxılır. Sistemli proses olan qiymətləndirmə – təlim nəticələri ilə maraqlı tərəflər arasında səmərəli əks-əlaqə vasitəsi kimi aşağıdakı komponentləri əhatə etməklə qurulur:

♦ **Qiymətləndirmə məlumatları.** Bunlara şagirdlərin nailiyyətlərini və təlimə münasibətlərini, müəllimin hazırlıq səviyyəsini, fənn kurikulumlarının xarakterik cəhətlərini, təlim resurslarının bölgüsünü əks etdirən məlumatlar və fəaliyyətlərin icra mexanizmləri daxildir.

♦ **Məlumatların toplanması.** Bu proses testlərin keçirilməsi, şagird tapşırıqlarının yoxlanılması, sinifdə müsahibələrin aparılması, fənn kurikulumlarının icra keyfiyyətinin, şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətlərinin müşahidəsi, qiymət cədvəlləri və digər məktəb sənədlərinin təhlil edilməsi kimi üsullarla həyata keçirilir.

♦ **Qiymətləndirmə nəticələri.** Həmin nəticələrdən tədris prosesinin planlaşdırılması və istiqamətləndirilməsi, qiymət ballarının hesablanması, müqayisələrin aparılması, təhsil sənədlərinin və lisenziyaların verilməsi, təhsilin bir pilləsindən digərinə keçilməsi, pedaqoji nəzəriyyələrin formalaşdırılması, təhsil siyasətinin qurulması və onun təsirliliyinin monitorinqinin aparılması, təlim resurslarının bölgüsü, kurikulumun və tədrisin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində istifadə olunur, eyni zamanda geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Qiymətləndirmə standartları. Bu standartlar təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas meyarları təyin edir, şagird nailiyyətlərinin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları və vasitələrinin keyfiyyətini təsvir edir, qiymətvərmə prosesinin qanuniliyinə zəmanət verir.

Bütün növ qiymətləndirmələrin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- ♦ məqsədəuyğunluq;
- ♦ nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- ♦ toplanılmış məlumatların keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması;
- ♦ qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq;
- ♦ təlim fəaliyyətində qiymətləndirilmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.

Hazırda kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq qiymətləndirmə ənənəvidən fərqlənir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), formativ (fəaliyyətin qiymətləndirilməsi), summativ (kiçik, böyük və yekun) qiymətləndirmələrdən ibarətdir.

Diaqnostik qiymətləndirmədən istifadə etməklə öz təlim strategiyanızı müəyyənləşdirə bilərsiniz. Bu qiymətləndirməni reallaşdırmaq üçün dərs ilinin, tədris vahidlərinin əvvəlində tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlərin

bilik və bacarıqlarını müəyyən etməkdən ötrü, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə gəldikdə, sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır.

Diaqnostik qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud siniflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək (diaqnoz qoymaq) istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq)
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Söhbət	Şifahi söhbət
Müşahidə	Gündəlik müşahidə

Bu qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, yazılı qeydlər sinif və şagird portfoliosunda saxlanılır, nəticələr barədə valideynlər, sinif rəhbəri və digər fənn müəllimləri məlumatlandırılır.

Formativ qiymətləndirmə zamanı qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Müəllim belə monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, bütün şagirdlərin irəliləyişlərini təmin edir, eyni zamanda uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək, onlara əlavə köməklik göstərir. Bu qiymətləndirmə fənni tədris edən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından irəli gələn təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə dərslər ili ərzində müntəzəm olaraq aparılır.

Bir məzmun standartı dərslərdəki bir neçə mövzuda reallaşdığına görə həmin standartlardan çıxan qiymətləndirmə meyarları növbəti müvafiq dərslərdə də istifadə edilir. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarına uyğun dörd-səviyyəli rubriklər (I–IV səviyyə) hazırlayır. Zəruri hallarda rubriklər 3 və ya 5 səviyyədə tərtib oluna bilər. Sizə təqdim olunan nümunələrdə 3 və ya 4 səviyyədən istifadə edilmişdir.

Məsələn:

Standart: 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini asanlıqla dəyərləndirir, lakin faktlarda bəzi səhvlər edir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini asanlıqla dəyərləndirir.

Formativ qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələr-dən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Müşahidə	Müşahidə vərəqləri
Şifahi sual-cavab	Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Validəynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət, sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli
Rubrik	Nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərəqləri

Özünüqiymətləndirmə

Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim	Dərsdə diqqətli idim	Məntiqli yanaşmam var idi	Sual-cavabda aktiv idim	Əməkdaşlıq etdim	Etiket qaydalarına riayət etdim

Bu qiymətləndirmə fərdi qiymətləndirmədir. Dərsin sonunda hər bir şagird öz fəaliyyətini bu cədvələ əsasən qiymətləndirə bilər.

Cütlərlə iş zamanı qiymətləndirmə

Cütlərdə işləyən şagirdlərin adı	Fəallıq səviyyəsi (zəif, orta, yüksək)	Əməkdaşlıq etmə	Qaydalara əməl olunması	Tapşırığın icrası zamanı müzakirə etmə	Ümumi rəyə gəlmə
İnci					
Uğur					

Bu qiymətləndirmədən cütlərlə iş zamanı istifadə etmək olar. Dərsin sonunda cütlərə aşağıda göstərilən cədvəl paylanılır. Bu cədvəldən istifadə etməklə hər bir şagird həm özünün, həm də yoldaşının fəaliyyətini qiymətləndirə bilər.

Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi

Meyarlar \ Qruplar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tapşırığı düzgün yerinə yetirmə				
Tərtibat				
Təqdim etmə				
Əməkdaşlıq				

Qruplarla işin qiymətləndirilməsi üçün meyar cədvəli hazırlanır. Qrupların fəaliyyətini aşağıdakı meyarlara əsasən qiymətləndirmək olar.

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə il ərzində bəhs və ya bölmələrin, həm də tədris ilinin sonunda *qiymətləndirmə*

standartlarına əsasən həyata keçirilir. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri rəsmidir və keçirildiyi tarixdə sinif jurnalında qeyd olunur. Summativ qiymətləndirmənin aparılması üçün yalnız test üsuluna üstünlük verməməli, aşağıdakı üsul və vasitələrdən də istifadə olunmalıdır:

Üsullar	Vasitələr
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi
Test	Test tapşırıqları
Tapşırıqvermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri
Yaradıcılıq və əl işləri	Fənlərə müvafiq olaraq rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri

Kiçik summativ qiymətləndirmənin keçirildiyi gün dərsdə iştirak etməyən şagirdin sinif jurnalında adının qarşısındakı xananı diaqonalla 2 yerə ayırmalı və onun surətində «q» (qəib) yazıb, məxrəci isə boş saxlamalısınız. Növbəti 2 həftə ərzində kiçik summativ qiymətləndirmə aparılıb, nəticəsi məxrəcdə qeyd edilməlidir.

Şagirdin yarımillik qiyməti kiçik summativ (yarımillik ərzində keçirilən) qiymətləndirmənin nəticələri 40%, böyük summativ (yarımillik sonunda keçirilən) qiymətləndirmənin nəticələri 60% hesab olunmaqla aşağıdakı düstur əsasında çıxarılır:

$$Y \equiv \frac{ksq_1 + ksq_2 + \dots + ksq_n}{n} \cdot \frac{40}{100} + BSQ \cdot \frac{60}{100}$$

Burada, Y – şagirdin I və ya II yarımil üzrə qiymətini, $ksq_1, ksq_2, \dots, ksq_n$ – şagirdin müvafiq yarımil ərzində kiçik summativ qiymətləndirmələrinin nəticələrini, n – müvafiq yarımildə keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmələrin sayını, BSQ isə I və II yarımildə keçirilən böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsini bildirir.

$$I = \frac{Y_1 + Y_2}{2}$$

Böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri (test və tapşırıqlar) məktəb rəhbərliyinin təşkil etdiyi xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanır.

Şagird I yarımildə böyük summativ qiymətləndirmədə iştirak etmədikdə, qış tətili dövründə onun böyük summativ qiymətləndirmədə iştirakı təmin edilir.

Şagird II yarımildə üzlü səbəbdən böyük summativ qiymətləndirmədə iştirak etmədikdə, II yarımillik qiyməti çıxarılarkən I böyük summativ qiymətləndirmədə aldığı qiymət həm də II böyük summativ qiymət hesab olunur.

Şagirdin üzrsüz səbəbdən iştirak etmədiyi II yarımildəki böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsi yarımillik qiyməti çıxarılarkən «0» qəbul edilir.

Summativ qiymətləndirmədə iştirak etməyən şagirdlər üçün yeni, lakin sinif üçün istifadə olunan tapşırıqlarla eyni səviyyəli qiymətləndirmə vasitələri hazırlanır.

Qiymətləndirmə standartları 4 səviyyədə müəyyən olunur.

- ◆ Birinci səviyyə – aşağı
- ◆ İkinci səviyyə – orta
- ◆ Üçüncü səviyyə – yüksək
- ◆ Dördüncü səviyyə – ən yüksək

Qiymətləndirmə vasitələri hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınır suallar çətinlik səviyyəsinə görə aşağıdakı kimi hazırlanır:

- ◆ 1-ci səviyyə üzrə suallar – 20%
- ◆ 2-ci səviyyə üzrə suallar – 30%
- ◆ 3-cü səviyyə üzrə suallar – 30%
- ◆ 4-cü səviyyə üzrə suallar – 20%

Əgər 30 sual hazırlanarsa, bu sualların 20%-i birinci səviyyəli suallar, 30%-i II səviyyəli, 30 %-i III səviyyəli, 20% isə 4-cü səviyyəli suallar olmalıdır.

Hörmətli müəllimlər!

Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatı ilə əlaqədar olaraq təlim və tərbiyə yanaşmaları dəyişmişdir. Bu baxımdan bir çox yeniliklər təhsil strategiyamızda öz əksini tapır. Sizə təqdim olunan Azərbaycan tarixi üzrə dərslər komplekti Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində «Azərbaycan tarixi» fənninin fəlsəfəsini, bu fənnin təlimi sahəsində fəaliyyətləri əks etdirən konseptual sənəd olan kurikulum əsasında tərtib olunmuşdur. Fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bir sıra fənlərin tədris saatlarında dəyişiklik olmuşdur. Bu baxımdan «Azərbaycan tarixi» fənninin VIII sinifdə tədrisi üçün həftədə 2 saat nəzərdə tutulmuşdur.

Ənənəvi təhsil sistemində bu fənn üzrə VIII siniflərdə saat bölgüsü ilin birinci yarısında həftədə iki saatla, ikinci yarısında isə bir saatla nəzərdə tutulmuşdur. Hazırlanmış yeni tədris planında isə «Azərbaycan tarixi» fənni kurikulumunun tətbiqi reallaşdırılacaq. VIII sinifdə hər iki yarımildə fənnin tədrisi həftədə 2 saatla nəzərdə tutulub. Bu baxımdan sizə təqdim olunan mövzuların tematik planlaşdırılmasına əsasən perspektiv planlaşdırmanızı həftədə iki saat olmaqla nəzərə almalısınız. Standartların reallaşdırılması üçün müəyyən olunmuş mövzulara ayıracağınız vaxt sizdən asılıdır. Siz sinfinizin səviyyəsinə uyğun bəzi mövzuların çətinliyini nəzərə alıb iki və ya daha artıq saat ayırmaqda sərbəstsiniz. Mövzu sizin üçün vasitədir. Əsas odur ki, sinif üzrə verilmiş Azərbaycan tarixi üzrə məzmun standartları tədris ilinin sonunda şagirdlərin bilik və bacarıqlarına çevrilə bilsin.

Seçdiyiniz standartlardan və strategiyanızdan asılı olaraq inteqrasiya imkanlarını müəyyən etməkdə Müəllim üçün Metodik Vəsaitin əvvəlində təqdim edilən fənlərarası inteqrasiya cədvəli köməyinizə çatacaqdır. Resursların seçilməsində sərbəstsiniz. Mövzuya və standartı uyğun məqsədinizi reallaşdırarkən müxtəlif resurslardan istifadə edə bilərsiniz.

Vəsaitdə qiymətləndirmə ilə bağlı verilən tövsiyəyə əsasən kiçik və böyük summativ qiymətləndirmələrin vaxtını özünü müəyyən edə bilərsiniz.

QEYD. Dərs nümunələrinə uyğun verilmiş tövsiyələrin əksəriyyətində 1 saatlıq dərslərin planına uyğun model verilsə də, siz sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 1 saatlıq dərslərə 2 və ya daha artıq dərs saati ayıra bilərsiniz. Bu zaman seçdiyiniz standart və məqsədlər fərqli ola bilər. Sizə təqdim olunan perspektiv planlaşma sadəcə tövsiyə xarakteri daşıyır.

VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə tematik planlaşdırma

	Mövzuların adları	Məzmun standartı	Saat
Diagnostic qiymətləndirmə			1
Tədris vahidi: Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə			
1-ci mövzu	Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə	1.2.2.; 3.1.2.	2
2-ci mövzu	Tənəzzüldən qüdrətə aparan yol	3.1.1.; 4.1.1.	2
3-cü mövzu	Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	1.2.1.; 3.1.3.	2
4-cü mövzu	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai həyat	1.3.1.; 2.1.1.	2
Kiçik Summativ Qiymətləndirmə			1
5-ci mövzu	Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri	1.3.1.; 3.1.3.	2
6-cı mövzu	XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.1.; 5.1.2.; 5.1.3.	2
Tədris vahidi: Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında			
7-ci mövzu	XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət	1.2.1.; 3.1.1.	2
8-ci mövzu	Rusiya Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşır	1.1.1.; 1.2.2.	1
9-cu mövzu	Azərbaycan torpaqları iki imperiya tərəfindən bölüşdürülür	1.2.2.; 2.1.2.; 3.1.2.	1
Kiçik Summativ Qiymətləndirmə			1
10-cu mövzu	Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında	1.1.2.; 3.1.2.; 1.2.2.	1
11-ci mövzu	Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edir	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	1
12-ci mövzu	Azərbaycan Əfşarlar imperiyası		
	I. Birömürlük imperiya	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	2
	II. Süquta aparan yol	1.1.2.; 1.2.2.	1
	III. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının süqutu	3.1.1.; 4.1.2.; 1.2.2.	2
Kiçik Summativ Qiymətləndirmə			1
Tədris vahidi: Böyük Əfşarlar imperiyasından xanlıqlara – Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında			
13-cü mövzu	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdləri		
	I. Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıq	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	1
	II. Azərbaycanın Cənub xanlıqları	2.1.2.; 3.1.1.	2
	III. Quba xanlığı – Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti	3.1.1.; 4.1.1.; 1.2.2.	1
	IV. Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	3.1.1.; 3.1.2.	1

	Mövzuların adları	Məzmun standartı	Saat
	V. Bəylərbəyilikdən xanlığa	1.2.2.; 4.1.1.; 4.1.2.	1
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
	Böyük Summativ Qiymətləndirmə		1
14-cü mövzu	Qərbi Azərbaycan xanlıqları	1.1.2.; 1.2.2.; 2.1.2.	2
15-ci mövzu	İkihakimiyyətli xanlıqlar	2.1.2.; 1.1.2.	2
16-cı mövzu	Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqları	1.1.2.; 2.1.2.	2
17-ci mövzu	Camaatlıq, sultanlıqlar və məlikliklər	1.1.2.; 2.1.2.	2
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
18-ci mövzu	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son təşəbbüs		
	I. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimala doğru birinci yürüşü	4.1.2.; 3.1.1.	2
	II. Son cəhd	1.2.1.; 3.1.3.	1
19-cu mövzu	XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	2.1.1.; 1.2.2.	1
20-ci mövzu	İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət	1.2.2.; 1.3.1.; 5.1.1.	2
21-ci mövzu	XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.2.; 5.1.3.	2
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
Tədris vahidi: Xanlıqlardan müstəmləkə asılılığına – Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində			
22-ci mövzu	Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalına başlayır	3.1.2.; 3.1.3.	2
23-cü mövzu	Çar Rusiyası Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyir	1.2.2.; 3.1.3.	1
24-cü mövzu	Qacarlar dövləti Rusiyadan geri çəkilməyi tələb edir	1.2.2.; 3.1.3.	1
25-ci mövzu	İşğal davam edir	1.2.2.; 4.1.2.	2
26-cı mövzu	Gülüstan müqaviləsi	1.2.2.; 3.1.3.	2
27-ci mövzu	Rusiya Şimali Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaradır	1.2.2.; 3.1.3.	2
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
28-ci mövzu	Rus ordusu Fərizə daxil olur	1.2.2.; 3.1.3.	1
29-cu mövzu	Türkmənçay müqaviləsi	1.2.2.	2
	Böyük Summativ Qiymətləndirmə		1

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1-ci mövzu. Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə

Alt standartlar:

- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.
2. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim forması:

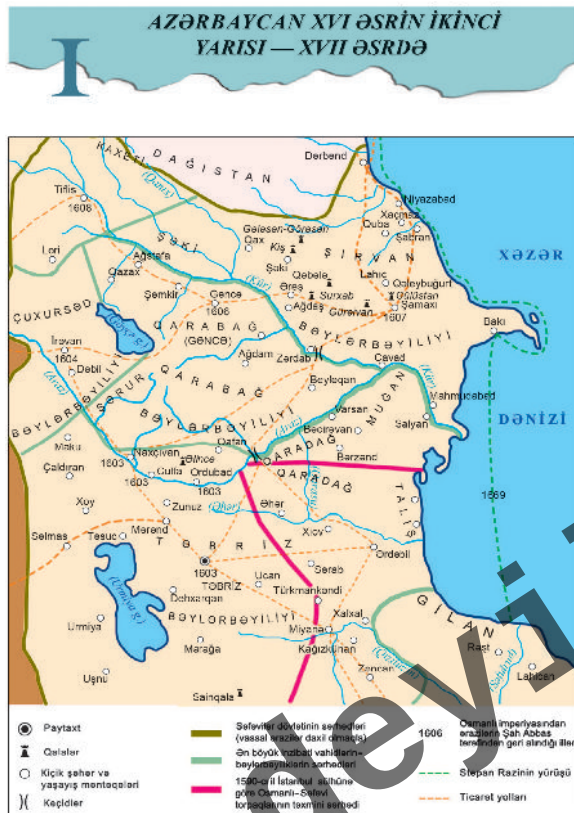
kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, insert,
müzakirə

Mövzunun tədrisi zamanı müxtəlif sualların köməyi ilə şagirdlərin diqqətini Səfəvi dövlətinin siyasi həyatına, eləcə də ölkədə hərc-mərcliyə səbəb olan amillərə yönləndirin. Motivasiya zamanı A blokundan istifadə etməklə dövr

haqqında müxtəlif suallar da vermək olar. Sualların köməyi ilə şagirdlərin diqqətini problemin araşdırılmasına doğru yönləndirmək olar. Əvvəlcədən müəyyən etdiyiniz açar sözlərdən istifadə etməklə də şagirdlərə suallar vermək olar. Suallara cavab vermək üçün şagirdlərə bir neçə dəqiqə vaxt verilsə, daha düzgün olar. Şagirdlərin verdiyi cavablar lövhədə, yaxud da flipçartda qeyd olunarsa, daha məqsəduyğun hal olar. Cavablar alındıqdan sonra şagirdləri insert üsulundan istifadə edərək **B** blokundakı mətnlə tanış edə bilərsiniz.

Azərbaycan XVII əsrdə

E blokuna aid şəkil və illüstrasiyaların köməyi ilə şagirdlərdə dövr haqqında tam təsəvvürlərin formalaşmasına yardım edə bilərsiniz.

Tədqiqat isə «*XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi imperiyasında siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?*» sualı ətrafında aparılmalıdır. Bunun üçün də şagirdləri tədqiqata cəlb etməklə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir.

1. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ XVI ƏSRİN SON RÜBÜNDƏ

Şah I İsmayıl tərəfindən başlanmış Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi siyasəti onun ölümündən sonra da davam etdirildi. Şah I Təhmasib 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinə, 1551-ci ildə isə Şəki hakimliyinə son qoydu. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi prosesi başa çatdı. Eyni soya və dinə mənsub dövlətlər — Səfəvi və Osmanlı arasında sürən müharibələrin birinci mərhələsi XVI əsrin ortalarında başa çatdı. 1555-ci ildə bağlanan Amasya sülh müqaviləsinə görə Şərqi Gürcüstan Səfəvi dövlətinə, Qərbi Gürcüstan isə osmanlılara verildi. Amma sonra osmanlılar Amasya müqaviləsinin şərtlərini pozdular.

XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi imperiyasında siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin ikinci mərhələsinin səbəbləri və nəticələri nə oldu?

Şah I Təhmasib

Səfəvi taxt-tacı uğrunda mübarizə. 1576-cı ildə Səfəvi şahı I Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə II İsmayıl (1576–1577) gəldi. Lakin sui-qəsd nəticəsində II İsmayıl öldürüldü.

Hakimiyyət uğrunda mübarizədən sonra Məhəmməd Xudabəndə (1578–1587) hakimiyyətə gəldi.

Məhəmməd Xudabəndənin dövründə mərkəzi hakimiyyət zəiflədi. Dövlət xəzinəsi boşaldı. Qızılbaş

10

Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik və maraqlı vasitələrə əl atmaq şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Bu işdə rəngli stikerlər köməyinizə çata bilər. Bunun üçün şagirdlərə rəngli kartlardan birini seçmək təklif olunur. Bu mövzunun reallaşdırılması üçün daha yaxşı olardı ki, müxtəlif rənglərdən, məsələn, yaşıl, sarı, narıncı, mavi, çəhrayı və s. rənglərdən istifadə edəsiniz.

Qrupu 4 yerə bölməklə onların adını mətndə olan ifadələrlə adlandırmaq olar. Tədqiqatın aparılması üçün aşağıdakı tapşırıqlar sizin üçün vasitə ola bilər.

I qrup: XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini təhlil edin.

II qrup: Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi zamanı nəyə görə Şirvanı ələ keçirmək əsas amil idi? İzah edin.

III qrup: Osmanlı ordusunun Çıldır gölü yaxınlığındakı döyüşdə qələbə çalmasına hansı amillər kömək etdi? Fikirlərinizi bildirin.

IV qrup: Osmanlı–Səfəvi müharibəsində Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

lördə hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycanın böyük bir hissəsini işğal etdi. Ölkənin şərq sərhədlərində də vəziyyət gərginləşmişdi. Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən və Osmanlı ilə müharibə aparmasından istifadə edən Şeybanilər Xorasanı işğal etmişdilər. Səfəvilər dövləti iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur idi.

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarında

13

Hazırlanmış cavablar təqdim olunduqdan sonra hər bir qrupun işi müzakirə edilməli və qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Nəticələrin çıxarılmasında şagirdin iştirakı vacibdir. **C** blokundakı 6-cı tapşırıq – **Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin mərhələlərinə əsasən təqdimat hazırlayın** – ev tapşırığı kimi verilə bilər. Yaxud da sinifdə reallaşdırılmayan tapşırıqlardan biri şagirdlərə ev tapşırığı ola bilər. Lakin veriləcək tapşırıq yarım qalmış problemi həll etmək üçün deyil, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün şərait yaratmalıdır. Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərs boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə məqsəduyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: təqdimetmə, dəyərləndirmə

I	II	III
Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri təhlil edir, lakin təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri asanlıqla təhlil edib, təqdim edir.
Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini dəyərləndirərkən köməkdən istifadə edir.	Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini asanlıqla dəyərləndirir.

2-ci mövzu. Tənəzzüldən qüdrətə aparan yol

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətini şərh edir.
2. Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirir.

Təlim forması:

fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:

fasiləli oxu, Venn, suallar

Motivasiya zamanı siz müxtəlif açar sözlərdən, yaxud da suallardan istifadə edə bilərsiniz. Həmçinin şagirdləri A blokundakı materialla tanış edin. Onların diqqətini C blokundakı:

2. TƏNƏZZÜLDƏN QÜDRƏTƏ APARAN YOL

Səfəvi dövlətində gündən-günə ağırlaşan siyasi və hərbi vəziyyət hakimiyyətə güclü əqidəyə və siyasi mövqeyə malik bir şəxsin gəlməsini tələb edirdi. Bu şəxs şah I Abbas oldu. 42 il Səfəvi dövlətini idarə etmiş şah I Abbas (1587—1629) Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, şah I İsmayıldan sonra Səfəvilər sülaləsinin ən tanınmış nümayəndəsi olmuşdur. Avropada onu «Böyük Abbas» adlandırırdılar.

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı?

Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi. Osmanlı dövləti ilə müharibə XVI əsrin 80-ci illərində ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyəti pisləşdirmişdi. Dövlətin ərazisinin böyük bir hissəsi işğal edilmişdi. Belə bir şəraitdə 1587-ci ildə saray çevrilişi baş verdi. Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Onun oğlu Abbas şah elan edildi. Şah I Abbas dövlətin varlığını qorumaq üçün ilk növbədə, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. Danışıqlar nəticəsində 1590-cı ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən Ərdəbil, Xalxal, Qaracadağ, Zəncan və Lənkəran istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi. Həmçinin Şərqi Gürcüstan və İranın qərb vilayətləri də Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi.

Şah I Abbas

15

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı? sualına cəlb edin. Şagirdlərin bu haqda məlumatı olmasa da, onların fərziyyələrini eşitməyə çalışın. Onlara daha bir sualla da müraciət edə bilərsiniz: *Siz hökmdar olsaydınız, belə gərgin vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı addımlar atardınız?* Bu sualı verməklə şagirdlərin fəallaşmasına imkan yaradın. Fasiləli oxu üsulunu tətbiq etməklə B blokuna aid olan

hissələrlə, yəni mətnlə tanış olan şagirdləri müzakirələrə cəlb etmək dərsi daha da fəal edir. Onlara əvvəllər öyrəndikləri faktlardan suallar verərək müqayisələr aparın. Yaxud da dövrlə əlaqələndirə bilərsiniz. Şah I Abbasın Azərbaycanı böhrandan çıxarma bacarığını Heydər Əliyevin Azərbaycanı böhrandan çıxarma cəhdləri ilə müqayisə edin. Onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri Venn diaqramının köməyindən istifadə etməklə müqayisə edin.

Heydər Əliyev Şah I Abbas

Kitabda verilmiş olan şah I Abbasın verdiyi qərar və qanunlar haqqında şagirdlərin fikirlər söyləməsinə imkan yaradın. Sınıf səviyyəsinə görə müxtəlif suallar verməklə şagirdlərin canlanmasına səbəb olun. Onların diqqətini E blokundakı şah I Abbasın şəklinə, eləcə də mövzu ilə bağlı verilmiş illüstrasiya və rəsmlərə cəlb edə bilərsiniz. Bu, dövr haqqındakı təsəvvürləri daha da formalaşdırmağa yardımçı olacaqdır.

Tədqiqatı aparmaq üçün **Şah I Abbasın Azərbaycan tarixindəki rolu nədən ibarətdir?** sualını vermək olar. Bu tədqiqatın aparılmasında mövzunun sonunda yerləşdirilən C blokunda verilmiş tapşırıqlardan da istifadə etmək olar. Bunun üçün sinfi 4 qrupa bölmək olar.

I qrup: Şah I Abbasın hərbi islahatlarına aid cədvəl tərtib edin.

II qrup: Səfəvi ordusu odlu silahın olmaması üzündən hansı böyük məğlubiyyətlə üzləşmişdi? Dəyərləndirin.

körfəzində mühüm liman olan **Hörmüz*** Portuqaliyadan geri almaq və onun buradakı hegemonluğuna son qoymaq lazım idi. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində ilk addım dövlətin şərq sərhədlərində atıldı. 1599-cu ildə Şeybanilər məğlub edildi və Xorasan geri qaytarıldı.

Azərbaycan tarixçisi, şairi və ictimai xadimi Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur «Gülüstan-ı İrəm» əsərində yazır: «Müdrik dövlət idarəçiliyi və quruculuq işləri ilə şöhrət qazanan Şah Abbas ələ mülki və hərbi qayda-qanunlar qoyub gəlmiş ki, indi də onlardan istifadə edilir ... Şah Abbas o qədər ictimai binalar ucaldıb ki, Şanqin heç bir hökmdarı bu bərədə onunla ayaqlaşsın bilməz. Bütün Fars və Cənubi Qafqaz diyarı boyunca şəhərlərdə tikilən məscid və məktəblər, düzəngəzlərdə salınan karvansara və su kəmərləri onun nəticələrindən hələ uzun zaman sonra görünəcək. Şah Abbas öz dövründə yaşamış bütün şair və alimlərlə dostluq etmiş, özü də indiyə qədər yüksək qiymətləndirilən şeirlər yazmışdır».

Sual və tapşırıqlar

- 1590-cı il İstanbul müqaviləsinə əsasən hansı Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi?
- Şah I Abbas 1593-cü ildə Azərbaycan adlı bəylərbəyliyə yaratmaqla hansı məqsədi güdürdü?
- Şah I Abbasın tədbirləri mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətməyə kömək etdi?
- Şah I Abbasın hərbi islahatı nəticəsində hansı hərbi hissələr yaradıldı?
- XVI əsrin sonunda Səfəvilərin qarşısında xarici siyasət sahəsində hansı vəzifələr dururdu?
- Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı hansı Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmışdılar?
- Mənbəyə əsasən şah I Abbasın hökmdar kimi siyasətini səciyyələndirin.
- Onun siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki xidmətlərini cədvəldə qruplaşdırın.

Siyasi	İqtisadi	Mədəni

- Şah I Abbasın hərbi islahatlarına aid cədvəl tərtib edin.
- Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müqayisə edin.

* **Hörmüz** — İran və Oman körfəzlərini birləşdirən boğaz. Onun vasitəsilə Səfəvilər Hind okeanına çıxırdılar.

19

III qrup: Şah I Abbası şah I İsmayilla müqayisə edin.

IV qrup: 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin şərtləri Həmzə Mirzənin bağlamaq istədiyi müqavilədən nə ilə fərqlənirdi?

Şərh edin. Qrup liderlərinin təqdimatı bitdikdən sonra müzakirə aparmaq daha yaxşı olar.

Şagirdlərə C blokunda olan suallardan istifadə etməklə fərdi suallar verin. Onların fərdi bacarıqlarının üzə çıxması üçün şah I Abbasın ordu islahatı haqqında esse yazmalarını tapşırıla bilərsiniz. Vaxtın məhdudluğunu nəzərə alsaq, sinifdə kiçikhəcmli esse yazmaqla bu tapşırığı reallaşdırmaq daha yaxşı olar.

F blokunda A.Bakıxanovun əsərindən şah I Abbasa aid verilmiş məlumatı müzakirə edin.

Araşdırma və müzakirələrin nəticəsi olaraq şagirdlərə onlara maraqlı gələn istiqamətlər barədə ev tapşırığı vermək olar. Məsələn: «Şah I Abbas barədə əlavə məlumat toplayın». Təbii ki, bu tapşırıqları verərkən siz sinfinizin bilik və bacarıq səviyyəsini də nəzərə almalısınız.

Qiymətləndirmə məqsədə uyğun müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında aparılır.

Şagirdlərə özünüqiymətləndirmə vərəqi də paylamaq olar.

Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim	Dərsdə diqqətli idim	Məntiqli yanaşmam var idi	Sual-cavabda aktiv idim	Əməkdaşlıq etdim	Etiket qaydalarına riayət etdim

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə

I	II	III
XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini sualların köməyi ilə şərh edir.	XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini asanlıqla şərh edir.
Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirərkən ciddi səhvlərə yol verir.	Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi asanlıqla dəyərləndirir.

3-cü mövzu. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi

Alt standartlar:

- 1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
- 3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini əlaqələndirir.
2. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəllər qurur.

Təlim forması:

kollektiv və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

mühazirə, beyin həmləsi, debat

qarşıladılar. Səfəvi ordusuna göstərdikləri yardımı nəzərə alan şah I Abbas ordubadlıları bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

«Böyük sürgün». Culfa, Naxçıvan və Ordubadı azad etdikdən sonra qızılbaş ordusu İrəvana yaxınlaşdı. Osmanlıların gücləndirilmiş qarnizonu vardı. Ona görə də İrəvan qalasının mühasirəsi uzun çəkdi. İrəvanı azad etmək üçün ilk dəfə olaraq Azərbaycan ustalarının hazırladığı iri toplardan istifadə edildi. 1604-cü ildə şəhər azad edildi. Səfəvi ordusu yürüşü davam etdirib Qars hüdudlarına qədər əraziləri tutdu. Bu zaman Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüş etməsi xəbəri yayıldı. Osmanlı ordusunun hücumunu eşidən şah I Abbas Təbriz istiqamətində geri çəkildi. Osmanlılara qarşı ənənəvi «yandırılmış torpaq» taktikası tətbiq edildi. Geri çəkildikcə də şəhər və kəndləri boşaltdırdı, osmanlıların əlinə keçə biləcək nə varsa, məhv etdirdi. Bu hadisə tarixşünaslıqda «Böyük sürgün» adlanır. Arazın sol sahilində olan əhali – İrəvan, Naxçıvan, Culfa və digər bölgələrin camaatı İsfahana, Mazandarana və İranın başqa vilayətlərinə köçürüldü. «Böyük sürgün» siyasətinin həyata keçirilməsində şah I Abbasın əsas məqsədi osmanlıların ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Bundan başqa, şah I Abbas iqtisadi məqsəd də güdürdü. Məlum olduğu kimi, Şorq-dən Avropaya gedən ticarət yolu Osmanlı dövlətinin ərazisindən keçirdi. Ona görə də o, Avropa–Asiya ipek ticarəti yolunu cənuba – İran körfəzi limanlarına doğru yönəltmək istəyirdi.

Hərbi əməliyyatlar davam edirdi. 1605-ci ildə Sultiyanda baş verən həlledici döyüşdə Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüş müharibənin sonrakı gedişinə təsir göstərdi. 1605–1607-ci illərdə Qarabağ, Gəncə, Şirvan azad edildi. Beləliklə, bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılardan geri alındı.

Cəlalilər hərəkatı. Cəlalilər hərəkatının adı üsyanın ilk başçısı Seyx Cəlalın adı ilə bağlı idi. Üsyan hələ XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə qarşı o zaman Azərbaycan ərazisi olan

Əhalisinin vergilərdən azad edilməsinin Ordubad üçün əhəmiyyəti nə idi?

Şah I Abbasın «Böyük sürgün» siyasəti Səfəvi dövlətinə necə təsir edə bilirdi?

A blokunda verilmiş hissəni şagirdlərə oxudun. Bu hissə sizin şagirdlər üçün motivasiya ola bilər. Bu hissəni şagirdlərə oxutduqdan sonra onlara yönləndirici suallar verməklə diqqətlərini problemin araşdırılması istiqamətinə yönləndirin. Tarixdən öyrəndikləri bir çox hadisələri, Avropanın məkrli siyasətini, qonşu dövlətlərin torpaqlarımıza hücumu və s. faktları şagirdlərə özünüz mühazirə də edə bilərsiniz. Yaxud da onların özlərindən sualların köməyi ilə ala bilərsiniz. A blo-

kunun sonunda yerləşdirilən – «Yüz ildən artıq davam edən Səfəvi–Osmanlı müharibələri nə ilə nəticələndi?», «Avropa ölkələri öz məqsədlərinə çatdılar mı?» – suallarını müzakirə üçün verə bilərsiniz.

Şagirdlərin suallara cavab tapması üçün mətnlə tanışlıqları zəruridir. Mətnin müəyyən hissəsini oxuduqdan sonra onların həmin hissələri müzakirə etməsini tapşırmaq olar. C blokuna aid olan «Əhalisinin vergilərdən azad edilməsinin Ordubad üçün əhəmiyyəti nə idi?» – sualını şagirdlərə verərək onlardan cavablar almağa çalışın. Onların söylədiyi fikirləri, təklifləri, yaxud da adları lövhədə və ya flipçartda qeyd edərək onun əhəmiyyətliliyinin bütün sinif tərəfindən dərk olunduğunu dəqiqləşdirin.

ayrılığı nəticəsində onlar Səfəvi dövlətinin hüdudlarını tərk edib Anadoluya qayıtdılar. Bir hissəsi isə şah I Abbasın xüsusi dəstəsində xidməti davam etdirdi.

İkinci İstanbul və Mərənd müqavilələri. 1612-ci ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bağlanan İstanbul müqaviləsinə əsasən Amasya sülhünün şərtləri bərpa olundu. Osmanlı dövləti Azərbaycanın, Şərqi Gürcüstanın Səfəvi dövlətinə məxsus olmasını rəsmən tanıdı. Lakin bu sülh uzun çəkmədi.

Osmanlı sultanı Səfəvilərə qarşı yenidən müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. 1616-cı ildə Sultan I Əhmədın əmri ilə Osmanlı ordusu Təbriz istiqamətində yürüşə başladı. Lakin güclü müqavimət, qışın sərt keçməsi, xəstəlik və ərzaq qıtlığı osmanlıların irəliləməsinə mane oldu. 1618-ci ildə Sərab vilayətində Sınıq körpü adlı yerdə Səfəvilərlə osmanlılar arasında həlledici döyüş baş verdi. Osmanlı ordusu və onun müttəfiqi Kırım xanının qoşunu ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyətdən sonra Osmanlı dövləti Səfəvilərlə Mərənd sülh müqaviləsini imzalamalı oldu. Bu müqavilə ilə də Amasya sülhünün şərtləri təsdiq edildi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperatorluğunda baş verən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşısında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən şah I Abbas Bağdad, Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərlərini geri qaytardı.

Hөрmüzün azad edilməsi. Məlum olduğu kimi, hələ XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Portuqaliya İran körfəzinin başlıca

Koroglu

Mətnin müzakirəsi zamanı şagirdlərin diqqətini «Böyük sürgün» siyasətinə yönləndirin. Onlarla bu anlayışın hansı məqsədlə istifadə olunmasını müzakirə edin. Köçürmə siyasətinin nəticələrinin təhlili vacibdir. Buna görə də köçürmənin nəticəsi olaraq Culfa şəhərinin öz əvvəlki funksiyasını itirdiyini təhlil edin. Suallara şagirdlərin cavab verməsinə şərait yaradın. Mətnin oxunuşu və müzakirəsi zamanı E blokuna aid şəkil və illüstrasiyaları diqqətdən kənar saxlamayın.

Şagirdlərdə dövr haqqında tam təsəvvürlərin formalaşmasında vizual öyrənmə bacarığı inkişaf etmiş uşaqlar üçün bu vasitə yaxşı nəticə verə bilər.

Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin nəticələrinin tarixdəki izi nədən ibarət oldu?

Tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün şagirdləri cütlərdə işlətmək olar. **C** blokuna aid sualları cütlərə verə və onların yazdıqları cavabları müzakirə edə bilərsiniz. Yaxud da siz Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin nəticələrinə aid debat təşkil edə bilərsiniz.

Cüt işini verərkən qiymətləndirmə aparmağı unutmayın. Aşağıdakı meyarları nəzərə alın.

Cütlərdə işləyən şagirdlərin adı	Fəallıq səviyyəsi (zəif, orta, yüksək)	Əməkdaşlıq etmə	Qaydalara əməl olunması	Tapşırığın icrası zamanı müzakirə etmə	Ümumi rəyə gəlmə
Ayxan					
Banu					

Mövzunun sonunda **B** blokuna aid tapşırıqların sinifdə reallaşdırılmasına şərait yarada bilərsiniz. Şagirdlərin sxem və cədvəl tərtib etmə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün onlara tapşırıqlar verin. Dövrə aid əlavə mənbələr və ya məlumatları paylayıcı material kimi şagirdlərə versəniz işin səmərəli olması üçün imkanlar açmış olacaqsınız.

Ev tapşırığı kimi – *Cəlalilər hərəkətinə aid təqdimat hazırlayın* – vermək olar. Əgər bu mövzu iki saatda reallaşdırılırsa, bu mövzunun hər mərhələsinə aid tapşırıq verib təqdimatlar hazırlamağı tapşırıla bilərsiniz. Növbəti dərsi isə şagirdlərin hazırladıqları təqdimata həsr etmək daha münasib olar. Təqdimatın hazırlanması zamanı siz şagirdləri cütlərlə, yaxud da qrupla işləməyə sövq edə bilərsiniz. Bununla da təqdimatın reallaşdırılması üçün həm zaman baxımından vaxta qənaət etmiş, həm də şagirdlərdə birgə iş bacarıqlarını formalaşdırmış olarsınız.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, sxem və cədvəlturma

I	II	III
Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini sualların köməyi ilə əlaqələndirir.	Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini sərbəst əlaqələndirir.
Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəllər qurmaqda çətinlik çəkir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəlləri müəllimin köməyi ilə qurur.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst qurur.

4-cü mövzu. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai həyat

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzı və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

Təlim məqsədi

1. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzı və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.

2. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, insert

Bu mövzuya başlayarkən şagirdlərin diqqətini A blokundakı motivasiyaya yönləndirin. Bu zaman motivasiyaya aid «*Bu dövrdə Azərbaycanda hansı mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi?*»,

4. XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin törətdiyi dağıntı və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, ölkədə həyat davam edirdi. Kənd təsərrüfatı müharibələr arasındakı fasilələr zamanı canlanır, insanların rifah halı qismən düzəlirdi. Dövrün çətinlikləri sənətkarlığın, ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərsə də, inkişafın qarşısını ala bilməmişdi. Şəhərlər böyüyür, əhali artır, ictimai həyat dəyişirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda hansı mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi?

İnzibati idarə sistemi necə idi?

Kənd təsərrüfatı. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrdə Azərbaycanda əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Taxıl bitkiləri Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində becərilirdi. Azərbaycana gələn xarici tacir və səyyahlar öz yazılarında burada taxılın bolluğundan bəhs edirdilər. Ənənəvi məşğuliyyət sahələri sayılan bağcılıq və bostancılıq da yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Səyyahlar burada yetişdirilən meyvələrin öz dadına və keyfiyyətinə görə dünyanın başqa bölgələrində becərilən

Əliya Çələbi

26

«*İnzibati idarə sistemi necə idi?*» suallarını şagirdlərə verməyiniz tövsiyə olunur. Suallara cavab vermək üçün şagirdlərə bir neçə dəqiqə vaxt verilsə, daha düzgün olar. Şagirdlərin verdiyi cavabların lövhədə, yaxud da flipçartda qeyd olunması daha məqsəduyğundur. Siz motivasiyanın qoyulmasında başqa vasitələrdən də istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, o dövrün səyyahlarından olan Evliya Çələbinin

vətənimiz haqqında verdiyi məlumatdan bir hissəni oxumaqla şagirdlərə təqdim etmək olar. Bu mövzunu tədris edərkən «Ümumi tarix» fənni ilə də inteqrasiya imkanlarınızı reallaşdırın. Cavablar alındıqdan sonra **B** blokuna aid olan hissə ilə, yəni mətnlə şagirdləri tanış edin. Bu vaxt insert üsulundan istifadə etmək yerinə düşər. Bu üsulun tətbiqi mətnin müzakirəli oxunuşu ilə həyata keçirilir. Bu zaman **C** blokundakı sual və tapşırıqlar, həmçinin **E** blokundakı şəkillər, **D** blokundakı sxem sizin köməyinizə gələ bilər. Hər oxunan abzasın müzakirəsi aparılırsa, şagird daha səmərəli nəticə göstərir.

Tədqiqatın aparılması üçün müəllim mütləq tədqiqat sualı qoymalıdır. Aparılan tədqiqat nəticəsində «*XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın rolu nədən ibarət idi?*» sualına cavab tapılmalıdır. Bunun üçün tədqiqata cəlb edilən şagirdlərə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir. Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik vasitələrə əl atmaq şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Bu işdə rəngli stikerlər köməyinizə çata bilər. Tədqiqatı aparmaq üçün şagirdlərə rəngli kartlardan birini seçmək təklif olunur. Qrupu 3 yerə bölməklə onlara araşdırmaq üçün tapşırıqlar vermək lazımdır. Sizin sinifdə internet və kompüter varsa, qrupları internetdə axtarışa sövq edin. Bu zaman **D** və **E** blokundakı sxem və şəkillər onları istiqamətləndirə bilər. Əgər belə imkanınız yoxdursa, o zaman əlavə resurslar, paylayıcı materiallar köməyinizə çata bilər. Bunun vasitəsilə araşdırma aparıb təqdimat hazırlaya bilərlər. Təqdimat elektron variantda, yəni slaydlar şəklində də ola bilər. Flipçartdan istifadə etməklə şagirdlər öz bacarıqlarını təqdimat şəklində də nümayiş etdirə bilərlər. Tapşırıqların verilməsi zamanı **C** blokundakı tapşırıqlardan istifadə edə bilərsiniz.

Dərslikdəki mətn oxunduqdan sonra ümumiləşdirmələr aparılır və qeyd olunur.

✓	«-»	«+»	«?»

I qrup:

1. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergiləri əks etdirən sxem-cədvəl tərtib edin.
2. Səfəvi dövlətində tamğa kimlərdən alınırdı? Məlumat verin.

II qrup:

1. «Azərbaycanda inzibati idarəetmə» adlı sxem tərtib edin.
2. Azərbaycan şəhərləri arasında Təbrizin fərqli mövqeyə malik olması nə ilə əlaqədar idi? İzah edin.

III qrup:

1. Azərbaycanda XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində ictimai həyat necə idi? Məlumat verin.

2. Torpaq mülkiyyəti formalarını sxemləşdirin.

Hazırlanmış cavablar təqdim olunduqdan sonra hər bir qrupun işi müzakirə edil-məlidir. Müzakirə bitdikdən sonra qrupun qiymətləndirilməsi qrup qiymətlən-dirmə meyarı vasitəsilə aparılmalıdır. Qruplar qiymətləndirilərkən şagirdlərin iştirakına imkan yaradın.

Nəticələrin çıxarılmasında şagirdin iştirakı vacibdir. Şagirdlər dərsin sonunda standart uyğun qoyulmuş məqsədə çatarsa, bu sizin işinizin səmərəsindən xəbər vermiş olur.

Mövzunun sonunda verilmiş C blokundakı 5-ci tapşırığı – «Təbriz şəhəri və onun tarixi ilə bağlı hekayə qurun» – ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə məqsəduyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, əlaqələndirmə

I	II	III	IV
XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edərkən köməkdən istifadə edir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini sərbəst izah edir.
XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirərkən köməkdən istifadə edir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə sərbəst əlaqələndirir.

5-ci mövzu. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

Alt standartlar:

- 1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzı və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
- 3.1.3. Dövlətlə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Səfəvi dövlətinin həyatındakı iqtisadi dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
2. Mənbələrin məlumatına əsasən Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

fərdi və qrup işi

Təlim üsulu:

ziqzaq, karusel, mühazirə

Bu dərslərin tədrisi zamanı A blokundakı hissə motivasiya mərhələsi üçün istifadə oluna bilər. Şagirdlərin köhnə dərslərdə öyrəndiklərini yadlarına salın. Bunun üçün açar sözlərdən istifadə edə bilərsiniz.

lərsiniz. Bu sözlər onlara yardımçı ola bilər. Şagirdlərə A blokuna aid verilmiş sualları – «*Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəlirdilər?*», «*XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?*» – verməklə müzakirəni davam etdirə bilərsiniz. Siz bu mövzunun tədrisində mühazirə üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatı haqqında mühazirəni şagirdlərin diqqətinə çatdırın və onları C blokuna aid olan suallara yönləndirin.

5. AZƏRBAYCANIN XARICI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra Avropa ölkələrində xüsusi canlanma müşahidə olunurdu. Şərq ölkələrinə maraq artmışdı. Şərqin zəngin sərvətlərini Avropaya daşımaq üçün iri ticarət şirkətləri yaranıb sürətlə genişləndirdi. Londonda təşkil olunmuş ticarət kompaniyaları artıq Şərq ölkələrinə öz nümayəndələrini göndərirdilər. Ost-Hind kompaniyası ilə yanaşı, Moskva şirkətinin tacirləri Azərbaycana da tez-tez gəlirdilər.

*Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəlirdilər?
XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?*

Şərqə gedən yollar Azərbaycandan keçir. XVI əsrdə ingilis tacirləri Ərəbi Cənubi Qafqazın ən böyük ipəkçilik mərkəzi kimi təsvir edirlər. Venesiya səyyahı Minadoi Ərəşdə «Mahmudabad» adlı ağ ipək istehsal olunduğu haqqında məlumat verirdi.

XVI əsrin ikinci — XVII əsrin birinci yarısında beynəlxalq ipək ticarət yolu Culfadan keçirdi. Culfə tacirləri xam ipəyi Azərbaycandan Avropanın Amsterdam, Marsel, Venesiya kimi şəhərlərinə, Türkiyə, Suriya və Hindistana aparıb satırdılar. Bu dövrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis Azərbaycanın xarici dövlətlərlə apardığı ticarət əlaqələrində vacib rol oynayaraq, mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda ticarət dövrüyyəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalında Təbriz xüsusi ilə fərqlənirdi. Asiyada ən

Antoni Cenkinson

B blokuna aid olan mətnin şagirdlər tərəfindən araşdırılması üçün ziqzaq üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Tez bir zamanda mətni öyrənən şagirdlər tədqiqatın aparılması mərhələsinə keçməlidirlər. Bu zaman «*Səfəvi dövlətinin həyatında iqtisadiyyatın rolu nədən ibarət idi?*» sualı tədqiqat üçün münasibdir. C blokundakı tapşırıqlardan istifadə etməklə qruplara iş verə bilərsiniz. E blokundakı şəkilləri unutmayın. Şagirdlərin diqqətini şəkillər üzərinə cəlb etmək üçün suallar da verin. Şagirdlər «Həyat bilgisi» fənnindən iqtisadiyyat haqqında geniş bilik və bacarıqlara malikdirlər. Ona görə də onlara suallar verməklə iqtisadiyyat haqqındakı bildiklərini söyləməyə imkan yaradın. Həmçinin müasir Azərbaycan Respublikasının iqtisadi

Qarabağda karvansarının qalıqları

saralar hesab olunurdu. Azərbaycan tacirləri Avropa ölkələri, Hindistan və Çinlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

XVI əsrin ortalarında İngiltərənin Moskva ticarət şirkətinin nümayəndələri Xəzər dənizi vasitəsilə Cənubi Qafqaza, İran və Hindistana gedən yolları öyrənmək üçün Rusiya hökumətindən icazə alaraq Azərbaycana səfərlər edirdilər.

Moskva şirkətinin taciri və kəşfiyyatçısı Antoni Cenkinson Səfəvi dövlətinə göndərilərək Şamaxıda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı ilə görüşdü. Cenkinson Şirvan bəylərbəyindən maneəsiz və gömrüksüz ticarət etmək haqqında imtiyaz fərmanı aldı. Lakin ingilis tacirlərinin Azərbaycan bazarında möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı. Çünki XVII əsrdə apardığı

Abbasi. XVII əsrdə pul vahidi

işğalçı müharibələr nəticəsində Volqa çayı sahillərini və Xəzər dənizi hövzəsini istila etmiş Rusiya dövləti buna heç cür razı ola bilməzdi. Eyni zamanda rus tacirləri özləri Avropa — Şərq ticarətində vasitəçiliyə can atırdılar. Elə bu səbəbdən rus tacirlərini müdafiə edən çar hökuməti ingilislərin Volqa—Xəzər yolundan istifadəsinə son qoyaraq onların ticarət imtiyazlarını ləğv etdi. Bu

vəziyyəti haqqında da suallar verə bilərsiniz. Əgər siz bu mövzunun tədrisi zamanı ziqzaq üsulunu tətbiq edərsinizsə, şagirdləri qruplara bölməyiniz lazım gələcək. Siz sinif sayına görə şagirdləri rəqəmləməklə qrup bölgüsünü apara bilərsiniz.

I qrup: İqtisadi əlaqələrin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin və faktları sxemləşdirin.

II qrup: Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü dövrün siyasi prosesləri ilə əlaqələndirin. Şəxsləndirmə sxemi qurun.

III qrup: Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi gücünü əsaslandıraraq cədvəl tərtib edin.

IV qrup: Səfəvi dövlətinin ticarət əlaqədar bağladığı müqavilələr haqqında məlumat verin və bu müqavilələrin əhəmiyyətini qeyd edin. Cədvəl tərtib edin.

Mübadilə və müzakirədən sonra qrupların işini qiymətləndirməyi unutmayın. Vaxtdan səmərəli istifadə edə bilərsiniz karusel üsulunu da bu mövzuya tətbiq etmək olar. Siz bu üsulu tətbiq edərkən Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti, eləcə də iqtisadi problemləri barədə şagirdlərin fikrini öyrənmə bilərsiniz. Təbii ki, bu mövzunun tədrisi üçün qeyd olunmuş bütün üsullar sizin şagirdlərinizin bilik və bacarıq səviyyəsinə görə tətbiq olunmalıdır. Yazılanlar yalnız tövsiyədir.

Süleymanın (1667–1694) fərmanında da rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı.

Lakin ticarət karvanları yollarda tez-tez rus kazaklarının hücumuna məruz qalırdı. 1668-ci ilin yayında Stepan Razinin başçılığı ilə Azərbaycan ərazisinə təşkil edilmiş qarətçi yürüşlər zamanı kazaklar Dərbənddə sahilə çıxdılar. Onlar Azərbaycanın Xəzərsahili yaşayış məntəqələrini qarət etdilər. Volqa–Xəzər su hövzəsində ticarətin inkişafında maraqlı olan Rusiya hökuməti də kazakların talançı yürüşlərinin qarşısını aldı.

Həmin dövrdə Azərbaycanla Hindistan arasında geniş ticarət əlaqələri davam edirdi. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət məskənləri var idi. Azərbaycandan Hindistana çoxlu xəm ipək, ipək parça, qara və ağ neft, zəfəran aparırdılar. Hindistandan isə Azərbaycana müxtəlif cür ədviyyat məhsulları gətirilirdi.

İqtisadi tənəzzül. XVII əsrin sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələri dərin tənəzzül keçirirdi. Bu tənəzzülün bir sıra daxili və xarici səbəbləri var idi. Daxili səbəblərə aşağıdakılar aid idi:

Içərişəhərdə hind tacirlərinə məxsus Multan karvansarası.

34

Bütün hallarda şagirdlərin bilik və bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün düzgün, yönləndirici suallardan istifadə etməyiniz zəruridir. Bəzən səhv qoyulmuş sual şagirdin səhv nəticəyə gəlməsinə, yaxud da tapşırığın icrasını səhv istiqamətə aparıb çıxarmasına səbəb ola bilər.

Ev tapşırığı:

Stepan Razinin qarətçi yürüşü barədə məlumat toplayın.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, sxem və cədvəlhazırlama

I	II	III
Səfəvi dövlətinin həyatındakı iqtisadi dəyişiklikləri izləməkdə və onların səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Səfəvi dövlətinin həyatındakı iqtisadi dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Səfəvi dövlətinin həyatındakı iqtisadi dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini asanlıqla izah edir.
Mənbələrin məlumatına əsasən Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Mənbələrin məlumatına əsasən Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri hazırlayarkən bəzi səhvlərə yol verir.	Mənbələrin məlumatına əsasən Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

6-cı mövzu. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti

Alt standartlar:

- 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.
5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

Təlim məqsədi

1. İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirir.
2. XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

şəxsləndirmə, fasiləli oxu

A blokunda verilmiş mətn sizin motivasiya qoyma-nıza kömək etmiş ola-caqdır. Şəxsləndirmə üsu-lundan istifadə edərək şa-girdlərə belə bir sualla müraciət edə bilərsiniz: «Baş vermiş siyasi münasibətlər mədəniyyəti-mizə necə təsir etdi?»,

«Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin adlarını sadalaya bilərsinizmi?» Bu sual-ların vasitəsilə şagirdlərin fəallaşmasına şərait yarada bilərsiniz. Şagirdlərin söy-lədikləri fikirləri ya lövhədə, ya da flipçartda qeyd edin. Onlara «Mədəniyyət deyəndə nə başa düşürsünüz?» sualını verməklə cavablarını lövhədə şəxsləndirin.

6. XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarında gedən Səfəvi–Osmanlı müharibələri xalqın mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuşdu. Bir çox məşhur Azərbaycan alimi əsir alınmış, İstanbula aparılmış, bəziləri isə Qəzvinə və İsfahana həqürülmüşdü. Dövrün hərbi-siyasi gərginliyi elm və maarifin inkişafında təngimə-lərə səbəb olmuşdu.

XVII əsrdə ölkədə elm və mədə-niyyət necə inkişaf edirdi?

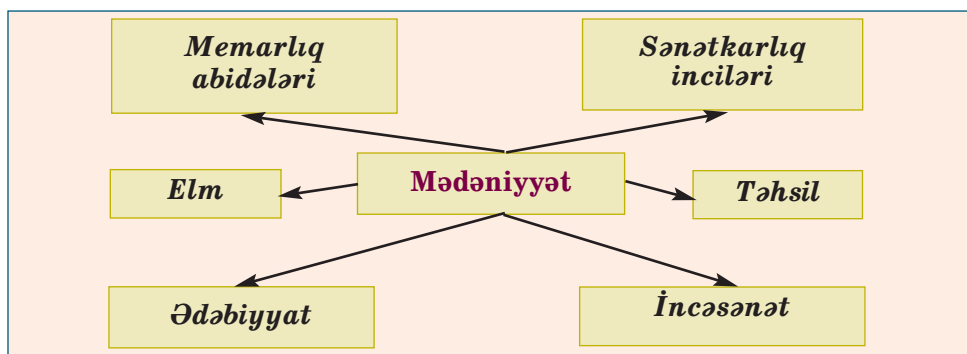

Təhsil. Bu dövrdə elm və təhsil məscidlərin nəzdində olan məktəb və mədrəsələrdə öyrədilirdi. Azyaşlı uşaqlar Quranı öyrənməklə məşğul olur, təhsilin davam etdirilməsi isə maddi imkandan asılı olurdu. Orta təhsili davam etdirmək üçün mədrəsə təhsili vacib idi. Mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Dövrün alimləri mədrəsələrdə mühazirələr söyləyir, elmin sirlərini tələbələrə öyrətməyə çalışırdılar. Mədrəsə təhsilinə yiyələnən şagirdlərə şəhadətnamə verilir. Kəsiblərə varlıların təhsil müəssisələri, demək olar ki, ayrı olurdu. Təhsil işi ilə axund, molla, yaxud onun köməkçisi xəlfə

Din xadimlə-rinin təhsil-də əsas apardı-çı qüvvəyə çevril-məsi o dövrün maarif və mədə-niyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir? Münasibət bildirin.

adlanan şəxs məşğul olurdu. Xəlfə molla-xanada nizam-intizamı qorumaq üçün şa-girdlər içərisindən seçilirdi. Xəlfələr yuxarı sinif şagirdlərindən təyin olunurdu. Mədrə-sələrdə dərş deyən müəllimlər arasında döv-rün tanınmış alimləri də olmuşdur. Bəzi müəllimlər o qədər şöhrət qazanmışdılar ki, onların yanına, hətta uzaq yerlərdən tələbə-lər gəlirdilər. Bu dövrdə təhsil, əsasən, şə-hər əhalisi içərisində yayılırdı. Kənd əha-

Bu mövzunun tədrisi zamanı Azərbaycanın XVII əsr mədəniyyət nümunələrinin şəkillərini, yaxud da slaydlarını təqdim edə bilərsiniz. Motivasiyanın reallaşdırılmasından sonra onları tədqiqatə cəlb etmək üçün mövzu ilə tanış edin. Fasiləli oxu üsulundan istifadə edin. Şagirdlərin oxu prosesi zamanı bütün sinfi C blokuna aid olan – «*Din xadimlərinin təhsildə əsas aparıcı qüvvəyə çevrilməsi o dövrün maarif və mədəniyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir?*» – sualının müzakirəsinə cəlb edin. Mövzunun oxunuşu zamanı «*Dövrün ziyalılarından olan Mirzə Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Tahir Vahid haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın*» tapşırığının icrasını da kollektiv şəkildə reallaşdırın. Şagirdlərin diqqətini E blokundakı şəkillərə yönləndirmək olar. Bu

? Şah I Abbasm dövrü haqqında məlumat verin. Saib Təbrizinin İsfahana köçürülməsinin dövrün siyasi prosesi ilə əlaqəsi varmı?

Suraxanı atəşgahı

köçürülmüş, Əfqanıstana, Ərəb ölkələrinə, Kiçik Asiyaya soyahət etmişdir.

Saib Təbrizi bir müddət Hindistanda yaşamışdır. Şah II Abbas tərəfindən Səfəvi sarayına dəvət olunmuş Saib Təbrizi «məlik üşşüra» adını almışdı. İnsan və təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, məhəbbət, zamanədən şikayət onun əsərlərinin başlıca mövzularıdır.

Tətbiqi incəsənət və memarlıq. XVII əsrdə sənətkarlarımızın hazırladıqları bədii parça və tikmələr içində saray emalatxanalarında toxunan «ali» və «zərli» adlanan parçalar əsas yeri tuturdu. Bu tipli parçalar qızılı və gümüşü saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılır, çox zaman isə qızıla bərabər tutulurdu (bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu). Belə toxuma parçaların saplarını, adətən, toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar. Naxışlı xalçalarla yanaşı, süjetli xalçalar da toxunurdu. Bunlardan ovçuluqla bağlı müxtəlif kompozisiyalı xalçaları, məşq səhnələrini qeyd edə bilərik.

Bu dövrü araşdırarkən Ağsərəndə, Şamaxı, Bərdə, İrəvan, Dərbənd, Ləçin, Naxçıvan, Şəki, Lerik, Gəncə, Qəbələ ərazilərində tapılan məzar daşları

Ləçində Sarı Aşiqin məqbərəsi (1993-cü ildə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır)

39

zaman siz kollektiv iş tətbiq edə bilərsiniz. C blokunda olan suallardan istifadə etməklə fərziyyələr dinlənilməli və lövhədə qeyd olunmalıdır. Bu sualların cavabını müzakirə edərkən «Ədəbiyyat» fənninə inteqrasiya imkanlarınızı reallaşdırma bilərsiniz.

Tədqiqatın aparılması üçün «*XVII əsr Azərbaycanda elm və mədəniyyətin tarixində hansı iz qoydu?*» sualını qoymaq olar. Mövzunun açılmasına kömək edən suallar tərtib edib, araşdırmanı cütlərlə apara bilərsiniz.

I cüt: Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlara əsasən sübut edin.

II cüt: XVII əsrdə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi təhsilin verilməsini necə qiymətləndirərdiniz? Şərh edin.

III cüt: XVII əsrin ikinci yarısını mədəni inkişaf baxımından dəyərləndirin.

IV cüt: Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini izah edin.

V cüt: XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Cütlər öz işlərini təqdim etdikdən sonra müzakirəni davam etdirin. Nəticələrin çıxarılması mərhələsində şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına imkan yaradın.

Ev tapşırığı C blokunda yerləşən «Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın» ola bilər.

Qiymətləndirməni apararkən məqsədə uyğun olaraq şagirdlərin *dəyərləndirmə və şərh etmə* bacarığını əsas götürmək lazımdır.

Qiymətləndirmə meyarları: *dəyərləndirmə, şərh etmə*

I	II	III	IV
İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini suallar vasitəsilə dəyərləndirir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirir, faktlarda bəzi səhvlər edir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini asanlıqla dəyərləndirir.
XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri sualların köməyi ilə şərh edir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edərkən faktlarda bəzi səhvlər edir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri sərbəst şərh edir.

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7-ci mövzu. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət

Alt standartlar:

- 1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
2. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

Motivasiya üçün müəllim belə suallar verə bilər: Səfəvilər dövləti nə vaxt yaranmışdır? Hansı Səfəvi hökmdarı bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmişdir? Qüdrətli Səfəvi hökmdarlarının adlarını sadalayın. Nə üçün onları qüdrətli hökmdar sayırlar?

Sonra şagirdlərin diqqəti A blokunda verilən hissəyə cəlb olunur. Mətn oxunur və müzakirə edilir.

Şagirdlərin diqqəti tədqiqat sualına cəlb olunur. A blokuna aid olan sual sizin tədqiqat sualınız ola bilər: *Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?*

7. XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ SİYASİ VƏZİYYƏT

XVII əsrin sonunda Səfəvi dövlətində dərin iqtisadi tənəzzül davam edirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalıqə, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, vergilər üç dəfə artırıldı.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

Şah Sultan Hüseyn (1694—1722), saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri «ixtira» edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sortləşdirirdilər. Dövlət işlərindən uzaqlaşan iradəcə zəif Şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini «qaydaya» salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə

Şah Sultan Hüseyn

Siz özünüz tədqiqat sualı tərtib edə bilərsiniz.

Tədqiqat sualına cavab almaq üçün tədqiqat işini təşkil etməlisiniz. Tədqiqatın aparılması üçün sinif 3 qrupa bölünür. Qruplara **B** blokunda verilən materiallarla tanış olmaq üçün vaxt verilir. Bu bloka yeni biliklər aiddir. Mövzu ilə bağlı izahatlar, dərsin əsas məzmunu dərsləyin bu hissəsində verilir və tədqiqat işi onun üzərində qurulur.

Bundan sonra hər qrup iş vərəqini alır. İş vərəqində sual və tapşırıqlar verilir. Bu, tədqiqat işini tamamlamağa imkan verir. İş vərəqlərində tapşırıqlar müxtəlif bilik və bacarıqların formalaşmasına xidmət etməlidir. Bu işdə sizə **C** (sual və tapşı-

əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya alınırdı. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olunurdu.

Şah Sultan Hüseyn boğalmış dövlət xəzinəsini doldurmaq məqsədilə ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları əritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi.

Bu fakt əsasında Şah Sultan Hüseyni necə qiymətləndirirsiniz?

Özab və işgencələrlə kəndliləri vergi verməyə məcbur edirdilər. Şah hakimiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar və bəylər arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi.

Dövrün müasiri İ.Q.Herber yazırdı ki, Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergülərin miqdarını və həcmi artırırdılar.

Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

Kortəbii hərəkatın səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan da üsyanlar. Feodal zülmünün həddini aşması Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsulidarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. Azər-

baycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində alovlandı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi.

Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kendini talan edib yandırıdılar.

42

rıqlar), **F** (mənbələr və məlumatlar) blokları kömək edə bilər.

Məsələn, belə sual və tapşırıqlar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.

2. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində Səfəvi zülmü əleyhinə üsyanlar baş vermişdi? Bu haqda məlumat yazın.

3. Dövrün müasiri İ.Q. Herberin yazdıqlarını oxuyun və onlara aid suallara cavab yazın:

– Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

– Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində xalq kütlələrinin vəziyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

İş vərəqləri tərtib edərkən sual və tapşırıqların müxtəlif bilik kateqoriyalarına (deklarativ, prosedural, kontekstual) aid olmasını nəzərə almaqla fəaliyyətin bütün növlərini də tətbiq etməyə çalışın.

Tədqiqatdan sonra mübadilə aparılır. Mübadilə və müzakirə şagirdlər tərəfindən nəticənin əldə olunmasına xidmət edir. Müzakirəni suallar vasitəsilə tədqiqat sual-

1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda — Şirvan hüduqlarında daha bir silahlı üsyən baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurdular.

Bu dövrdə Şirvanın böyük bir hissəsində həm şah, həm də yerli feodalların zülmünə qarşı qalxan silahlı üsyən dalğaları geniş vüsət almaqda idi.

Şirvan üsyanı. 1707—1711-ci illərdə Şirvanda baş verən üsyənlər İsfahanda — Səfəvi sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Şirvan bəylərbəyi döyüş meydanında həlak oldu. Şah Sultan Hüseyn buraya yeni bəylərbəyi göndərdi.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edən əfqan tayfaları mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyənləri yatırmağa macal vermirdi. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələri XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə bürümüşdü.

Mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönələn üsyənlər, eyni zamanda xalq kütlələrini istismar edən yerli feodalların

Hacı Davud

Şirvanın feodal zülmünə qarşı mübarizə mərkəzinə çevrilməsinin səbəbini izah edin.

Hacı Davudun fəvəsi*. Səndə

* Fəvə — bir işi icra etmək üçün din başçısı və ya hökmdar tərəfindən verilən icazə, hökm

lının cavabına yönəldin. Siz lövhədə qeydləri ümumiləşdirərək yekun nəticəyə gəlməkdə şagirdlərə kömək edərsiniz.

Yaradıcı təbiiqetmədə C blokunda verilən tapşırığı və rə bilərik: *XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş böhranın səbəblərini təhlil edin və dərslikdəki cədvəli dəf-tərinizə çəkib doldurun.*

Yaxud 4-cü tapşırıqdan istifadə edə bilərik: *Hacı Davudu üsyən rəhbəri kimi səciyyələndirən keyfiyyətləri qeyd edin.*

Bu tapşırığı ev tapşırığı kimi də verə bilərik. 5-ci tapşırıqdan da ev tapşırığı kimi istifadə oluna bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, şərh etmə

I	II	III
XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri yazılı mənbələrə əsasən əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələr əsasında müəllimin köməyi ilə əlaqələndirir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə düzgün əlaqələndirir.
Şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Suallar əsasında şərh edir.	XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü sərbəst və ətraflı şərh edir.

8-ci mövzu. Rusiya Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşır

Alt standartlar:

1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər və dünya dövlətlərində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.
2. XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, fasiləli oxu, debat

Dərsin əvvəlində şagirdlərin diqqəti A blokunda verilmiş məlumatlara cəlb olunur. Məlumat oxunur və müzakirə edilir. Eyni şagirdlərin mövzuya dair

bilikləri xatırlanır. Bunun üçün müəllim suallar verə bilər: Tarix dərslərində keçdiklərinizdən xatırlayın, hansı dövlətlər Azərbaycan ərazisinə yürüşlər edirdilər? Bu dövlətləri Azərbaycanda nə cəlb edirdi? Nə vaxtdan rus dəstələri (slavyan və kazaklar) Azərbaycana yürüşlər edirdilər? Motivasiyanı siz şagirdlərə müxtəlif şkillərin təqdimatı, yaxud slaydlar vasitəsilə edə bilərsiniz.

8. RUSIYA XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNƏ YÜRÜŞƏ HAZIRLAŞIR

Azərbaycan öz təbii zənginliyi, xammal ehtiyatı, həmçinin əlverişli strateji-coğrafi mövqeyi ilə əsrlər boyu qonşu ölkələrin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu ölkələrdən biri də Rusiya imperiyası idi. XVIII əsrin əvvəllərində güclü imperiyaya çevrilmiş Rusiya dövləti Osmanlı imperiyası ilə uğursuz müharibə aparmış və 1711-ci ildə Prut müqaviləsini imzaladıqdan sonra Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək bütün ümidini Xəzər dənizi hövzəsinə bağlamışdı.

Rusiya dövlətinin Xəzərlə bağlı hansı planları var idi?
Bu planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları aldı?

Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyn Rusiya dövləti ilə yaxınlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə 1713-cü ildə «dostluq və ticarət müqaviləsi» bağlamaq üçün Peterburqa nümayəndə göndərdi.

Səfəvi dövlətinin Rusiyaya müraciəti I Pyotrun Şərqdə işğalçılıq siyasətinin fəallaşması dövrünə təsadüf edirdi. Həmin illərdə Rusiya dövləti İsveçlə müharibə aparırdı. Belə bir şəraitdə cənuba yürüş keçirmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görürdü.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini – Arteni Volinskiyi göndərdi.

İsveçlə müharibədə qələbə qazanması Rusiyaya hansı dənizə çıxmaq imkan yarada bilərdi?

Nə üçün I Pyotr həm şimalda, həm də cənubda Rusiya dövləti üçün dənizlə çıxışlar əldə etmək istəyirdi?

Sonra şagirdlərin diqqətinə tədqiqat sualı verilir. Yaxşı olar ki, sualı lövhədə, yaxud kağızda yazıb, lövhəyə yapışdırasınız. Dərslərdə verilən – **Rusiya dövlətinin Xəzərlə bağlı hansı planları var idi? Bu planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?** suallarından istifadə edə bilərsiniz. Yaxud da sualları özünüz tərtib edin.

Sonra tədqiqat işi təşkil olunur. Tədqiqatı «fəsiləli oxu» üsulu ilə apara bilərsiniz. Bunun üçün **B** blokunda verilən mətn hissələrə bölünür. Məsələn:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər və dünya dövlətlərində baş vermiş mühüm hadisə və proseslər.
2. I Pyotrun Səfəvi dövlətinə göndərdiyi Volinskiyə tapşırıqları.
3. I Pyotrun Xəzərin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə addımları.
4. Hacı Davudun planları və I Pyotr.
5. I Pyotrun «Bəyannaməsi». Sınıf yeni məlumatlarla ardıcıl olaraq tanış olur. Bundan sonra əldə olunan məlumatlar müzakirə edilir. Bu məqsədlə siz **C** (sual və tapşırıqlar), **E** (şəkillər və illüstrasiyalar), **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarından istifadə edə bilərsiniz. Müzakirəni təşkil etmək üçün siz bu suallardan yararlanı bilərsiniz.

Artemi Volinski

? Nə üçün rus tacirləri an çox Şirvanda məskən salmışdılar?

? I Pyotrun Xəzər dənizinin topoqrafik xəritəsinin hazırlanması barədə tapşırığı nə ilə bağlıdır? Bunun Azərbaycan üçün müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır?

nının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar öyrənilmişdi.

I Pyotrun qarşıdakı hərbi yürüş üçün hazırladığı tədbirlərdən biri Şirvanda rus konsulluğunu açmaq təşəbbüsü idi. Lakin şah hökuməti buna qəti etiraz etdi. Uzun mübahisə və götür-qoydan sonra rus tacirlərinin əksəriyyətinin arzu və marağı nəzərə alınaraq Şamaxıda Rusiya konsulluğunun açılması qərara alındı.

48

Elçi kimi İsfahana yola düşən Artemi Volinskiyə I Pyotr, eyni zamanda xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Həmin göstərişə əsasən Rusiya dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunları üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. Artemi Volinskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını öyrənmək də

tapşırılmışdı. Həmin müddət ərzində o, I Pyotrun məxfi göstərişinə əsasən bir çox mühüm məsələlərin həlli ilə məşğul oldu, dövləti maraqlandıran məlumatları topladı. O, həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmağa çalışdı.

I Pyotrun bu sahədəki tədbirlərindən biri Xəzərin qərb sahillərini topoqrafik baxımdan dəqiq öyrənməkdən ibarət idi. O bu məqsədlə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərdi. Dövrün səviyyəsinə uyğun tərzdə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində tərtib olunmuş xəritəyə əsasən Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri dəqiqliklə köçürülmüş, sahil sularının dərinliyi və dənizdəki su axımının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar öyrənilmişdi.

1. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanla bağlı planlarının gündəmə gəlməsi nə ilə əlaqədardır?
2. Rusiyanın Xəzər hövzəsinə yürüşə başlamasına hansı amillər şərait yaradırdı?
3. Rusiyanın Xəzəryanı ölkələri işğal etməsində başlıca maneə nə idi? Müəllimin köməyi ilə şagirdlər məlumatları ümumiləşdirirlər və nəticədə tədqiqat sualına cavab tapılır. Əldə olunmuş bilikləri möhkəmləndirmək və tətbiq etmək məqsədilə yaradıcı tətbiqetmə aparılır.

Bakı körfəzində ekspedisiya üzvləri üç ada müşahidə etdilər. Bu adalardan ikisi öz görünüşünə görə Baltik dənizindəki Revelin yaxınlığındakı iki adanı — Nargini və Vulfu xatırladırdı. Buna görə də ekspedisiya həmin adaları «Nargin» və «Vulf» adı ilə xəritəyə saldı. Üçüncü adaya onlar «Pəşcanı» («Qumlu») adını verdilər. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahillərini öyrəndikdən sonra ekspedisiya cənub istiqamətində irəliləyərək dənizin Astrabad körfəzinə sahillərini də xəritəyə əlavə etdi.

«Şamaxı ekspedisiyası». İstanbulda Hacı Davudla sultan III Əhməd arasında aparılan danışıqlar I Pyotr hökumətini xeyli narahat etdi. Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi təkcə Rusiyanın cənub sərhədlərini təhlükə altına salmırdı. Bu, eyni zamanda onun şərq ticarətinə də ağır zərbə endirə bilərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsinə doğru yürüşə tələsməyə

Xəzər dənizinin I Pyotrun tapşırığı ilə hazırlanmış xəritəsi

49

Ev tapşırığı kimi şagirdlərə esse yazmaq tapşırıla bilər.

Mövzu: I Pyotrun Xəzər hövzəsinə yürüşünün yalançı və əsl məqsədləri.

Bu mərhələdə debat üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Bunun üçün sinif iki qrupa bölünür: təsdiq və inkar. Debat üçün mövzu belə ola bilər: «Rusiya tərəfindən hazırlanan yürüş işğalçı yürüş deyildi». Şagirdlər mövzudan öyrəndiklərindən istifadə edərək həm təsdiq, həm də inkar tərəfindən çıxış edərək fakt və dəlillər təqdim etməlidirlər. Müəllim, yaxud şagirdlərin bir neçəsi münisiflər qismində çıxış edərək, debatin nəticəsini elan edirlər. Bu üsulun əsas məqsədi şagirdlərin öz fikirlərini faktlarla əsaslandırması, bir-birinin fikrini dinləmək və diskussiya aparmaq kimi bacarıqları formalaşdırmaqdır.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, təqdimetmə

I	II	III
XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və dünyada baş vermiş hadisələrin sinxronluğunu izah etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu yönləndirici sualların köməyi ilə izah edir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sərbəst sinxronluğunu izah edir.
XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri bilir, təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir, lakin səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir və təqdim edir.

9-cu mövzu. Azərbaycan torpaqları iki imperiya tərəfindən bölüşdürülür

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
3. Rusiya və Osmanlı dövlətləri ilə münasibətdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, ziqzaq

Dərsin əvvəlində şagirdlərin ötən dərslərdə keçilənləri təkrar etməsi üçün suallar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin siyasi vəziyyəti necə idi?
2. I Pyotr «Bəyannamə»-sində yürüşün məqsədlərini necə izah edirdi?

3. Nə üçün Rusiya XVIII əsrə qədər Xəzəryanı bölgəyə yürüşə başlamırdı? A blokunda verilən mətnə məlumat şagirdlər üçün yeni mövzuya giriş ola bilər. Müzakirədən sonra biz tədqiqat sualını açıqlayırıq. Sual belə ola bilər: **Hansı tarixi şəraitdə Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir?** A blokunda verilən suallar da tədqiqata yönəldilən suallardır və onlardan istifadə oluna bilər.

9. AZƏRBAYCAN TORPAQLARI İKİ İMPERİYA TƏRƏFİNDƏN BÖLÜŞDÜRÜLÜR

I Pyotr 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan iki istiqamətdə: quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı. Zəifləmiş Səfəvi qoşunu Azərbaycan ərazisinə daxil olan Rusiya qoşunlarına ciddi müqavimət göstərə bilmədi. I Pyotrun «Bəyannaməsi»nin vədləri əhalinin ruslara müqavimət göstərməməsinə səbəb oldu. Amma Rusiyanın bu planının gerçəkləşməsinə mane olan bir qüvvə var idi – Osmanlı dövləti.

*I Pyotr daha çox hansı şəhərləri tutmaqda maraqlı idi?
Osmanlı dövləti Rusiyanın planlarına necə mane oldu?*

Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrə işğalçı yürüşü. 1722-ci il avqustun 23-də Rusiya qoşunu heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu öz vəzifəsində qalmaq xatirinə Dərbənd qalasının gümüş açarını I Pyotra təqdim etdi. Lakin şəhərdə işğalçılara müqavimət tərəfdarları da vardı. Onlar, hətta I Pyotra qarşı sui-qəsd hazırlamışdılar. Ancaq qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu.

Dərbəndi aldıqdan sonra I Pyotr qoşun komandirlərinə Bakı istiqamətində hərəkət etmək barədə sərəncam verdi. Yürüşə başlamazdan əvvəl imperator öz nümayəndəsini Bakıya göndərərək Bakı hakimi Məhəmməd Hüseyin xandan təbə olmasının tələb etdi.

İlk vaxtlar
Xəzəryanı bölgələrin əhalisinin bir qisminin Rusiyaya meyil etməsi nə ilə bağlı idi?

Lakin Bakı hakimi I Pyotrun nümayəndəsinə bildirdi ki, o, Rusiya qoşunlarını Bakı qalasına buraxmayacaqdır. Avqustun 30-da Rusiya ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkət etdi. Lakin I Pyotr yürüşünü dayandıraraq geri dönməli oldu. Bunun bir neçə səbəbi vardı.

Növbəti mərhələ tədqiqatın aparılmasıdır. Dərsin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqatı aparmaq üçün «ziqzaq» üsulundan istifadə edə bilərik. Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Sinfi sadə üsulla dörd qrupa bölürük (saymaqla). Hər qrup dörd nəfərdən ibarətdir.

Bu bizim əsas qruplarımızdır. Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eynirəqəmli şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır.

I ekspert qrupu – Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrə yürüşünün başlaması.

II ekspert qrupu – Bakının işğalı. Peterburq müqaviləsi.

III ekspert qrupu – İstanbul müqaviləsi

IV ekspert qrupu – Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana daxil olması.

Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi (eyni) verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazmalıdırlar.

Şagirdlərə iş vərəqləri təqdim olunur, həmçinin dövrə aid mənbələr paylanılır. Şagirdlərə tapşırıqlar və suallar təqdim olunur. Bu işdə sizə **C, E, F** bloklarında verilən məlumat kömək edə bilər.

Mövzuda müxtəlif formada sual və tapşırıqlar verilir. Tapşırıqlar müxtəlif bilik növlərinə aid olmalıdır.

1. Nə vaxt rus ordusu Xəzəryanı bölgəyə yürüşə başladı? Faktlara əsasən izah edin.
2. Rus ordusu tərəfindən alınmış şəhərləri xəritədə göstərin və şərh edin.
3. Peterburq müqaviləsinin şərtlərini yazın və münasibət bildirin.
4. Osmanlı ordusu Azərbaycanın hansı şəhərlərini tutmuşdu? Məlumat verin.
5. İstanbul müqaviləsinin şərtlərini yazın və dəyərləndirin.

Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Müzakirə zamanı **C** blokunda verilən açıq suallardan (ətraflı cavab tələb edən) istifadə etmək məqsədyönlüdür.

Məsələn:

1. İlk vaxtlar Xəzəryanı bölgələrin əhalisinin bir qisminin Rusiyaya meyil etməsi nə ilə bağlı idi?
2. Sizcə, Rusiya I Pyotrun «Bəyannamə»sində elan etdiyi öhdəliklərə əməl etdimi?
3. Osmanlıların Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirməsini necə qiymətləndirirsiniz?

Müzakirədən sonra şagirdlər yeni öyrəndikləri məlumatları müəllimin köməyi ilə ümumiləşdirirlər və tədqiqat sualına cavab alınır.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə bilikləri yoxlamaq üçün testlər, yaxud tapmaca formasında suallar (bu mövzu ilə bağlı) təklif edə bilərsiniz. Yaxud şagirdlərə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə bağlı cədvəli doldurmağı tapşırırsınız (bu tapşırıq bizim seçdiyimiz standartı reallaşdırmağa kömək edə bilər).

Tarix	Ölkənin adı	Tutduğu ərazilər	Bağladığı müqavilə

Bu tapşırığı siz evə də verə bilərsiniz.

Cədvəli doldurun:

Müqavilənin adı	Tarixi	Hansı dövlətlər bağladı	Hansı əraziləri tutdu

C blokunun 4-cü tapşırığını da ev tapşırığı kimi vermək mümkündür.

Qiymətləndirmə meyarlar əsasında aparılır.

Qiymətləndirmə meyarları: *təhliletmə, tərtibetmə, dəyərləndirmə*

I	II	III
Faktoloji məlumatları bilir mənbələri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Mənbələri müəllim tərəfindən verilən sualların köməyi ilə təhlil edir.	XVIII əsrə aid yazılı mənbələri təhlil edir.
Faktları bilir, xəritə ilə işlədikdə böyük çətinliklə üzləşir.	Xəritələrdəki məlumatları bilir müəllimin köməyi ilə sxem və cədvəllər tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sərbəst şəkildə sxem və cədvəllər tərtib edir.
Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini sərbəst şəkildə dəyərləndirir.

10-cu mövzu. Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında

Alt standartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
3. XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi

10. AZƏRBAYCAN RUSIYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN HAKİMİYYƏTİ ALTINDA

1722—1724-cü illərdə Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda bir sıra hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Nəticədə Dərbənd keçidinə və Xəzərin mühüm limanlarına nəzarət etmək imkanı qazandı. Azərbaycanın digər əraziləri isə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında idi.

*I Pyotru, ilk növbədə, Azərbaycan hansı sərvətləri maraqlandırır?
Osmanlıların siyasəti ruslardan nə ilə fərqlənirdi?*

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında iqtisadi siyasəti. Rusiya dövləti Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından həm iqtisadi, həm də hərbi strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiyanı, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları, xüsusilə «ağ neft» maraqlandırır. Rus qoşunlarının Bakı qalasını almasından iki ay keçdikdən sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi sənəd — «**Reyestr**»^{*} tərtib edildi. Həmin sənəddə istifadə olunan qara və ağ neft quyuları, neftin daşınması, qiyməti və başqa maraqlı məlumatlar vardır.

İnkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesində neftdən əlavə, burada istehsal olunan xammala da ehtiyac duyulurdu. Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırır.

I Pyotrun Rusiyada sənayenin inkişafı üçün apardığı tədbirlər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində aparılan iqtisadi siyasəti ilə necə əlaqəlidir?

^{*} **Reyestr** — siyahıya almaq, hər hansı məlumatı sistemləşdirmək

58

Dərsin əvvəlində ötən dərstdə keçilən mövzunu təkrar etmək və yeni mövzu ilə onu uzlaşdırmaq məqsədilə lövhədə xəritəni asırıq və şagirdlərə suallarla müraciət edirik:

1. XVIII əsrin 20-ci illərində hansı dövlətlər Azərbaycan ərazilərinə yürüşlər etmişdir?
2. Xəritədə Rusiya tərəfindən tutulan əraziləri göstərin.

3. Xəritədə Osmanlı ordusunun tutduğu əraziləri göstərin.

Qısa müzakirədən sonra **A** blokunda verilən məlumatla şagirdləri tanış edə bilərsiniz. Sonra isə tədqiqat sualını onlara açıqlayın. Tədqiqat sualı belə ola bilər: **Rusiya və Osmanlı imperiyasının Azərbaycan əyalətlərində apardığı siyasət bir-birindən nə ilə fərqlənirdi?** Siz həm də **A** blokuna aid sualları tədqiqat üçün istifadə edə bilərsiniz.

Tədqiqatı aparmaq üçün siz sinfi 4 qrupa bölüb onlara iş vərəqlərini təqdim edə bilərsiniz. Öncə **B** blokunda (**yeni biliklər**) mətni hissələrə ayırırıq. Bunun üçün mətnə verilən fənciklər də bizə kömək edir. Sonra isə şagirdlərə hər qrup üçün

ayrılan hissə ilə tanış olmaq üçün vaxt veririk. Bundan sonra qruplar iş vərəqlərində verilən sual və tapşırıqları yerinə yetirirlər. İş vərəqlərini tərtib edərkən **E** blokunda verilən şəkil və illüstrasiyalar, **C** blokuna aid sual və tapşırıqlar, **F** blokunda verilən mənbə və əlavə məlumatlardan səmərəli istifadə edə bilərsiniz. İş vərəqi belə ola bilər:

İş vərəqi

1. I Pyotru Azərbaycanda hansı sərvətlər maraqlandırır? Məlumat verin.
2. Xəzəryanı bölgələrdə Rusiya hansı tədbirləri görmüşdü? Şərh edin.
3. I Pyotrun ipəkçiliyin inkişafı üçün tədbirləri haqqında məlumatı oxuyun və ona aid suala cavab verin.

landırırdı. Bununla əlaqədar olaraq, bu yerlərin təbii sərvətlərini talayıb aparmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı. I Pyotr, hətta Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarında bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada becərilməsi barədə də göstəriş verdi.

I Pyotr Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzaladı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tül ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Lakin gəlmənin sərt iqlimi ipəkçiliyi inkişaf etdirmək işinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında ipəkçiliyin inkişafına, xam ipək tədarükünə daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar.

Nəyə görə I Pyotr ipəkçiliyin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

I Pyotr Şirvanın xam ipəyini bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiyaya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə rus komandanlığı istehlaklar inşaat etməyi qərara aldı. Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin və balıqçılığın inkişafı məqsədilə tədbirlər hazırladılar. Azərbaycan və Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbinə yaxın yerdə Peterburq kimi bir şəhər salmaq fikrində düşdü. Rusiya özünün işğal dairəsində olan ərazilərdə ticarətin inkişafı üçün hər cür vasitədən istifadə etməyə çalışırdı.

Bakı şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada komendant idarəçiliyi yaradıldı. Rus komandanlığı tərəfindən Bakı və Abşeron komendant təyin olunmuş Baryatinski tezliklə yerli feodalların nəfə quyularını müsadirə etdi. Komendantın bu hərəkətinə qarşı qalxan üsyan yatırıldı.

Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə apardığı siyasəti necə qiymətləndirirsiniz?

59

Belə formada hər qrup üçün iş vərəqlərini hazırlayın. Onu da nəzərə alın ki, mövzu tam əhatə olunmalıdır. Qruplar cavabları iş vərəqlərində qeyd etdikdən sonra onları təqdim edirlər. Məlumat dinlənir və əlavələr qeyd olunur. Növbəti addım yeni məlumatın müzakirəsidir. Burada yenidən **C** blokunda verilən suallardan istifadə edə bilərsiniz.

Məsələn: Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə apardığı siyasəti necə qiymətləndirirsiniz? Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı hakimiyyət idarə üsulunun əsas məqsədi nədir? Osmanlıların apardığı vergi siyasəti Səfəvilərin XVIII əsrin əvvəllərində apardığı vergi siyasətindən necə fərqlənirdi?

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir və tədqiqat sualına cavab alınır.

Yaradıcı təbiiqetmə zamanı C blokundakı 4-cü və 5-ci suallardan istifadə edə bilərsiniz.

Dövlətlər	İşğal edilmiş ərazilər	Keçirilən tədbirlər	Nəticə
Rusiya imperiyası			
Osmanlı imperiyası			

Şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək üçün cədvəl doldurulur.

Sinifdə tapşırığı çatdırmasanız onu ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: *cədvəlhazırlama, dəyərləndirmə, təhliletmə*

I	II	III	IV
Tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Cüzi səhvlərlə tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst şəkildə hazırlayır.
Faktları bilir, dəyərləndirməkdə çətinliklə üzləşir.	Dövlətlərarası münasibətləri ümumi şəkildə xarakterizə edir, qismən dəyərləndirir.	Dövlətlərarası münasibətləri dəyərləndirir, tarixi faktlarda bəzi səhvlər edir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
Əsas faktları bilir mənbələri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Mənbələri müəllim tərəfindən verilən sualların köməyi ilə təhlil edir.	XVIII əsrə aid yazılı mənbələri təhlil edərkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrə aid yazılı mənbələri təhlil edir.

11-ci mövzu. Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edir

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

2. Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətini dəyərləndirir.

3. Nadir xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi

Şagirdlərdə idraki fəallıq yaratmaq və yeni mövzu-ya qədəm qoymaq üçün A blokunda verilmiş mo-

11. NADİR XAN ƏFŞAR SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN SƏRHƏDLƏRİNİ BƏRPA EDİR

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyət kəskin dəyişmişdi. Ölkə ərazisi Osmanlı imperiyası və Səfəvilər arasında gedən qanlı döyüşlər meydanına çevrilmişdi. Ərazisinin bir hissəsini əfqanlar, qərb hissəsini isə osmanlılar zəbt etdikdən sonra Səfəvilərin hakimiyyəti və onun bir dövlət kimi varlığı üçün ciddi təhlükə yaranmışdı. Düşmənlərə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.

Bu məsul vəzifəni kim öz üzərinə götürdü?

Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün o nə etdi?

Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin bərpası. Nadir xan Əfşar. XVIII yüzillikdə dünyanın ən tanınmış sərkərdələrindən biri də Nadir şah Əfşar olmuşdur. Nadir türk əfşar boyundan idi. Əfşarlar öz döyüşçünlükləri ilə fərqləndikləri üçün Səfəvi ordusunda mühüm yer tuturdular. Hətta şah I Abbas özbəklərin hücumlarının qarşısını almaq üçün Xorasanın sərhədlərinə məhz əfşar tayfalarını göndərmişdi.

1726-cı ildən Nadir II Təhmasibin yanında xidmətə başlamışdı. İgidliyinə görə II Təhmasib onu **sipəhsalar*** təyin etmişdi.

Saray ayanları II Təhmasiblə Nadirin arasını vurmaq və yüksək vəzifələri ələ keçirməyə çalışırdılar. Nəticədə II Təhmasiblə Nadir arasında hərbi toqquşma yaranı. Döyüşdə Nadir qələbə

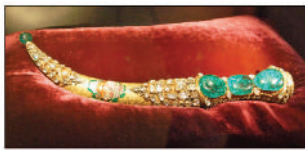
* Sipəhsalar — qoşun bəgəsi

tivasiyanı onlardan birinə oxuda bilərsiniz. Sonra məlumat müzakirə edilir. Motivasiyanı siz vizual şəkildə apara bilərsiniz. Şagirdlərə müxtəlif Səfəvi hökmdarlarının (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas) şəkillərini təqdim edin və onları birləşdirən cəhətləri müəyyən etməyi tapşırı. Bundan sonra XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyət haqqında məlumat müzakirə edilməli və tədqiqat sualı təqdim edilməlidir. Tədqiqat sualı kimi belə sual

təqdim edə bilərsiniz: **Nadir xan Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün nə etdi?**

Bu sual ətrafında tədqiqat işi aparılmalıdır. Bunun üçün də şagirdləri tədqiqata cəlb etməklə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir.

Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik və maraqlı vasitələrdən istifadə olunması şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Sınıf qruplara böləndən sonra onlara tapşırıq və suallar təqdim edin. Öncə şagirdlərə **B** blokunda verilən yeni mətnlə tanış olmaq üçün şərait yaradın. Qruplara tapşırıq vermək

Nadir xanın xəncəri

Nadir xan körpə Abbasa şah elan etməklə nəyə nail oldu?

laşdıraraq Xorasana göndərdi, onun 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni şah III Abbas adı ilə taxta çıxartdı. Özünü isə şahın naibi və vəkili elan etdi.

Bundan sonra Nadir Osmanlı dövlətindən yenə işğal etdiyi bütün torpaqları qaytarmasını tələb etdi. Lakin yenə də rədd cavabı aldı. Nadir 1732-ci ilin axırlarında Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Həmədan və Kirmənşahı tutduqdan sonra Bağdad ətrafında Osmanlı qoşunlarını məğlub etdi. 1733-cü ilin fevralında isə Nadir Bağdaddakı türk qoşunlarının

Bagdad və Kirmənşah müqavilələrinin şərtlərini müqayisə edin.

baş komandanı ilə sülh bağladı. Bu sülhə əsasən Osmanlı dövləti son on il ərzində işğal etdiyi əraziləri geri qaytardı. **Xəzəryanı bölgələrin qaytarılması.** Növbəti məsələ Xəzəryanı vilayətləri işğal etmiş rusları bu ərazilərdən çıxarmaq idi. Hələ 1732-ci il yanvarın

Xorasanda olan Nadir xanın etiraz etməsinə baxmayaraq, II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmənşah sülhünü imzaladı. Bu sülhə əsasən II Təhmasib Araz çayından şimalda olan Cənubi Qafqaz ərazisini Osmanlı imperiyasına verdi. Araz çayı sərhəd xəttinə çevrildi.

Nadir Xorasandan İsfahana qayıtdı və 1732-ci ilin avqustunda burada xan və ayanların geniş qruplarının toplantısını təşkil etdi. O, II Təhmasibi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Xorasana göndərdi, onun 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni şah III Abbas adı ilə taxta çıxartdı. Özünü isə şahın naibi və vəkili elan etdi.

Bundan sonra Nadir Osmanlı dövlətindən yenə işğal etdiyi bütün torpaqları qaytarmasını tələb etdi. Lakin yenə də rədd cavabı aldı. Nadir 1732-ci ilin axırlarında Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Həmədan və Kirmənşahı tutduqdan sonra Bağdad ətrafında Osmanlı qoşunlarını məğlub etdi. 1733-cü ilin fevralında isə Nadir Bağdaddakı türk qoşunlarının

baş komandanı ilə sülh bağladı. Bu sülhə əsasən Osmanlı dövləti son on il ərzində işğal etdiyi əraziləri geri qaytardı. **Xəzəryanı bölgələrin qaytarılması.** Növbəti məsələ Xəzəryanı vilayətləri işğal etmiş rusları bu ərazilərdən çıxarmaq idi. Hələ 1732-ci il yanvarın

21-də Rəşt şəhərində Nadir Səfəvilər dövlətinin adından Rusiya ilə müqavilə imzalamışdı. Rəşt müqaviləsi 8 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Rusiya Kür çayından cənubdakı ərazilərdən Səfəvi dövlətinin xeyrinə ol çökməli və Osmanlı dövləti bu ərazilərə buraxılmamalı idi. Bunun əvəzində Səfəvi

üçün **C** blokundan istifadə edin. Dəqiq cavab tələb edən suallarla yanaşı, elə suallar verin ki, şagirdlər üçün faktları geniş izah etmək, münasibət bildirmək, faktları təhlil etmək və nəticə çıxarmağa imkan yaransın.

Məsələn, **C** blokunda verilən bu sualları tətbiq edin: 1. Nadir xanın Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatların nəticələri haqqında danışın.

2. Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

3. XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti ilə şah I Abbasın dövründə baş vermiş hadisələrin oxşar cəhətləri hansılardır?

Müəllimin fasilitasiya əsasında (yönləldici, kömək-

çi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Müzakirə zamanı şagirdlərin bilikləri ümumiləşdirilir, onların diqqəti yenidən tədqiqat sualına cəlb olunur və ona cavab alınır.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək və sistemləşdirmək məqsədilə tapşırıqlar verin.

XVII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin imzaladığı müqavilələrə dair cədvəli doldurun.

Müqavilənin adı	İmzalayan dövlətlər	Tarixi	Şərtləri

Nadir xan və şah I Abbası müqayisə edin və cədvəli doldurun.

Şah I Abbas	Fəaliyyətlərində oxşar cəhətlər	Nadir xan

Bu işi şagirdlər evdə də tamamlaya bilərlər. Eyni zamanda şagirdlərə ev tapşırığı kimi «*Nadir xan Azərbaycan tarixində hansı rolu oynamışdı?*» adında esse yazmağı tapşırıq.

Qiymətləndirmə meyarları: *şərhetmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama*

I	II	III
Əsas məlumatları bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Hadisələrin təfərrüatlarını bilir, şərh etməyə çalışır.	Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
Nadir xanın fəaliyyətini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Nadir xan haqqında faktları bilir, sualların köməyi ilə dəyərləndirir.	Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətini dəyərləndirir.
Nadir şah haqqında bilir, cədvəl hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə cədvəllər hazırlayır.	Nadir xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

12-ci mövzu. Azərbaycan Əfşarlar imperiyası

I. BİRÖMÜRLÜK İMPERİYA

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini şərh edir.

2. Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini dəyərləndirir.

3. Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

12. AZƏRBAYCAN ƏFŞARLAR İMPERİYASI

I. BİRÖMÜRLÜK İMPERİYA

Əfqanları zərərsizləşdirdikdən, Osmanlı və Rusiya dövlətləri tərəfindən zəbt olunmuş əraziləri geri qaytardıqdan və bununla da bütün Səfəvi ərazisində nəzarəti ələ aldıqdan sonra Nadir xan Əfşar bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. Naibüssəltənə (səltənət vəkili) adlansa da, əslində, real hakimiyyət onun əlində idi. Səfəvi dövlətinin keçmiş sərhədlərinin bərpa olunması da onun xidmətlərinin nəticəsi idi. Ancaq o, hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirə bilməzdi, çünki bu zaman onun hakimiyyəti əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmaya bilərdi.

Nadir xan Əfşar öz yeni dövlətini necə yaratdı?
Bu dövlətin daxili siyasəti necə idi?

Hakimiyyəti rəsmən ələ keçirmək üçün Nadir xan bütün ölkə nümayəndələrinin iştirak etdiyi qurultay çağırmağı və özünü şah elan etməyi qərara aldı. Bununla o, hakimiyyəti zəbt etməsinə qanuni don geyindirmək istəyirdi. Bunun üçün Muğanda böyük bir qurultay təşkil etdi.

Qurultay 1736-cı ilin mart ayında keçirildi. Muğan düzündə, Suqovuşan adlı yere toplaşanlar burada Ramazan bayramını da qeyd etdilər, sonra isə taxta kimin sahib olması məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. Uzunsürən məsləhətləşmələrdən sonra qurultay

Nadir şah Əfşar

Dərsin əvvəlində A blokunda verilən məlumat müəllim tərəfindən şagirdlərə çatdırılır və suallar vasitəsilə müzakirə edilir. Həmin blokda verilən sual bizim dərsimizin tədqiqat sualı kimi istifadə oluna bilər: **Nadir xan Əfşar öz yeni dövlətini necə yaratdı? Bu dövlətin daxili siyasəti necə idi?** Sınıf 4 qrupa bölünür. Sonra isə mətn üzərində iş başlayır.

B blokunda mətn 2 hissəyə bölünür və addım-addım oxunur. Şagirdlərin tədqiqat işini təşkil etmək üçün lövhədə ağ kağızda suallar yazılır. Əvvəl mətnin birinci hissəsi oxunur və hər qrupa suallar paylanır.

1. Nadir xan necə hakimiyyətə gəldi?
 2. Nadir şah dövlətdə hansı inzibati dəyişiklikləri etdi?
 3. Nadir şahın vergi siyasəti nədən ibarət idi?
 4. Nadir şahın dinlərə münasibəti necə idi?
- Qruplar suallara cavab yazırlar.

Mətnin ikinci hissəsi oxunur.

Suallar yenidən lövhədə və vərəqlərdə yazılır.

1. Nadir şah orduda hansı dəyişikliklər etdi?
2. Nadir şah donanma yaratmaq üçün hansı işləri gördü?

Nadir şah döyüşdə

Xəritəyə əsasən Əfşar (səh. 77) və Səfəvilər (səh. 9) imperiyasının ərazilərini müqayisə edin.

Nadir xanın apardığı tədbirlər mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə necə təsir edə bilərdi?

İştirakçıları Nadirin şah seçilməsinə razı oldular. Beləliklə, Səfəvilər dövlətinə son qoyuldu. Onun yerində yeni Azərbaycan sülaləsinin idarə etdiyi Əfşarlar dövləti yarandı.

Qurultayda iştirak edən Qarabağın ziyadöglü, otuzikilər, köbirli və cavansir tayfalarının başçıları Nadirin şah seçilməsinə dəstəkləmədilər. Ona görə də sonradan Nadir adıçəkilon tayfaların başçılarını ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdi. Gəncə bəylərbəyini daha ciddi cəzalandırmaq məqsədilə bu xanlığa daxil olan Borçalı və Qazax mahalları o zaman Azərbaycan hökmdarlarından asılı olan Kartli hakiminin tabeliyinə verildi. Qarabağ mülüklükləri bəylərbəyine verildi.

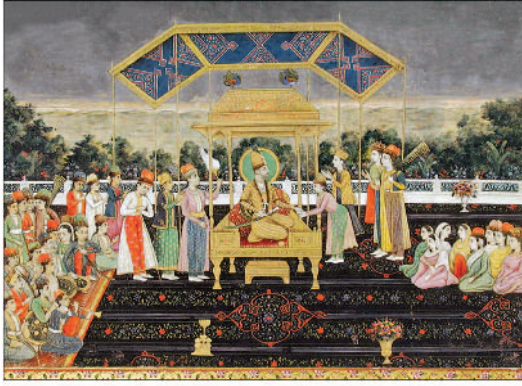
70

3. Nadir orduda nə kimi yeniliklər etdi?
4. Nadir şahın daxili siyasətinin nəticəsi necə oldu?

İnformasiyanın mübadiləsi diskussiya formasında aparılır. Bunun üçün C blokunda təqdim olunan sual və tapşırıqlar sizə yardımçı ola bilər. Həmçinin F blokunda Nadir şah haqqında verilən məlumatı şagirdlərlə müzakirə edin.

Müzakirə üçün belə sualları seçə bilərsiniz:

1. Nadir şahın ordu islahatı şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?
2. Nə üçün Rusiya dövləti Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətinə mane olmağa çalışırdı?

Nadir şah taxıda

liyin tabeliyindən çıxarılıb birbaşa şahın idarəsinə keçirildi. Bütün bunlar Azərbaycanın gələcək tarixi üçün uğursuz addımlar idi.

Nadir şahın daxili siyasəti. Nadir ölkənin mərkəzləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirdi. İdarə aparatında da islahatlar edərək bir sıra ali vəzifələri, o cümlədən baş vəzir, sədr-əzam vəzifəsini ləğv etdi.

Dövlət dörd iri əyalətə bölünmüşdü: **Azərbaycan, Əcəm İraqı, Xorasan və Fars.** Nadir şah Səfəvilər dövründə mövcud olan Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd və Təbriz bəylərbəyliliklərini ləğv etdi. Azərbaycanı paytaxtı Təbriz olan və

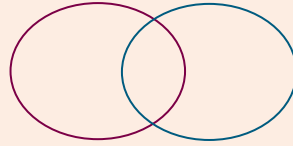

Nadir şahın kəsdiriyi pul

71

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə praktik tapşırıqlar verməyiniz vacibdir. Burada siz **C** blokunda verilmiş bir neçə tapşırıqdan istifadə edə bilərsiniz.

Məsələn: Nadir şahla Səfəvi şah I Abbası Venn diaqramında müqayisə edin.

Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti Səfəvilər dövlətinin inzibati idarəetmə sistemindən necə fərqlənirdi?

Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti	Səfəvilər dövlətinin idarəetmə sistemi

Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal iərə etmək mümkün olursa, onu sonrakı dərslərdə həyata keçirə, yaxud da ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

hid inzibati bölgədə birləşdirdi. Qardaşı İbrahim xanı buraya başçı təyin etdi. Yeni şahın hakimiyyətini qəbul etmiş hakimlərə nəzarət üçün Nadir şah tərəfindən onların yanına xüsusi naiblər təyin olundu.

Məlumatlara görə, Nadir şah taxt-taca sahib olandan sonra yüksək məqamlara malik olan mollaları toplayıb onlardan sərvətlərini necə istifadə etdiklərini soruşmuş, onları dinlədikdən sonra əmr etmişdi ki, ruhanilərin var-dövləti dövlət xəzinəsi üçün müsadirə edilsin. Nadir şah islamda sünni və şiə məzhəblərinə parçalanmanın da əleyhinə idi.

Nadir şah Quranla yanaşı, İncilin və Tövratın da tərcümə edilməsinə göstəriş vermiş, bunun üçün xüsusi tərcümə qrupu da yaradılmışdı.

Bu məlumat Nadir şahı bir hökmdar kimi necə səciyyələndirir?

Nadir şahın ordu islahatı şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?

Nadir şah vergi islahatı da keçirdi. İlk növbədə, vergi toplanmasını qaydaya saldı. Aydın vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq hesablama sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı. Nadir şahın daxili siyasəti mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi və ayrı-ayrı tayfa başçılarının mövqeyini zəiflətdi.

Nadir şahın yaratdığı dövlət Səfəvilər dövlətindən fərqli olaraq, dini yox, dünyəvi dövlət idi. Nadir şah din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsinin qarşısını aldı. O, eyni zamanda ruhani mövqeyindən istifadə edib özünə sərvət toplayan dindarlara qarşı da kəskin münasibət bəsləyirdi.

Nadir şahın hərbi siyasətinin davam etdirilməsi Azərbaycanı gələcək işğallardan qoruya bilərdimi?

Güclü ordu — qüdrətli dövlət. Nadir şahın hərbi səfərlərdə uğurlar oldu etməsinin səbəblərindən biri də onun güclü ordu yaratması idi.

Nadir şah qoşunların formalaşdırılmasında Səfəvi dövlətinə aid olan bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, özü də bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirmişdi. Na-

72

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III
Əsas faktları bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Əsas faktları bilir, onları şərh etməyə çalışır.	Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Nadir haqqında biliklərə malikdir, dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Nadir haqqında biliklərə malikdir, dəyərləndirməyi müəllimin köməyi ilə edir.	Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini müstəqil şəkildə dəyərləndirir.
Cədvəl tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

II. SÜQUTA APARAN YOL

Alt standartlar:

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Nadir şahın dövrünə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, karusel, müzakirə

II. SÜQUTA APARAN YOL

XVIII əsrin 30-cu illərinin ortalarında vergilərin ağırlığı və feodalların zülmü Azərbaycanda xalqın vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşmasına səbəb oldu. Müqavimət göstərə bilməyənlər daimi yaşayış yerlərini tərk edirdilər. Bəzi hallarda, hətta elatlar da qonşu bölgələrə dağılırdılar. Torpağı becərməyə və orduya çağırmağa adam tapılmırdı. Nadir şah qəzanları tutub cəzalandırmağı və əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarmağı əmr etmişdi.

Nadir şaha qarşı üsyanların səbəbləri nə idi?
İlk üsyan harada başladı?

İlk üsyanlar. Nadir şahın köçürmə və vergi siyasəti əhali tərəfindən böyük narazılıqla qarşılanmışdı. Nadir şaha qarşı çıxışlar isə onun digər ərazilərə yürüşü zamanı baş verirdi.

1734-cü ildə birinci olaraq Astara, sonra isə Şəki vilayətindəki Göynük mahalına daxil olan Biləcik kəndinin əhalisi Səfəvilərə qarşı üsyana qalxmışdı. Üsyançılara Göynük mahalının digər kəndləri və qonşu Tala kəndlərinin sakinləri də qoşulmuşdu. Kəndli dəstələri Səfəvi məmurları və keşikçi dəstələrinin üzərinə hücum etmişdilər. 1735-ci ilin fevralında Nadir xan oraya böyük cəza dəstəsi göndərdi, Car və Tala sakinlərindən 160 nəfər girov götürüldü. Dərbəndə qədr olan ərazilər hakimiyyət əleyhinə olan qüvvələrdən təmizləndi.

Ölkədə yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə Nadir şah uğurlu hərbi yürüşlər həyata keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. Hərbi yürüşlərdən əldə edilmiş qənimət və sərvət xalqın rifahı

XVIII əsrin əvvəllərində və 30-cu illərdə Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

75

A blokunda verilən məlumat oxunulur və müzakirə edilir. Müzakirəni təşkil etmək üçün suallar hazırlayın:

1. Nadir şahın imperiyası nə vaxt yaranmışdır?
2. Nadir şahın daxili siyasəti nədən ibarət idi?
3. Ordu quruculuğunda Nadir şah nəyi əldə etmişdir? Nəyi reallaşdıra bilmədi?

Sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur: **Nadir şahı qarşı başlanmış xalq hərəkatının səbəbləri nədən ibarət idi?**

Tədqiqatın aparılması üçün karusel üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Bu zaman şagirdlərə məlumatlanmaq üçün dövrəyə bağlı mənbələr paylaşmaq işin səmərəsini daha da artırır.

Bunun üçün sinfi 4 qrupa bölün. Qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız paylayın. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazırlar. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməliyi ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıtmalıdır. Bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırın və bütün siniflə cavabları müzakirə edin. Sinfə belə suallar təqdim edə bilərsiniz:

1. Nadir şahı qarşı ilk üsyan harada və nə vaxt baş vermişdir?
2. Azərbaycanda Nadir şahı qarşı ən güclü üsyan harada və nə vaxt baş verdi?
3. Şirvanda xalq hərəkatı nə vaxt başladı?

Şagirdlər tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar və işlərini təqdim edirlər.

Əldə olunan məlumat ətrafında müzakirə aparılır. Bunun üçün C blokunda olan suallardan istifadə edə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin əvvəllərində və 30-cu illərdə Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.
2. Sizcə, sadə kəndlilər «yaxşı hökmdar»ı necə təsəvvür edirdilər?
3. Necə düşünürsünüz, onlar Nadir şahı yaxşı hökmdar hesab edirdiləmi?

Eyni zamanda F blokunda verilən mənbələr və əlavə məlumatlarla şagirdlərin tanış olması və onları müzakirə etmək çox önəmlidir.

Dərsin vacib mərhələsi – yaradıcı tətbiqetmədir. Bu mərhələdə biliklər möhkəmləndirilir və tətbiq olunur. Bu sizə seçdiyiniz standartı reallaşdırmaqda kömək edə bilər.

Əhalinin vəziyyətinin pisləşməsi Səfəvi dövlətinin bərpası məyllərinin güclənməsinə səbəb olmuşdu. Xalq Səfəvilər sülaləsinin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə vəziyyətin yaxşılaşacağına ümid edirdi.

Şirvanda xalq hərəkatı. Nadir şah hökumranlığına qarşı yönəlmiş üsyanlardan biri də Şirvanda başlandı. Bu üsyan «əsl hökmdar» ideyası altında gedirdi. Üsyançılar özünü Səfəvilərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması şahzadəsi kimi qələmə verən şəxsi müdafiə edirdilər.

1743-cü ildə yalancı Səfəvi şahzadələri adından Şirvanda I və II Sam Mirzələr Əfşarlar dövlətinə qarşı üsyan qaldırdılar. I Sam Mirzə qısa bir müddət ərzində böyük dəstə toplamışdı. Bəzi kiçik feodallar da üsyançılara qoşuldular. Qazıqumuxlu Surxay xan I Sam Mirzə ilə birləşdi. Onlar Yeni Şamaxıya — Ağsuya hücum edərək şəhəri tutdular.

Bu mövzuda siz yenə də **C** blokunda verilən tapşırıqlardan yararlanə bilərsiniz. Şagirdlərə Nadir şahə qarşı baş vermiş üsyanlara dair cədvəli doldurmağı tapşırın.

Üsyan harada baş verdi	Tarixi	Səbəbləri	Nəticəsi

C blokundan 2-ci tapşırıq isə şagirdlərin xəritə ilə işləmək bacarığına xidmət edə bilər.

Ev tapşırığı qismində şagirdlərə esse yazmağı tapşıra bilərsiniz. Essenin mövzu su belə ola bilər: «Mən Nadir şah olsaydım, nə edərdim?»

Qiymətləndirmə meyarlar əsasında aparılır.

Qiymətləndirmə meyarları: *cədvəlhazırlama, təhliletmə*

I	II	III	IV
Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri nümunələrə baxaraq hazırlayır.	Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Əsas məlumatları bilir, təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şahın dövrünə aid yazılı mənbələri köməkçi suallar vasitəsilə təhlil edir.	Nadir şahın dövrünə aid yazılı mənbələri təhlil edir.	Nadir şahın dövrünə aid yazılı mənbələri sərbəst və ətraflı təhlil edir.

III. AZƏRBAYCAN ƏFŞARLAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Alt standartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.
3. Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi,
müzakirə, şəxələndirmə,
Venn diaqramı

Bu mövzunun tədrisi zamanı A blokunda verilən məlumatdan dərsin motivasiyaya mərhələsində istifadə

edə oluna bilər. Şəxələndirmə üsulundan istifadə Əfşarlar imperiyasında başlanmış xalq hərəkatı haqqında bilikləri təkrar etməyə və sistemləşdirməyə imkan verir. Şagirdlərin cavabları qeyd olunmalı və müzakirə edilməlidir. Sonra A blokundakı

III. AZƏRBAYCAN ƏFŞARLAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Şirvan üsyanı yatırılsa da, ümumən, Azərbaycanda xalq hərəkatı zəifləmədi. Nadir şah Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlayıb ordusunu Azərbaycana göndərməli oldu.

*Şah ordusunun Azərbaycana gəlməsi ilə burada nələr baş verdi?
Xalq şahın qəzəbindən qorxub geri çəkildimi?*

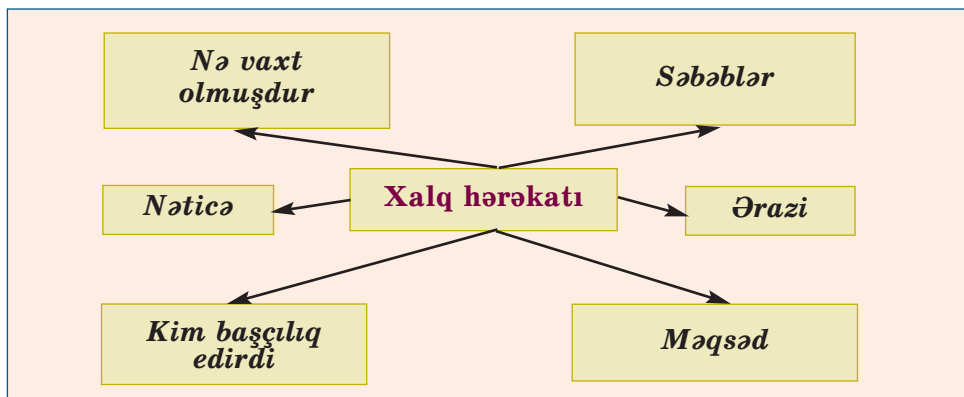

Şəki üsyanı. Nadir şah hakimiyyəti öləyhinə geniş hərəkət Şəkiddə başladı. Şəki hakimi Məlik Nəcəfin qəddarlığı, ağır vergi siyasəti üsyanın başlanmasının başlıca səbəbi oldu. Hələ 1741-ci ildə şəkililər Nadir şahı ərizə yazıb yerli hakim Məlik Nəcəfin özbaşınalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir şah əhalini sakitləşdirmək üçün Şəkiddə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. Hacı Çələbi Məlik Nəcəfin əməllərinin qarşısını almağa çalışdı. Bu dəfə Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şahı şikayət etdi.

«Çələbən-Çələbən» qalasının qalıqları

Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırdı və Hacı Çələbinin asılmasını əmr

man Dərbənd, Cəbrayıl, Qarabağ, İrəvan bölgələrində və dövlətin cənub ərazilərində də mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar davam edirdi.

Hacı Çələbi xan tezliklə Nadir şah ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə Şəki əhalisini «Gələsən-görəsən» qalasına köçürüb, oraya lazımı azuqə və sursat ehtiyatı topladı. Nadir şah yalnız 1744-cü ilin payızında Şəkiyə yürüş etdi, lakin uğur qazana bilmədi.

Nadir şahın qoşunları qalanı fəsilələrlə mühasirədə saxlayır. Mühasirədə yaşamaq şəkillər üçün çətin olsa da, onlar uzun müddət düşmənlə mübarizə aparmış və onu sərt müqavimət göstərmişlər. «Gələsən-görəsən» adı da bu hadisələrlə bağlıdır. Belə rəvayət edirlər ki, üzbəüz duran qoşunlar uzaqdan-uzağa, qışqıra-qışqıra danışa bilirlərmiş. Bir dəfə Nadir şah özü danışığa girir və soruşur: «O necə qaladək ki, onu almaq olmur?» Ona cavab verirlər: «Gələsən-görəsən». Elə o vaxtdan qala el dilində «Gələsən-görəsən» adlanır.

«Gələsən-görəsən» qalasının müdafiəsi hansı məşhur Azərbaycan qalasının müdafiəsi ilə müqayisə oluna bilər?

Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi?

1745-ci ilin əvvəllərində Nadir şah yenidən «Gələsən-görəsən» qalasını üzərinə yerdirdi. Ancaq yenə də uğur qazana bilmədi. Qəzəbindən Şəki şəhərinə od vurdurdu. «Gələsən-görəsən» qalasını üzərinə 5 ay davam edən basqınlardan sonra Nadir şah qala qarşısında üç min döyüşçü qoyub özü buranı tərk etdi.

Yalnız 1746-cı ilin martında ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi.

Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi. Lakin bununla Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatı sona çatmadı.

82

suallar oxunur və bu haqda şagirdlərin fikirləri öyrənilir. Onların fərziyyələri qeyd olunur. Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı açıqlanmalıdır. Siz belə bir tədqiqat sualı seçə bilərsiniz: *Nadir şah tərəfindən yaradılmış qüdrətli imperiya nə üçün süqut etdi?*

Tədqiqat işi bu sual ətrafında aparıla bilər. Tədqiqat işini təşkil etmək üçün sinfi qruplara bölə bilərsiniz. Bölgünü müxtəlif üsullarla aparmaq olar. Yaradılmış qrupların adlarını mövzu ilə bağlı verə bilərsiniz (Hacı Çələbi, I Sam Mirzə, II Sam Mirzə və s.). Sonra şagirdlərə B blokunda verilən mətnlə tanış olmaq üçün vaxt ayır-

maq vacibdir. Tədqiqat işini təşkil edərkən mütləq C, E, F bloklarında verilən məlumatlardan istifadə edin. Bu dərsi daha rəngarəng, maraqlı etmək və şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Tədqiqatı siz həm də

fasiləli oxu üsulu ilə də keçirə bilərsiniz. Mövzunun birinci hissəsi Şəki üsyanı haqqındadır. Şagirdlər bu üsyan haqqında araşdırma işini apararkən, nəzərə alın ki, onlar üsyanın nə vaxt və necə başladığına dair bilgilərlə yanaşı, Hacı Çələbini tarixi şəxsiyyət və insan kimi şərh etməli, Azərbaycan tarixində oynadığı rolun qiymətləndirməyi bacarmalıdırlar. Ona görə şagirdlərə F blokunda təqdim olunan Hacı Çələbi haqqında mənbəni müzakirə etmək tapşırılmalıdır. Bunun üçün C blokunun sualından istifadə edin: «Hacı Çələbinin bu hərəkətini necə qiymətləndirirsiniz? Nadir şahın bu sözləri onu necə xarakterizə edir? Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?»

F blokunda «Gələsən-görəsən» qalası haqqında məlumatı oxuduqdan sonra orada verilən sualı şagirdlərə ünvanlayın və müzakirə edin: «Gələsən-görəsən» qalasının müdafiəsi hansı məşhur Azərbaycan qalasının müdafiəsi ilə müqayisə oluna bilər?»

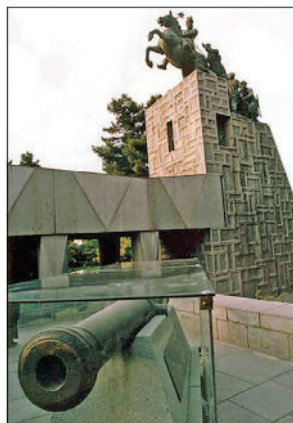
Nəticəyə gəlmək üçün dərsin məqsədinə çatmaq

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Şirvan və Şəki üsyanlarından sonra Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti daha da pisləşdi. Hər yerdə dağıntı və aclıq hökm sürürdü.

Nadir şah xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verirdi. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarında Azərbaycanda cənub vilayətlərində güclü üsyanlar başladı. Bu üsyanın başında özünü Sam Mirzə kimi qələmə verən yalançı şahzadə dayanırdı. III Sam Mirzə Əfşarlara qarşı həlledici çıxışa Novruz bayramının birinci gününü başlamağı qərara aldı. Əhalinin mərkəzi hökumətə nifrətdən istifadə edən III Sam Mirzə şəhərlilərin böyük bir hissəsini öz tərəfinə çəkərək silahlı dəstələr yaratdı və onların köməyi ilə hakimiyyəti ələ aldı.

Bu dövrdə artıq Əfşarlar dövləti tam tənəzzül keçirirdi. Dövlət əleyhinə çıxışlardan bərk təşvişə düşən Nadir şah üsyançılara qarşı cəza dəstəsi göndərmək üçün qüvvə tapa bilmirdi. Dövrün üsyanlarının səciyyəvi cəhəti onların eyni vaxtda başlanması idi. Bu isə şah qüvvələrinin parçalanması idi.

Nadir şahın qəbirüstü abidəsi.
Məşhəd şəhəri. İran

Nəyə görə Nadir şah tərəfindən yaradılmış güclü imperiya uzunömürlü ola bilmədi?

83

imkanı yaradan yönəldici suallar verin. Nəticədə şagirdlərə müstəqil şəkildə tədqiqat sualına cavab verməyə şərait yaradın.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə qazanmış yeni bilik və bacarıqlarını sərbəst tətbiq etmələri üçün şərait yaradın.

Məsələn, şagirdlərə Nadir şah imperiyasının süqutunun səbəblərini qeyd etməyi tapşırın:

Əfşarlar imperiyasının süqutunun səbəbləri:

Azərbaycanın xanlıqlara parçalanmasının siyasi, iqtisadi və beynəlxalq amilləri hansılar idi?

Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, əhalinin var-yoxdan çıxması, sosial ziddiyyətlər Nadir şah dövlətini süquta doğru aparırdı.

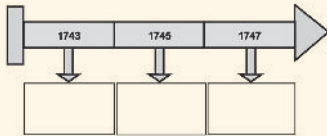
Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-da öldürüldü. Nadir şahın öldürülməsi ilə onun nəhəng imperiyası dağıldı.

Əfqanıstanda müstəqil dövlət yarandı. Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Qafqazda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar meydana gəldi. Mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə gücləndi. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasından bütöv halda deyil, müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlara, sultanlıqlara və mülüklərə parçalanmış halda ayrıldı.

Sual və tapşırıqlar

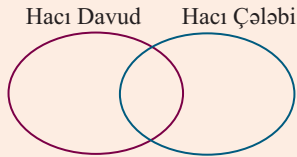
1. Şəki üsyanının Şirvan bölgəsində baş vermiş üsyanlarla oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edin.
2. Azərbaycanda Nadir şahı qarşı baş vermiş üsyanların səciyyəvi cəhətlərini göstərin.
3. Nadir şahı qarşı olan üsyanların tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Nadir şah dövlətinin süqutu Azərbaycan üçün nəticələndi?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

84

Dərsin məqsədlərinin birinə çatmaq üçün növbəti tapşırığı təqdim edə bilərsiniz.

Venn diaqramından istifadə edərək Hacı Davudu və Hacı Çələbini müqayisə edin:

Qiymətləndirmə meyarları əsasında aparılır. Qiymətləndirmə meyarları dərsin məqsədlərindən çıxarılır.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, cədvəlhazırlama, təhliletmə

I	II	III
Faktları bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Dövlətin tənəzzül xüsusiyyətlərini yönəldici suallar əsasında şərh edir.	Dövlətin tənəzzül xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Əsas məlumatları bilir, müqayisə edərkən ciddi səhvlərə yol verir.	Müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır, bəzi səhvlərə yol verir.	Müqayisəli sxem və cədvəlləri düzgün və sərbəst şəkildə hazırlayır.
Təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə təhlil etməyə çalışır.	Yazılı mənbələri ətraflı təhlil edir.

BÖYÜK ƏFŞARLAR İMPERİYASINDAN XANLIQLARA – AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

13-cü mövzu. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdləri

I. AZƏRBAYCANDA İLK MÜSTƏQİL XANLIQ

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Hacı Çələbinin Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsinin xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Hacı Çələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Hacı Çələbi və tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

BÖYÜK ƏFŞARLAR İMPERİYASINDAN XANLIQLARA – AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

Dərs beyin həmləsi üsulu tətbiq etməklə başlanır. Bu zaman **A** blokunda verilən məlumatdan motivasiya qismində istifadə etmək olar. Mövzuda bəhs olunan dövr və tarixi şəxsiyyətlər (Nadir şah, Hacı Çələbi) şagirdlərə ötən dərslərdən artıq tanışdırlar. Ona görə yaxşı olardı ki, həmin məqamları şagirdlərə xatırladasınız. Bunun üçün onlara yönəldici suallar verərək müzakirəni təşkil edəsiniz. Məsələn, Hacı Çələbi kimdir? Şəki üsyanı nə vaxt başlandı? Onun səbəbləri nə idi? Şəki üsyanının nəticəsi necə oldu?

	Yürüş etdiyi ərazi	Nəticə
1.		
2.		
3.		

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı açıqlanır. Sual lövhədə, yaxud kağızda yazılıb lövhəyə yapışdırılmalıdır. Tədqiqat sualı **A** blokunda verildiyi kimi ola bilər: **Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?**

Tədqiqat işini təşkil etmək üçün **C** (sual və tapşırıqlar), **D** (xəritə, sxem və cədvəllər), **E** (şəkillər və illüstrasiyalar), **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarında verilən materiallardan səmərəli istifadə edin. Dərs boyu çalışın ki, müxtəlif forma, növlü suallar, çalışmalar və tapşırıqlardan istifadə olunsun. Bu həm dərslərin maraqlı və öyrədici mühitdə keçməsinə, həm də şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarının formalaşmasına imkan verir. Tədqiqat işi şagirdlərin **B** blokundakı məlumatlarla tanış olması ilə başlanır. Tədqiqat işi qrup formasında daha uğurlu alındığı üçün sinfi 3 qrupa bölün. **B** blokunda mətni də 3 hissəyə (fənciklər əsasında edə bilərsiniz) – 1-ci qrup – Hacı Çələbi; 2-ci – «Qızılqaya xəyanəti»; 3-cü – Hüseyn xan bölə bilərsiniz. Hər qrupa suallar və tapşırıqlar paylayın. Qruplar tədqiqat işinin nəticələrini vərəqlərdə qeyd edərək, onları sinfə təqdim edirlər. Tapşırıqları seçərkən **C** blokundan istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, belə suallar və tapşırıqlar verə bilərsiniz: XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin səbəbləri nə idi? «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsinə öz münasibətinizi bildirin və onu müzakirə edin. və s. Tədqiqat işi mərhələsində **E** blokunda verilən şəkillərdən istifadə etməyi unutmayın. Şagirdlərin diqqətini Şəki xanlığının bayraq və gerbinin təsvirlərinə cəlb edərək, onlardan bu atributların olmasının nəyi göstərdiyini soruşun.

Qruplar öz cavablarını lövhədən asıb, təqdimatlarını aparırlar. Cavablar dinlənilir və əlavələr edilir.

Müzakirədən sonra ümumiləşdirmə aparın. Şagirdlərə yönəldici suallar verərək onları tədqiqat sualının cavabına istiqamətləndirin.

- Şəki xanlığı hansı şəraitdə və nə vaxt yarandı?
- Banisi kim idi?

- Hacı Çələbinin siyasəti nədən ibarət idi?
- O, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi üçün hansı tədbirləri görmüşdü?
- Bu tədbirlərin hansı uğursuz oldu? Nə üçün?
- «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsi nəyi göstərdi?
- Hacı Çələbinin ölümündən sonra xanlığın vəziyyəti necə oldu?
- Hüseyn xan xanlığ üçün nə etmişdir? Onun siyasəti nəticə verdimi?

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə tətbiqi xarakterli tapşırıqlar verməli ki, onlar qazanılmış bilik və bacarıqlarını təcrübədə tətbiq etsinlər. Tapşırıqları verərkən bir daha dərsin məqsədlərini nəzərdən keçirin.

Şagirdlərə belə tapşırıq verə bilərsiniz: Hacı Çələbinin Azərbaycan tarixindəki rolunu və fəaliyyətini qiymətləndirin. Onun fəaliyyətinə dair cədvəli doldurun.

Şəki xanlarının dövlətçilik fəaliyyətlərini müqayisə edərək cədvəl tərtib edin.

Qazandığı uğurlar	Uğursuzluqlar	Nəticə

Bu iş sinifdə çatdırılmasa, onu ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz. Yaxud «Hansı keyfiyyətlər Hacı Çələbini insan və dövlət xadimi kimi şərtləndirir?» adlı esse yazmağı tapşırın.

Hacı Çələbi	Oxşarlıq	Hüseyn xan

13. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ BİRLƏŞDİRİLMƏSİ CƏHDLƏRİ

1. AZƏRBAYCANDA İLK MÜSTƏQİL XANLIQ

Hələ Nadir şahın vaxtında yerli hakimlər mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Lakin Nadir şahın sərt siyasəti mərkəzdən ayrılma meyillərini boğur, onları vahid hakimiyyət altında saxlayırdı. Nadir şahın ölümündən sonra yerli hakimlərin əl-qolu tam açıldı. Dövlətin ərazisində çoxlu sayda müstəqil xanlıq meydana gəldi. Bəzi xanlıqlardan biri hələ Nadir şahın sağlığında yaranmışdı. Bu, Şəki xanlığı idi.

Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyət pisləşmişdi. Fasiləsiz müharibələr nəticəsində təsərrüfat dağılmış, ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşmişdi. Yerli hakimlər özbaşınalıq edir, vergiləri qanunsuz olaraq artırırtdılar. Bu isə əhəlinin narazılığına səbəb olurdur.

Hacı Cələbi xan

Xanlığın siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirən Hacı Cələbi xan bütün Azərbaycanı vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bu məqsədlə ilk olaraq Təbrizə hücum etdi. Bu təsədüfi deyildi. Çünki Təbriz tarixən Azərbaycanın siyasi mərkəzi olmuşdu. Təbrizə sahib olmaq Azərbaycanda vahid hakimiyyət üçün əsas amillərdən biri idi. Lakin bu yürüş uğursuz oldu. Bundan sonra Hacı Cələbi xan Şamaxı xanı ilə birləşib 1748-ci

ildə Qarabağa yürüş etdi. Müttəfiqlər Qarabağ xanlığının ilk siyasi mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Tarixdə «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə də Şəki xanlığı üçün uğursuz oldu.

Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin olmaması qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətlərinin həyata keçirilməsinə şərait yaradırdı. Gürcü çarı II İrakli Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək istəyirdi. Bu məqsədlə tez-tez işğalçı yürüşlər edirdi. Lakin onun bu siyasətini həyata keçirməsində Şəki xanlığı əsas maneə hesab edirdi.

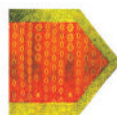

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Şəki xanlığını özünə əsas maneə hesab edirdi?

«1751-ci ildə çar Teymuraz və İrakli Hacı Cələbini məğlub etmək və Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün Cəra yürüş etdilər. Onların çoxlu qoşunu olmasına baxmayaraq, ağır məğlubiyyətə uğradılar».

«Qızılqaya xəyanəti». Şəki xanlığı ilə təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II İrakli hiyləgər bir tədbirə əl atdı. «Parçala, hökm sür» düşüncəsi ilə digər Azərbaycan xanlıqlarının Şəki xanına qarşı ittifaqını yaratmağa çalışdı. Bu məqsədlə o, ilk olaraq, Qarabağ xanı Pənəhəli xanla ittifaq bağladı. Pənəhəli xandan sonra bu ittifaqa Gəncə, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da qoşuldu.

Şəki xanlığının bayrağı

Şəki xanlığının gerbi

1752-ci ildə müttəfiqlər Gəncə yaxınlığında Qızılqaya deyilən yerdə müşavirə üçün toplaşdılar. Lakin gürcü çarı müttəfiqlərinə xəyanət edərək dənəqlər gəlməmiş Azərbaycan xanlarını mühasirəyə alaraq əsir götürdü.

Bu xəbəri eşidən Hacı Cələbi xan Azərbaycan xanlarını azad etmək üçün gürcü çarının qoşununa hücum etdi. Bu döyüşdə xanın özünün başçılıq etdiyi süvari qoşunu

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III
Əsas faktları bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Əsas faktları bilir, suallar vasitəsilə şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Hacı Cələbi haqqında bilir, dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Hacı Cələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
Faktları bilir, müqayisə etməkdə çətinlik çəkir.	Müqayisəli sxem və cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	Müqayisəli sxem və cədvəlləri düzgün və sərbəst hazırlayır.

II. AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

Alt standartlar:

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

1. Xanlıqlara dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, şaxələndirmə

Müəllim şagirdlərə A blokundakı suallarla yanaşı, digər suallarla da müraciət edə bilər. Şagirdlərin fərziyyələrini

dinləyib lövhədə qeyd edir. Sonra dərslikdə verilən xəritədən istifadə edərək, şagirdlərə Azərbaycanın şimal və cənub hissəsində hansı xanlıqlar yarandığını

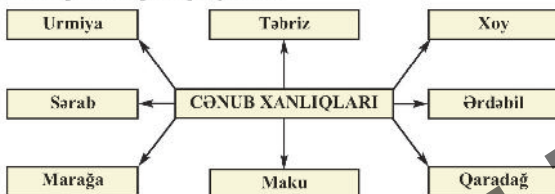
II. AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

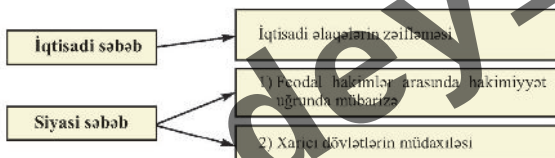
Azərbaycanın cənub torpaqlarında hansı xanlıqlar yarandı?

Cənub xanlarından kimlər Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd etdilər?

XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşarın dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənubunda yeni dövr başlandı. Azərbaycanın cənub əraziləri də ayrı-ayrı müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara parçalandı.

Cənubi Azərbaycan torpaqlarında feodal dağınıqlığı dövrü başlandı. Vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin bərpa edilməsinin iqtisadi və siyasi səbəbləri var idi.

Urmiya xanlığı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını Fətəli xan Əfşar qoymuşdu. O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Mərkəzləşdirmə siyasəti həyata keçirən Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqları-

müəyyən etməyi tapşırırsınız. Sonra Azərbaycanda müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqların yaranması səbəbləri araşdırılmalıdır. Bu sualı şagirdlərə ünvanlayın və onların fərziyyələrini lövhədə qeyd edin. Sonra şagirdlərin fərziyyələrini mövzunun **B** blokunda bu suala cavabla müqayisə edin.

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur:

Cənub xanlıqlarında birləşdirmə siyasətinin nəticəsi nədən ibarət oldu?

Dərsinizin məqsədlərinə uyğun siz başqa sualı da seçə bilərsiniz.

nın böyük bir hissəsini birləşdirməyə nail olmuşdu. Cənub xanlıqlarının əksəriyyətini — Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını Urmiya xanlığına tabe edə bilmişdi.

Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Fətəli xan Əfşar

yüzlərdə Kərim xan Zəndə qalib gəldi. Lakin Kərim xan Fətəli xana qarşı mübarizədə hiyləyə əl atdı: O, Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi. Bu məqsədlə o, digər Azərbaycan xanları — qarabağlı Pənahəli xan və xoynlu Şahbaz xanla ittifaq bağladı. Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları Urmiya şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisi Fətəli xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müdafiə olunurdu. Urmiya şəhəri düz 9 ay mühasirədə qaldı. Nəhayət, 1763-cü ildə şəhər ələ keçirildi. Fətəli xan Əfşarın məğlub edilməsindən sonra Urmiya xanlığı zəiflədi. Urmiya xanlığından asılı olan xanlıqlar öz müstəqilliklərini bərpa etdilər. Beləliklə, Azərbaycan xanları arasında birləşməyin olmaması, onların bir-birinə qarşı xarici qüvvələrlə ittifaqa

92

Növbəti mərhələdə tədqiqat işini təşkil edin. Fənciklərin adlarını kağız parçasına yazın və sinfi 4 qrupa bölün:

1. Urmiya xanlığı;
2. Təbriz, Xoy xanlıqları;
3. Ərdəbil, Qaradağ xanlıqları;
4. Maku, Sərab, Marağa xanlıqları.

Hər qrupa tapşırırsınız ki, öz qrupunun adına uyğun **B** blokundakı məlumatla tanış olsun. Tədqiqat işini daha səmərəli etmək üçün qruplara istiqamətləndirici tapşırıqlar paylayın:

1. Xanlıq nə vaxt və harada yaranmışdı?

2. Xəritəyə əsasən hansı xanlıqlarla sərhəd idi?
3. Birləşdirmə siyasəti aparırdımı?

4. Müstəqilliyi qoruyub-saxlaya bilibmi? Eyni zamanda **C** blokunun suallarından istifadə edin.

Qruplar işlərini tamamlayandan sonra təqdimat və məlumatın müzakirəsi keçirilir. Burada yeni biliklər daha da möhkəmləndirilir və sistemləşdirilir.

Müzakirə üçün **C** blokunda yetərincə sual var ki, onlardan istifadə edə bilərsiniz?

Məsələn: Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaqa daxil oldu?

Cənub xanlıqlarının Şimal xanlıqlarından ən çox Qarabağ xanlığı ilə əlaqələri olmasını nə ilə izah etmək olar? Tədqiqat işinizdə **D** (xəritə, sxem və cədvəllər) və **E** (şəkillər və illüstrasiyalar) bloklarından istifadə etməyi unutmayın.

Yeni biliklər ümumiləşdirilir və yekunda şagirdlər sərbəst şəkildə tədqiqat sualına cavab tapmalıdırlar.

Yaradıcı təbiiqetmədə şagirdlərə qazandıqları bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün imkan yaradın. Əsas şərt yaradıcı və tətbiqi xarakterli tapşırıqları seçməkdir. Eyni zamanda onlar seçdiyiniz məqsədlərə xidmət etməlidirlər.

Şəxələndirmə üsulundan istifadə edərək şagirdlərə Cənub xanlıqları haqqında sxemi doldurmağı tapşırın.

Azərbaycanın şimal və cənubunda birləşdirmə siyasətini müqayisə etmək üçün şagirdlərə tapşırıq verin:

«Hacı Çələbi və Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda apardıqları siyasəti müqayisə edin və cədvəli doldurun».

Bu işi şagirdlər evdə də tamamlaya bilərlər.

Xanlıqlar	Hansı əraziləri birləşdirməyə çalışırdı?	Hadisələrin tarixi	Nəticəsi
Şəki			
Urmiya			

girməsi nəticəsində ölkəmizi vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək məqsədilə göstərilən növbəti cəhd də baş tutmadı.

Təbriz xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Təbriz xanlığının əsasını əfsər tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. O, mərkəzi Təbriz olmaqla müstəqil dövlət yaratmaq siyasəti yürüdü. Qısa müddət ərzində Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını tabe etdi. O, Azərbaycanın Şimal xanlıqlarını da tabe etmək istəyirdi. Lakin onun bu siyasəti uğursuz oldu. Təbriz xanlığı Urmiya xanlığından asılı vəziyyətə düşdü. 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşarın Korim xan Zənd və müttəfiqləri tərəfindən məğlubiyyətindən sonra Təbriz xanlığı da yenidən müstəqil oldu.

Xoy xanlığı. Cənubi Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından biri də Xoy xanlığı idi. Xanlığın əsasını Şahbax xan qoymuşdu. Urmiya xanlığının zəifləməsindən sonra Xoy xanlığı cənubda ən güclü xanlıq idi. Xoy xanlığı Əhməd xanın (1763–1786) hakimiyyəti illərində güclənmişdi. O, bir müddət İravan, Naxçıvan, Qaradağ və Təbriz xanlıqlarını asılı vəziyyətə salmışdı. Lakin o, burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkildi. XVIII əsrin axırlarında Xoy xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Daxili çəkişmələr xanlığı zəiflətdi. Zəifləmiş Xoy xanlığı sonralar Qacarlardan asılı vəziyyətə düşərək müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış bu xanlığın əsası şahsevən tayfasından olan Bədir xan tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq bir müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. 1784-cü ildə Qubalı Fətəli xan Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş edərək Ərdəbil və ətraf əraziləri ələ keçirmişdi. Lakin o, burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkildi. XVIII əsrin sonlarında Ərdəbil xanlığı Qacarlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşərək müstəqilliyini itirmişdir.

Qaradağ xanlığı. Xanlığın əsasını XVIII əsrin ortalarında Kazım xan qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi Əhər şəhəri

Sizə, nə üçün Ponah-əli xan Fətəli xan Əfşara qarşı itti-faqa daxil oldu?

olmuşdur. Xanlıq müxtəlif vaxtlarda Urmiya, Qarabağ xanlıqlarından asılı olmuşdur. 1782-ci ildə Qarabağ və Xoy xanlıqları arasında bölüşdürülərək öz müstəqilliyini itirmişdir.

Maku xanlığı. Maku Səfəvilər dövründə Çuxursad bəylərbəyliyi tərkibinə daxil idi. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Maku xanlığı bəyat tayfası tərəfindən idarə olunmuşdur. XVIII əsrin sonlarında Qacarlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü.

Sərəb xanlığı. Xanlıq türk şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747–1786) tərəfindən yaradılmışdır. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Sadiq xan Şəqaqinin dövründə xanlıq güclənmişdi. XVIII əsrin sonlarında Sərəb xanlığı Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Marğa xanlığı. Xanlığın əsasını müqəddəm tayfasının başçısı olan Əliqulu xan qoymuşdur. XVIII əsrin sonlarında Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal dağınmışlığının səbəbləri nə idi?
2. Urmiya Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi nəcə oldu?
3. Korim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hansı siyasət yürütdü?
4. Azərbaycanda feodal dağınmışlığı ölkənin gələcək siyasi və iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərdi? Mühazirələrinizi yazın.
5. Azərbaycanın Cənub xanlıqlarının hansı ümumi cəhətləri var idi?
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Xəritə üzərində iş

Xəritədə (səh.85) Azərbaycanın Cənub xanlıqlarını göstərin. Onların coğrafi müvqeyinin siyasi vəziyyətlərinə təsirinə dair mülahizələri izah edin.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəltərtibetmə, şərhətmə

I	II	III
Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəl tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri müəllimin köməyi ilə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.
Faktları bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Hadisələri ümumi şəkkildə bilir, suallar vəsi-təsilə şərh edir.	Torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini fakt-lar əsasında şərh edir.

III. QUBA XANLIĞI – ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

2. Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.

3. Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, ziqzaq, Venn

III. QUBA XANLIĞI – ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

Xanlığın yaranması. Nadir şahın imperiyası süqut etdikdən sonra Quba xanlığı müstəqil oldu. Xanlığın əsasını Hüseynli xan (1726 – 1758) qoymuşdur. Quba xanlığı çox ölvəşli coğrafi və strateji mövqeyə malik idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və müdafiə qalalarının çoxluğu xanlığın xarici hücumlardan müdafiəsini asanlaşdırırdı. Ticarət yolları üzərində olması isə xanlığın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bütün bu amillər Quba xanlığının qısa müddətdə güclənməsinə şərait yaradırdı.

Düşmən hücumları və feodal müharibələrindən daha çox zərər çəkmiş qonşu ərazilərin əhalisi Quba xanlığının ərazisində məskunlaşırdılar. Bu isə xanlığın iqtisadi və hərbi gücünün artmasına səbəb olurdu.

Hərbi gücü və iqtisadi inkişafı Quba xanlığının fəal xarici siyasət yürütməsinə şərait yaradırdı. Bu siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarını xanlığın hakimiyyəti altında birləşdirmək idi. İlk olaraq iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan Salyan ərazisi Quba xanlığına birləşdirildi.

Şimal-Şərqi Azərbaycan xanlıqları

Dərsin əvvəlində D blokunda verilən xəritədən istifadə edərək beyin həmləsi üsulu ilə şagirdlərlə fikir mübadiləsi aparın. Şagirdlərə suallarla müraciət edin:

1. Xəritədə hansı xanlıqlar göstərilib?

2. Bu xanlıqları birləşdirən amil hansıdır?
3. Quba xanlığı Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşir?
4. Hansı coğrafi amillər Quba xanlığının inkişafına müsbət və mənfi təsir edə bilirdi?

Müzakirədən sonra tədqiqat sualını şagirdlərə açıqlayın: Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

Bu sual A blokunda öz yerini alıb, lakin siz başqa bir sual təklif edə bilərsiniz. Tədqiqat işi bu sual ətrafında aparılacaq. Bu mərhələdə siz ziqzaq üsulundan is-

Salyanın birləşdirilməsinin Bakı və Şamaxı xanlıqlarının tabe edilməsinə şərait yaratmasını xəritə əsasında izah edin.

1757-ci ildə baş verən bu hadisə gələcəkdə Bakı və Şamaxı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsinə şərait yaratdı.

Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi. Hüseyinli xandan sonra hakimiyyətə Fətəli xan (1758–1789) gəldi. Hakimiyyətə gəldiyi ilk vaxtlardan o özünü müdrik dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdə kimi tanıtdı. Quba və digər qonşu xanlıqların əhalisinin

hörmətini, nüfuzunu qazandı.

Birləşdirmə siyasətini uğurla davam etdirən Fətəli xan ilk olaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını tabe etməyi qərara aldı. Örazisi kiçik və əhalisi az olan Dərbənd xanlığı hərbi cəhətdən o qədər də güclü deyildi. Həmçinin yerli əhalinin onlardan çoxlu vergi alan Dərbənd xanından narazı olması və Fətəli xandan kömək istəməsi bu işi daha da asanlaşdırdı.

Quba xanı Fətəli xan

Fətəli xan görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat olmuşdur. O, rus, fars və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Rus generalı Aleksandr Suvorov Fətəli xanı olduğca ağıllı, mərd, yorulmaz, təşəbbüskar və güclü şəxs kimi xarakterizə edirdi.

Rus tarixçisi P. Butkov yazırdı: «Fətəli xan geniş ağıl sahibi idi. Siyasəti bilirdi, cəsur, təşəbbüskar və yorğunluq bilməyən adam idi. Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək onun siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi». Rus alimi S. Qmətin yazırdı: «Fətəli xan heç bir qəzəblə ayrı-seçkililiyinə yol vermirdi».

tifadə edə bilərsiniz. Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimlənməsinə imkan yaradır.

Sinfi sadə üsulla 4 qrupa bölürük (saymaqla). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmlə şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır (ekspert qruplarına istifadə etmək üçün əlavə materiallar da paylana bilər).

I ekspert qrupu – Xanlığın yaranması.

II ekspert qrupu – Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi.

III ekspert qrupu – Mənbələr Fətəli xan haqqında.

IV ekspert qrupu – Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti.

Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazırlar. İş vərəqlərində tapşırıqlar verərkən mövzunun **C** (sual və tapşırıqlar) və **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarından istifadə edin. Məsələn: Quba xanlığının digər xanlıqlardan fərqli cəhətləri nədən ibarət idi? Dərbənd və Bakı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsinin hansı oxşar cəhəti vardı?

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir.

Müzakirədən sonra şagirdlər tədqiqat sualına cavab söyləyirlər.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərə **C** blokunda (mövzudan sonra) verilən 4-cü və 5-ci tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşırıq. Bu işi şagirdlər evdə də davam edə bilərlər.

Ev tapşırığı qismində siz şagirdlərə Qubalı Fətəli xan haqqında esse yazmağı da tapşırıq bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, təhlilətmə

I	II	III
Hadisələri bilir, lakin onların xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Hadisələrin xüsusiyyətlərini köməkçi suallar əsasında şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini müstəqil şəkildə şərh edir.
Fətəli xan haqqında bilir, dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dəyərləndirməni müəllimin köməyi ilə reallaşdırır.	Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini əsaslandıraraq dəyərləndirir.
Faktları bilir, təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri müəllimin köməyi ilə təhlil edir.	Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri sərbəst təhlil edir.

IV. BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Alt standartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qrup işi

Təlim üsulu:

beyin həmləsi,
karusel, debat

IV. BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

*Bütün Azərbaycan xanlıqlarını dinc yolla birləşdirmək mümkün oldumu?
Hansı xanlıqlar Quba xanlığının tabeliyinə keçməkdən imtina etdilər?*

Şamaxı və Cavad xanlıqlarının birləşdirilməsi. Dərbənd və Bakı xanlıqlarının birləşməsindən sonra Fətəli xanın məqsədi Şamaxını tabe etmək idi. O, Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi. Çünki Şamaxı coğrafi baxımdan olverişli mövqedə yerləşirdi. Şamaxı xanlığının ərazisi, demək olar ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının mərkəzində yerləşirdi. Xanlığın Quba xanlığına birləşdirilməsi siyasi cəhətdən də əhəmiyyətli idi. Belə ki Şamaxı qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Şamaxının birləşdirilməsi, həmçinin strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki bununla da gələcəkdə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının, həmçinin Azərbaycanın cənub torpaqlarının birləşdirilməsinə şərait yaranırdı.

Sizə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Nə üçün Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etmək istəyirdi?

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqları kimi, Şamaxını da müharibəsiz, dinc yolla birləşdirmək istəyirdi. Ona görə də Şamaxı xanlığı ilə danışıqlar apardı. Əldə edilən razılıqlara görə Quba xanlığı Şamaxı xanlığını xarici hücumlardan qorumaqırdı. Əvəzində isə Şamaxı xanlığı hər il Quba xanlığına müəyyən miqdarda ödəniş verəcəkdi. Lakin tezliklə Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanı bu razılıqdan imtina etdi. Ona görə də Qubalı Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etməyi qərara aldı. Fətəli xan Şəki xanına Şamaxı xanlığını öz aralığında birləşdirməyi təklif etdi.

Bu dərs ötən dərsin davamı olduğu üçün onların arasında əlaqə yaratmaq vacibdir. Bunun üçün biz xəritədən istifadə edərək şagirdlərə tapşırıq verə bilərik:

1. Quba xanlığı harada yerləşir?

2. Qubalı Fətəli xanı Hacı Çələbi və urmiyalı Fətəli xanla birləşdirən cəhət hansıdır?

3. Quba xanlığına ardıcıl olaraq hansı ərəzilər birləşdirildi?

4. Onlardan hansıları Fətəli xan birləşdirdi?

Sonra A blokunda verilən sual şagirdlərə fərziyyələr irəli sürmək üçün zəmin yarada bilər: Bütün Azərbaycan xanlıqlarını dinc yolla birləşdirmək mümkün oldumu? Şagirdlərin fərziyyələri qeyd olunur. Bundan sonra tədqiqat sualı təqdim olunur: ***Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti nə ilə nəticələndi?***

lığı və keçmiş Şamaxı hakimi, digərinə isə Dağıstan hakimləri daxil idilər. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi vəziyyətin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə vəziyyət isə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrə əlverişli şərait yaratdı. Bunlardan biri də Cənubi Qafqazda hakimiyyətə cənublu gürü çarı II İrakli idi. II İrakli Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi. Lakin Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət etmir, fürsət gözləyirdi. Bu fürsət yarandı. O, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Quba xanlığına qarşı yaranmış ittifaqına daxil oldu.

1774-cü ildə Qaraqaytaq hakimi Əmir Həmzənin və digər Dağıstan hakimliklərinin birləşmiş qüvvələri Quba xanlığına hücum etdilər. Əmir Həmzə Fətəli xanın qohumu idi. Fətəli xan Əmir Həmzənin bacısı Tutı Biko ilə evlənmişdi. Xudat yaxınlığında – Gavduşan çölündə baş vermiş döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu. Əmir Həmzənin başçılıq etdiyi birləşmiş qüvvələr Dərbəndə hücum etdilər. Əmir Həmzə əvvəlcə hiyləyə əl atdı. O, Tutı Bikoya xəbər göndərirdi ki, guya, döyüşdə həlak olmuş Fətəli xanın cənəzəsini gətirmişdir. Lakin Tutu Biko qardaşının bu yalanına inanmadı və Dərbəndin müdafiəsinə başçılıq etməyi öz üzərinə götürərək qala müdafiəçilərinə düşməyə müqavimət göstərməyi əmr etdi. Dərbənd 9 ay qəhrəmancasına müdafiə edildi.

«Tutı Biko şəhəri mərdliklə müdafiə edirdi. O, qala divarları üzərində şir kimi duraraq, hər şeyə özü rəhbərlik edirdi. Qala toplarının atası ilə düşməni qorxuya salırdı».

Tarixçi Yevgeni Kozubski

Mənbə əsasında Azərbaycan xalqının birləşdirmə siyasətinə rəğbətini səbəblərini şərh edin.

Gürü çarı II İrakli nə üçün Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxırdı?

Dərbənd xanlığı nə vaxt Quba xanlığına birləşdirilmişdi?

Tədqiqat karusel üsulu ilə aparılır.

Sınıf 4 qrupa bölünür.

Müəllim qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verir. Qruplar üçün B blokunun məlumatları ilə tanış olmaq üçün də vaxtı nəzərə alın. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıdır. Qruplar üçün vərəqləri hazırlayanda C, F bloklarının imkanlarından yararlanın. Burada müxtəlifnövlü sual və tapşırıqlar verməlisiniz:

1. Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin birinci mərhələsində hansı xanlıqlar tabe edilmişdi?
2. Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Tuti Bika

Tuti Bikanı Azərbaycanın hansı qadın hökmdarı ilə müqayisə etmək olar?

Fətəli xanın kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinə münasibət bildirin.

Dərbəndin mühasirəsinin uzanmasından istifadə edən Fətəli xan dəniz vasitəsilə qalaya qayıtdı. Birləşmiş qüvvələrə qarşı tokbaşına mübarizənin çətin olduğunu görən Fətəli xan kömək üçün Rusiyaya müraciət etdi. Fətəli xanın elçiləri Rusiya çarçası II Yekaterina tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Qafqazdakı rus qoşunu Dərbəndə gəldi.

1775-ci ildə Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib, rus qoşunları ilə döyüşə girdi və məğlub oldu. Rus qoşunu Dərbəndə daxil oldu. Bundan narazı olan Osmanlı dövləti Rusiya hökumətinə etirazını bildirdi. Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibə etmək istəməyən Rusiya öz qoşununu geri çəkdi.

Fətəli xan diplomatik yolla Qarabağı da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi. Lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. Belə olduqda 1780—1781-ci illərdə Qarabağa hərbi yürüşlər etdi. Bu yürüşlər də uğursuz oldu.

Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş. Fətəli xan Azərbaycanın yalnız Şimal xanlıqlarını deyil, cənub torpaqlarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. Fətəli xanın planlarından biri də Səfəvilər dövlətinin bərpa edilməsi idi. Ona görə də o, Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş etdi. 1784-cü ildə Fətəli xan Ərdəbili və Meşkini ələ keçirdi. Fətəli xanın Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüşü Cənubi Qafqazın və Dağıstanın

102

3. Qubalı Fətəli xan birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsində hansı addımları atmışdır?

4. Bu addımlarından hansılar uğurlu, hansılar uğursuz oldu?

Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir.

Sonra ümumi müzakirə təşkil edilir. Burada siz yenə də C və F bloklarından istifadə edə bilərsiniz. Müzakirədə Quba xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri məsələlərinə daha qabarıq şəkildə toxunulmalıdır. Müzakirə nəticəsində şagirdlər cədvəli doldura bilərlər:

Xanın adı	Birləşdirmək istədiyi ərazi	Kimlər mane olmaq istəyirdilər?	Hansı diplomatik addımları atmışdı?	Nəticəsi
Qubalı Fətəli xan				

Müzakirədən sonra tədqiqat sualına cavab tapılır.

Yaradıcı tətbiqetmədə siz **C** blokunda verilən 4-cü və 5-ci tapşırıqları verə bilərsiniz. Bu tapşırıqları siz şagirdlərə ev çalışması kimi də verə bilərsiniz. O halda yaradıcı tətbiqetmədə siz debat keçirə bilərsiniz. Bunun üçün sinfi 2 tərəfə bölün: təsdiq və inkar. Debat mövzusu belə ola bilər: XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarını dinc yolla birləşdirmək mümkün idi. Tərəflərə öz fakt və dəlillərini hazırlamaq üçün vaxt ayırın. Sonra tərəflər öz nətiqlərini (spikerlər) seçirlər. Siz həm də münsiflər heyətini seçməlisiniz. Münsiflər kimin düz, kimin səhv olduğunu deməli və tərəflərin göstərdiyi fakt və dəlilləri təhlil etməlidirlər.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Şərhətmədə böyük çətinlik çəkir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini köməkdən istifadə etməklə şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini müstəqil şəkildə şərh edir.
Dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyindən istifadə etməklə dəyərləndirir.	XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlər arasında münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.	XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlər arasında münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini əsaslandıraraq, dəyərləndirir.

V. BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Qarabağ xanlığına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. Pənahəli və İbrahim-xəlil xanların Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Pənahəli və İbrahim-xəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, fasiləli oxu, Venn

V. BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Qarabağ xanlığı da Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti aparırdı. Qarabağ xanlığına bu işdə nə mane oldu?

Xanlığın yaranması. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Xanlığın əsasını Cavanşir tayfasının başçısı Pənahəli xan (1748–1763) qoymuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Pənahəli xan müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən birini – Qarabağ xanlığını yaratmışdır.

Xanlığın əhalisini, əsasən, cavanşir, iyirmidördlər, otuzikilər, kəbirli, baharlı və kolanlı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian albanlar da yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyi və tayfaları hələ 1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir

Pənahəli xan

Şuşa qalasının gümüş açarları

Gümüş pul

105

Dərsi beyin həmləsindən başlama bilərsiniz. Şagirdlərin diqqətini mövzunun adına cəlb edərək, onlara Qarabağ bəylərbəyliyi və hansı dövlətin tərkibində olması haqqında biliklərini xatırladın. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını

Xorasana sürgün etmişdi? sualını şagirdlərə ünvanlayın. Bununla siz həm şagirdlərin biliklərini təkrar etmiş, həm də yeni mövzuyla əlaqə yaratmış olarsınız.

Sonra lövhədə tədqiqat sualını yazıb, şagirdlərə onu açıqlayın. Sual belə ola bilər: *Qarabağ xanlarının birləşdirmə siyasətinin xüsusiyyətləri və nəticələri nədən ibarət oldu?*

Tədqiqatın aparılması zamanı «fasilələrlə oxu» üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Sınıf 4 qrupa bölünür. Sonra isə mətn üzərində iş başlayır.

Mətn 2 hissəyə bölünür və addım-addım oxunur. Şagirdlərin tədqiqat işini təşkil etmək üçün lövhədə ağ kağızda suallar yazılır. Əvvəl mətnin birinci hissəsi oxunur və hər qrupa suallar paylanır.

Qarabağ xanlığı

Muğan qurultayında Qarabağ tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı olmasını necə qiymətləndirirsiniz?

Əvvəlki siniflərdə öldə etdiyiniz biliklər osasında məlumat verin. Albənlər kim idi?

xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus olduğunu bildirmişdilər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xorasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdi. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra bu tayfalar yenidən öz tarixi vətənlərinə — Qarabağa qayıtdılar. Bu isə xanlığın hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, müdafiə qalası tikildi.

106

1. Qarabağ xanlığı necə yaranmışdı?
2. Pənahəli xan xanlığı gücləndirmək üçün hansı tədbirlər görmüşdü?
3. «Bayat savaşı».
4. Qarabağ xanlığı Bayat savaşından sonra. Qruplar suallara cavabı yazırlar. Mətnin ikinci hissəsi oxunur. Suallar yenidən lövhədə və vərəqlərdə yazılır.
1. Pənahəli xanın mülklərə qarşı mübarizəsi.
2. Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü.

Şuşa qalası

1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasının tikintisinə başlandı. Qalanın adı qədim türk tayfası olan bayat tayfasının adı ilə bağlı idi.

«Məliklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə yazıb bildirirdilər ki, Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tıxdırılmışdır. Əgər ona qarşı tədbir görülməzsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaq».

Mirzə Adıgözal bəy

«Bayat savaşı». Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian alban mülkləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri — Şamaxı xanı və mülklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının mülklər üçün faydası nə idi?

107

3. Qarabağ xanlığında İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə gəlməsi.

4. İbrahimxəlil xanın Qarabağ xanlığını gücləndirməsi üçün atdığı addımlar.

Qruplar öyrəndiklərini təqdim edirlər.

Lövhədə əvvəlcədən vətəndaş yazılmış suallara cavablar səsləndirilir.

Sonra ümumiləşdirici müzakirəni keçirin. Burada C blokunda verilən suallar, F blokunda verilən mənbələrdən səmərəli istifadə edin. Məsələn, Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının mülklər üçün faydası nə idi?

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində tapşırıqları dərsin məqsədlərinə görə müəyyən edin.

Şagirdlərə C blokundakı 6-cı tapşırığı verə bilərsiniz.

Pənahəli xan		İbrahimxəlil xan	
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər	

Sinfi 2 qrupa bölüb, klaster (şaxələndirmə) üsulundan istifadə edərək Qarabağ xanları haqqında bilikləri qeyd etməyi tapşırıq.

Ev tapşırığı kimi C blokunun 4-cü tapşırığını yerinə yetirilməyi verin.

Qiymətləndirmə meyarları: təhlil etmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri müəllimin köməyi ilə təhlil edir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri sərbəst təhlil edir.
Dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Əsas faktları bilir, fikirlərini əsaslandırmaqda çətinlik çəkir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini əsaslandıraraq dəyərləndirir.
Sxem və cədvəlhazırlamaqda ciddi səhvlərə yol verir.	Müqayisəli cədvəl hazırlayır, səhvlər edir.	Müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.	Müqayisəli sxem və cədvəlləri düzgün və sərbəst hazırlayır.

14-cü mövzu. Qərbi Azərbaycan xanlıqları

Alt standartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamanla görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3. Azərbaycan xanlıqları haqqında xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:
kollektiv və qrup işi

Təlim üsulu: beyin həmləsi, Venn

14. QƏRBI AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

Azərbaycanın qərbində yaranmış xanlıqlar ərazilərinin beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsinə və strateji mövqeyinə görə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqların və xarici dövlətlərin hücumuna məruz qalırdı.

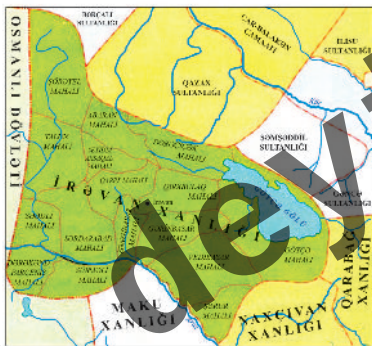
Qərbi Azərbaycanda – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında bu zaman siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

İRƏVAN XANLIĞI. Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı. Onun əsasını Mir Mehdi xan Əfşar (1747–1752) qoymuşdu. Xanlığın ərazisi Səfəvilər dövlətinin Çuxursəd bəylərbeyiliyinin bir hissəsini əhatə edirdi.

XVIII əsrin 50-ci illərində İrəvan xanlığında tez-tez saray çevrilişləri baş verirdi. 1755-ci ildə İrəvanda üsyan baş verdi. Üsyan əhali arasında böyük nüfuzu olan Həsənəli xan Qacar başçılıq edirdi. Üsyan nəticəsində o, İrəvan xanı oldu. Beləliklə, İrəvanda yerli türk qacar tayfası hakimiyyətə gəldi.

Xanlığın əhalisi. İrəvan xanlığının əhalisi bu diyarın ən qədim sakinləri olan Azərbaycan türkləri

İrəvan xanlığı

Müəllim şagirdlərə A blokuna əsasən suallarla müraciət edir. Şagirdlərin fərziyyələri dinlənilib lövhədə qeyd edilir. Sonra dərslikdə verilən xəritədən istifadə edərək, şagirdlərə Azərbaycanın şimal və cənub hissəsində hansı

xanlıqların yarandığını müəyyən etməyi tapşırırsınız. Şimali Azərbaycanın qərb bölgəsində hansı xanlıqlar yaranmışdır? – sualını şəgirdlər xəritənin köməyi ilə cavablandırırlar. Şagirdləri düşünməyə yönəltmək üçün onlara növbəti sualı verin: Bu xanlıqların coğrafi mövqeyi onların vəziyyətinə necə təsir edə bilərdi? Şagirdlər öz fərziyyələrini irəli sürürlər. Sonra şagirdlər mövzusunun A blokunda bu suala verilən məlumatla tanış olurlar. Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur:

idi. Bunu o dövrə aid yer adları, o zaman İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarının, hətta erməni tarixçilərinin məlumatları sübut edir.

«Mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə ermənilər İrəvanda əhalinin cüzi bir hissəsini, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi».

Erməni tarixçisi A.İoannisyan

Əhalinin cüzi bir hissəsi xristianlardan ibarət idi. Onların bu bölgəyə ilk gəlişi 1441-ci ildə erməni katalikosluğunun **Kilikiya-dan*** Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə – Üçkiləsəyə (Üçmüdəzin) köçürülməsi ilə bağlı olmuşdu.

Katalikosluğun köçürülməsinə qədər bölgədə ermənilərə məxsus heç bir yaşayış məntəqəsi, torpaq sahəsi olmamışdı. Sonralar erməni katalikosları yerli azərbaycanlıların torpaqlarını müxtəlif yollarla ələ keçirərək öz ərazilərini genişləndirdilər. Bunu indiki Ermonistanda – Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri də sübut edir.

«Biz (yəni ermənilər) türklərə məxsus torpaqları ya satın alır, ya zəbt edir, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk».

Matenadaranda saxlanılan
1687-ci il tarixli sənəd

İrəvan xanlığının bayrağı

Əhalinin məşğuliyyəti. Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının da əhalisi, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. İrəvan şəhəri isə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi.

İrəvan xanlığının ərazisi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovuşduğu yerləşirdi. Ona görə də Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər,

* **Kilikiya** — Kiçik Asiyada tarixi vilayət

Qərbi Azərbaycanda – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında bu zaman siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

Dərsinizin məqsədlərinə uyğun siz başqa sualı da seçə bilərsiniz.

Növbəti mərhələdə tədqiqat işini təşkil edin. Tədqiqatı aparmaq üçün sinfi 4 qrupa bölün.

Hər qrupa tapşırıqlar ki, **B** blokundakı İrəvan xanlığına aid məlumatlarla tanış olsun. Tədqiqat işini daha səmərəli etmək üçün qruplara istiqamətləndirici iş vərəqlərini paylayın:

1. İrəvan xanlığı nə vaxt və harada yaranmışdır?
2. Xəritəyə əsasən hansı xanlıqlarla sərhəd idi?

NAXÇIVAN XANLIĞI. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın əsasını yerli kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan (1747–1763) qoymuşdu.

Mənbə əsasında cavablandırın. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

Ərazi və təsərrüfat. Xanlıq Zəngəzurdan Araz çayı vadisinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

«Susuz qoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerləri, düzənliklər, saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan və yayda tamamilə quruyan dağ çayları Naxçıvanın xarici aləmini özündə əks etdirir».

Rus tarixçisi S.Zelinski

Naxçıvan xanlığı

Naxçıvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata, əhalinin məşğuliyyətinə və ictimai həyata mühüm təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisinin müəyyən hissəsi dağlıq olduğu üçün təsərrüfatda maldarlıq mühüm rol oynayırdı. Su çalısızlığı əkinçiliyin inkişafına mane olurdu. Buna baxmayaraq, əkinçilik bölgənin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olaraq qalırdı.

Siyasi vəziyyət. Feodal ara müharibələri, xarici işğallara qarşı mübarizə, daxili saray çekişmələri

3. İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyəti kimlər idi?

Eyni zamanda C blokunun İrəvan xanlığına aid suallarından istifadə edin.

Şagirdlərin diqqətini F blokunda İrəvan xanlığına aid verilmiş mənbələrə cəlb edin və müzakirə aparın.

Sonra qruplar B blokunda verilmiş Naxçıvan xanlığına dair məlumatlarla tanış olurlar və sualları cavablandırırlar:

– Naxçıvan xanlığı nə vaxt, kim tərəfindən yaradılmışdı?

– Hansı ərazini əhatə edirdi?

– Naxçıvan xanlığı hansı dövlətlərin hücumlarına məruz qalmışdı?

– Nəticəsi necə idi? Naxçıvan xanlığına dair F blokundakı mənbəni də şagirdlərlə müzakirə edin. Mənbəyə aid sualı şagirdlərə ünvanlayın. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

Qruplar işlərini tamamlayandan sonra təqdimat və məlumatın müzakirəsi keçirilir. Burada yeni biliklər daha da möhkəmləndirilir və sistemləşdirilir.

Müzakirə üçün C blokunda yetərincə suallar var ki, onlardan istifadə edə bilərsiniz.

Müzakirədən sonra tədqiqat sualına cavab tapılır.

Bilikləri tətbiq etmək və bacarıqları inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə tətbiqi tapşırıqlar verin.

Məsələn, C blokunun 5-ci tapşırığı:

İrəvan xanlığı		Naxçıvan xanlığı
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Şagirdlərə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında baş verən hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamağı tapşırıq:

Xanlığın adı	Baş vermiş hadisə	Tarix	Nəticəsi
İrəvan xanlığı			
Naxçıvan xanlığı			

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəlhazırlama, təhliletmə, tematik-sinxron cədvəlhazırlama

I	II	III
Sxem və cədvəl tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri köməklə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.
Faktları bilir, təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Xanlıqlara aid yazılı mənbələri müəllimin köməyi ilə təhlil edir.	Xanlıqlara aid yazılı mənbələri sərbəst təhlil edir.
Hadisələri ümumi şəkildə bilir, tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır, səhvlərə yol verir.	Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

15-ci mövzu. İkihakimiyyətli xanlıqlar

Alt standartlar:

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Xanlıqlara dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:

kollektiv iş, qrup işi və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi

15. İKİHAKİMİYYƏTLİ XANLIQLAR

Bu dövrdə Azərbaycanda bəzi xanlıqlarda siyasi mübarizə və işğallar nəticəsində ikihakimiyyətlik yaranmışdı. Bunlar Şamaxı və Gəncə xanlıqları idi.

Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında ikihakimiyyətlik olması nə ilə bağlı idi? Onların oxşar və fərqli cəhətləri nə ola bilər?

ŞAMAXI XANLIĞI. Şirvan coğrafi baxımdan böyük ərazini — Kür çayından şimal-şərqdəki torpaqları əhatə edirdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bu bölgəsində bir neçə xanlıq — Quba, Dərbənd, Bakı və Şamaxı xanlıqları yaranmışdı.

Şamaxı xanlığı Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba, şərqdə Bakı, şimal-qərbdə Şəki, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları və Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Bu xanlıq ərazisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri idi. Lakin xanlıqlar arasında baş verən müharibələr nəticəsində digər xanlıqlar kimi, Şamaxı

Şamaxı xanlığı

117

Dərsin əvvəlində şagirdlərə Şimali Azərbaycanda hansı xanlıqlar yaranmışdır? XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqların yaranmasının müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır? – suallarını verə bilərsiniz.

xanlığının da sərhədləri tez-tez dəyişirdi. Dövrün sayyahları Şamaxı «on zəngin xanlıq» adlandırırdılar. Çünki Şamaxı xanlığının çoxlu təbii sərvətləri vardı. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqlar və dövlətlər Şamaxıya hücumlar edirdilər. Feodal ara müharibələri xanlığın iqtisadi inkişafına mane olurdu. Şamaxı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzlərində biri olaraq qalırdı. Əkinçilik və maldarlıq əhalinin əsas məşğuliyyəti idi. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olaraq qalırdı. İpək ticarəti lənəzəllik etməmişdi.

Xanlığın yaradılması. İkihakimiyyətlik. Nadir xan Əfşar 1734-cü ildə Şamaxı şəhərini dağıtmış və əhalini «Yeni Şamaxı» adlandırılan Ağsuya köçürmüşdü. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra XVIII əsrin ortalarında köhnə və yeni Şamaxıda müstəqil xanlıqlar yarandı. Köhnə Şamaxıda Sorkarlar sülaləsinə mənsub Məhəmmədsəid xan və Ağası xan qardaşları, Yeni Şamaxıda isə Hacı Məhəmmədəli öz hakimiyyətlərini qurdular. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik yarandı.

İkihakimiyyətlik
Şamaxı xanlığının
siyasi və iqtisadi
həyatına necə
təsir göstərirdi?

İkihakimiyyətliyin mövcud olması Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Qüvvələrin parçalanması xanlığın xarici hücumlardan müdafiə olunmasını çətinləşdirirdi. Şamaxı ərazisində hücum edən qonşu xanlara qarşı mübarizə aparmaq mümkün olmurdu. Bu az imiş kimi Şamaxı xanlığında köhnə və yeni Şamaxının xanları da bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar.

Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik 1763-cü ilə kimi davam etdi. 1763-cü ildə Məhəmmədsəid xan Hacı Məhəmmədəli xanı məğlub edərək Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Beləliklə də, Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliyi son qoyuldu. Sorkarlar sülaləsinin idarə etdiyi vahid Şamaxı xanlığı yarandı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirən siyasəti yürüdən Qubalı Fətəli xan Şamaxını ələ keçirərək öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi. Lakin Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliyi son qoyulması onun bu məqsədinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir.

118

di. Ona görə də Fətəli xan Şəki xanı Hüseyn xanla ittifaq bağlamışdı. Şamaxı xanları uzun müddət Quba xanlığının tabeliyindən çıxmaq üçün mübarizə aparsalar da, xanlıq 1789-cu ilə – Fətəli xanın ölümünə qədər, əsasən, Quba xanlığının tərkibində olmuşdur. Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqil olan Şamaxı xanlığında 1789–1792-ci illərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir.

1792-ci ildə hakimiyyətə Mustafə xan gəldi. Bundan sonra Şamaxı xanlığında bir müddət sabitlik yarandı.

XVIII əsrin sonlarında Şamaxı Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından biri idi. Bu dövrə qədər yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Şamaxı xanlığı bu dövrdə artıq qonşu xanlıqları təbə etməyə çalışırdı.

GƏNCƏ XANLIĞI. Xanlığın yaradılması və ərazisi. XVIII əsrin ortalarında yaradılmış Gəncə xanlığı qacar tayfasının Ziyadoğullar nəslindən idarə olunmuşdur. Xanlığın əsasını Şahverdi xan Ziyadoğlu qoymuşdu. O, Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi idarə etmiş qacarlar tayfasının nümayəndəsi idi. Gəncə strateji mövqedə yerləşməklə yanaşı, siyasi-iqtisadi əhəmiyyət də daşıyırdı. O, hələ qədim zamanlarda beynəlxalq ticarətin mərkəzlərindən biri idi. Ona görə də Gəncə daim qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Xüsusilə Kartli-Kaxetiya çarı

**Yəda salın, sonra
nə baş verdi?**
Şamaxının taleyi necə
oldu?

**XVIII əsrin
sonlarında**
Şamaxı xanlığının
siyasi vəziyyətində
yaranmış bu yüksəlişi
nə ilə izah etmək
olur?

Gəncə xanlığının bayrağı

Gəncə xanlığının
ərazisini göstərən
və həmsərhəd olduğu
dövlətləri müəyyən
edin.

119

Sonra isə **A** blokunda ikihakimiyyətli xanlıqların yaranması haqqında məlumat oxunur və müzakirə edilir. Həmin blokda verilən suallar dərisdə tədqiqat işi təşkil etmək üçün yararlıdır: **Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında ikihakimiyyətliyin olması nə ilə bağlı idi? Onların oxşar və fərqli cəhətləri nə ola bilər?**

Tədqiqatı cütlüklərlə iş və növbəli suallar üsulu ilə apara bilərsiniz. Şagirdlər **B** blokunun 1-ci hissəsindəki (Şamaxı xanlığı) materialı diqqətlə oxuyurlar. Bu onların tərəf-müqabiləri ilə birlikdə çalışmasına kömək edir. Şagirdlər müəyyən edilmiş (bunun üçün mövzuda verilmiş fənciklər kömək edir) mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyur. Birinci şagird bir hissəni bir başlıqdan digərinə kimi yüksək səslə oxuyur. Digər tərəf-müqabili mətn haqqında suallar verir. Birinci şagirdin sualları cavablandırmasına çalışılır. Sonra rollar dəyişilir. Əvvəl sual vermiş olan tərəf-müqabili növbəti abzası oxuyur, digəri isə suallara cavab verir. İnformasiya mübadiləsi diskussiya formasında aparılır. Bunun üçün yönəldici suallardan istifadə olunur (C blokunun suallarından istifadə edin).

? Qvvələr Azərbaycan dövlətlərindən asılı olmuş gürcü çarlarının bu dövrdə işğalçı siyasətinin fəallığına nə ilə bağlı idi?

? Nadir şah nə üçün Qazax və Borçalı torpaqlarını gürcü hakiminə vermişdi?

Gəncə xanlığı

II İrakli Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını işğal etmək siyasəti yürüdü. Ona görə də dölərlə Gəncə xanlığına yürüş etmiş və müəyyən dövrlərdə onu asılı vəziyyətə salmağa nail olmuşdu. Xarici işğallara qarşı Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və Osmanlı dövləti ilə dostluq münasibətləri qurmağa çalışırdı. Şahverdi xan bu məqsədlə Osmanlı dövlətinə 1752-ci ildə elçi də göndərmişdi. XVIII əsrin 50-ci illərində Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

1780-ci ildə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında bölüşdürüldü. Xanlıq hər iki tərəfin təyin etdiyi nümayəndələr tərəfindən idarə olunmağa başladı.

120

Beləliklə, Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik yaranmışdı. Bu vəziyyət 1783-cü ilə qədər davam etdi. Yaranmış ikihakimiyyətlik xalqın narazılığına səbəb oldu. 1783-cü ildə Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliliyi son qoyuldu. 1786-cı ildə Gəncə xanlığında hakimiyyətə Cavad xan Ziyadoğlu (1786–1804) gəldi. Cavad xanın həyatı keçirdiyi müdrik siyasət Gəncə xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi. O, Nadir şah tərəfindən gürcü hakiminə verilmiş Azərbaycan torpaqlarını — Qazax və Borçalı torpaqlarını azad etmək siyasəti yürüdü.

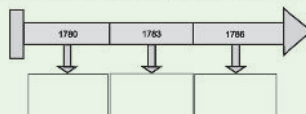

Cavad xan

Sual və tapşırıqlar

1. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının səbəbi nə idi?
2. Nə üçün Qubalı Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi?
3. XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının güclənməsinin səbəblərini müəyyən edin.
4. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının Şamaxı xanlığından fərqli cəhəti nə idi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

121

Əlavə suallar verə bilərsiniz.

İkiahakimiyyətlik necə yaranmışdı?

İkiahakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

Sonra həmin üsulla **B** blokunun 2-ci hissəsi oxunur (Gəncə xanlığı) və müzakirə edilir.

Şagirdlərə növbəti sualları təqdim edin:

Gəncə xanlığı nə vaxt və harada yaranmışdı?

Gəncə xanlığına həmsərhəd xanlıqları sadalayın.

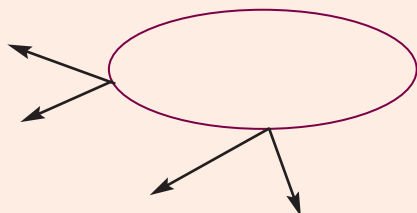
Hansı dövlətlər Gəncə xanlığını işğal etməyə cəhdlər edirdilər?

Bunun nəticəsi necə oldu?

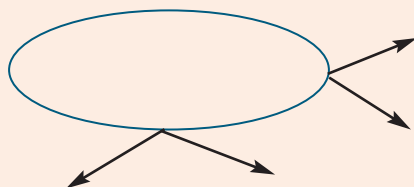
Müzakirə zamanı çox vacibdir ki, şagirdlər Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında yaranmış ikiahakimiyyətliliyin fərqi başa düşsünlər. Bunun üçün müzakirəyə belə bir sual verə bilərsiniz: Gəncə xanlığında ikiahakimiyyətliliyin yaranmasının fərqli cəhəti nə idi?

Yaradıcı tətbiqetmədə dərsimizin məqsədlərindən çıxış edərək belə tapşırıqlar verə bilərsiniz:

I qrup. Şamaxı xanlığı

II qrup. Gəncə xanlığı

Şagirdlərə tapşırın:

«Sxemdə göstərilən xanlıqlara həmsərhəd xanlıqların adlarını yazın».

Şagirdlərə mövzu ilə bağlı hadisələrin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəli doldurmağı tapşırın.

Xanlığın adı	Baş vermiş hadisə	Tarix	Nəticəsi
Şamaxı xanlığı			
Gəncə xanlığı			

Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərs boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə apararkən məqsədəuyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III
Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır, səhvlərə yol verir.	Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllərin hazırlanmasında çətinlik çəkir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri köməklə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

16-cı mövzu. Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqları

Alt standartlar:

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Mövzuya dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:

kollektiv, qrup və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, konseptual cədvəl

16. BAKI, DƏRBƏND VƏ LƏNKƏRAN XANLIQLARI

Azərbaycanın şimal torpaqlarında Xəzərsahili vilayətlərdə Quba xanlığından başqa Dərbənd, Bakı və Lənkəran xanlıqları yaranmışdı. Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə bu xanlıqlar həm digər Azərbaycan xanlıqlarının, həm də xarici işğalçıların hədəfinə çevrilmişdi.

Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

BAKİ XANLIĞI.

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra yerli feodallardan biri olan Mirzə Məhəmməd xan müstəqil Bakı xanlığının əsasını qoydu. Xanlığın ərazisi Abşeron yarımadası və Bakı şəhərini əhatə edirdi. Mirzə Məhəmməd xan hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın inkişafı, Bakı qalasının möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirdi. Neft və duz hasilatı, zəfəran becərilməsi tə-

Bakı xanlığı

122

A blokunda verilmiş mətn motivasiya yaratmanıza kömək edə bilər. Bu zaman şagirdlərin ötən dərslərdə əldə etdiyi biliklərlə əlaqə yaradın. Bununla siz həm bu bilikləri möhkəmlətmis, həm də yeni mövzuyla onları əlaqələndirmiş olarsınız.

sərrüfatın aparıcı sahələri idi. Bakı Yaxın və Orta Şərqi mülüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. Liman şəhəri olan Bakı dəniz ticarəti sahəsində daha məşhur idi. Xərici ticarət, xüsusilə neft, duz və zəfəran ixracı xanlığın əsas gəlir mənbələrini təşkil edirdi.

Bakı xanlığının bayrağı

Mirzə Məhəmməd xandan sonra hakimiyyətə Məlik Məhəmməd xan gəlmişdi. Onun dövründə 1767-ci ildə Bakı Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

? Qubalı Fətəli xan Bakı xanlığını necə təbə etmişdi?

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Bakı xanlığında bir müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə baş verdi. Bu mübarizədə qalib gələn Hüseynqulu xan (1792–1806) əvvəlcə Rusiyanın, daha sonra Ağa Məhəmməd xan Qacarın himayəsini qəbul etdi. 1796-cı ildə Bakı xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildi. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam etmədi. Rusiya hakimiyyətində baş vermiş dəyişiklik nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

LƏNKƏRAN XANLIĞI. Lənkəran (Talış) xanlığı hələ Nədir şahın dövründə daxili müstəqilliyə malik idi. XVIII əsrin ortalarında Qara xan adlan-

Lənkəran xanlığı

? Qara xanın dövründə iqtisadi inkişafın səbəbi nə idi?

? Coğrafi mövqeyi Lənkəran əhalisinə hansı məsuliyyət üçün şərait yaradırdı?

dırılan Cəmaləddin Mirzə bəy Lənkəranı müstəqil xanlığ elan etdi. O, Səfəvilər nəslindən idi. Xanlığın mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Qara xanın hakimiyyəti dövründə yaranmış siyasi sabitlik Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafına səbəb olmuşdu.

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq əsas məsuliyyət sahələri idi. Lənkəran şəhəri əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Xanlığın əlverişli coğrafi möv-

qeyi – Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Lənkəran xanlığı Qafqaz, Yaxın Şərqi ölkələri və Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinə malik idi.

Qara xan xarici işğallardan qorunmaq üçün 1785-ci ildə Quba xanlığından asılılığı qəbul etmişdi.

Qara xandan sonra hakimiyyətə Mir Mustafə xan (1786–1814) gəldi. Onun dövründə xanlığ daha da gücləndi.

DƏRBƏND XANLIĞI. Xanlığın əsasını Məhəmməd Hüseyn xan qoymuşdur. O, əhəli üzərinə ağır

Dərbənd xanlığı

Xəritədən istifadə edərək sualla müraciət edin:

- Azərbaycanın şimalında hansı xanlıqlar yaranmışdı?
- Azərbaycanın qərb bölgəsində hansı xanlıqlar mövcud idi?
- Hansı xanlıqlarda ikihakimiyyətlik mövcud idi?
- Xəritəyə əsasən Xəzərsahili xanlıqların adlarını çəkin.

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualını açıqlayın:

– *Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?*

Tədqiqatın aparılması: – sinif 3 böyük qrupa bölünür.

I qrup – Bakı xanlığı;

II qrup – Lənkəran xanlığı;

III qrup – Dərbənd xanlığı.

Hər qrup dövlətləri xarakterizə etmək üçün ümumi plan alır:

- Nə vaxt və hansı şəraitdə yaranmışdır?

vergilər qoyur, onlara zülm edirdi. Dərbənd xanının siyasətindən narazı olan yerli əhali kömək üçün Qubalı Fətəli xana müraciət etdilər. 1759-cu ildə Fətəli xan yerli əhəlinin xahişi ilə Dərbəndə yürüş edərək onu Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlığının mühüm ticarət, sənətkarlıq və iqtisadi mərkəzlərindən biri oldu.

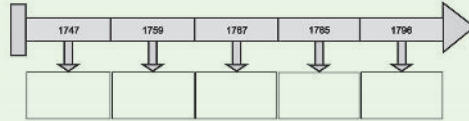

Fətəli xanın Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirməsinə hansı hadisə vasitə olmuşdu?

Sual və tapşırıqlar

1. Bakı xanlığında xarici ticarətin inkişafının səbəbini müəyyən edin.
2. Bakı xanlığı nə vaxt Qubadan asılı vəziyyətə düşmüşdür?
3. Qara xanın dövründə Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafının səbəbi nə idi?
4. Bakı və Dərbənd xanlıqlarının tarixində oxşar cəhətləri müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

- Əhatə etdiyi ərazilər və paytaxt şəhəri.
- Xanlar xanlıqları möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirlər görmüşdülər?
- Bu tədbirlərin nəticəsi nədən ibarətdir?

Hər qrup cütlərə bölünür və hər cütlük planın bir bəndi üzərində işləyir. Cütlər öncə **B** blokunun materialı ilə tanış olurlar. Cütlərin cavablarından ümumi qrup cavabı toplanır.

Qruplar öyrəndiklərini təqdim edirlər.

Məlumat dinlənilir və şagirdlər tərəfindən əlavələr qeyd olunur.

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir və tədqiqat sualına cavab alınır. Müzakirəni keçirərkən **C** blokundakı suallardan istifadə etməyi unutmayın.

Bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə konseptual cədvəl üsulundan istifadə edin.

Müqayisə meyarları	Bakı xanlığı	Lənkəran xanlığı	Dərbənd xanlığı
Yaranma tarixi			
Kim yaratmışdır			
Ərazisi			
Paytaxtı			
Hansı dövlətlər hücum etmişdir			

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Baş vermiş hadisələrə aid tematik-sinxron cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır, səhvlərə yol verir.	Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri tərtib edərkən çətinlik çəkir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri köməklə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

17-ci mövzu. Camaathıq, sultanlıqlar və mülıklıklər

Alt standartlar:

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

2. Mövzuya dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, ziqzaq

17. CAMAATHIĞ, SULTANLIQLAR VƏ MƏLİKLİKLƏR

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqlardan başqa da dövlət qurumları var idi. Bu qurumlar xanlıqlar qədər güclü deyildi və hansısa bir xanlığın tabeliyində idi.

Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?

CAR-BALAKƏN CAMAATHIĞI. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olmuş dövlət qurumlarından biri də özünə-məxsus idarə quruluşu olan Car-Balakən camaathığı idi. **Camaathıq*** Qanıx (Alazan) çayının aşağı boyunu əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaathığı — Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax və Cənık camaathlarını birləşdirirdi. Camaathığın əhalisi, əsasən, bu yerlərin ən qədim sakinləri olan kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri olan Azərbaycan türkləri (*muğallar*) idi. Camaathıqda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Azərbaycan Albaniyasının digər qədim xalqlarından olan ingiloylar, avarlar və saxurlar da yaşayırdılar. Avarlar qədim avar türklərinin, saxurlar isə sak türklərinin nəsiləri idilər. Avarların və sakların böyük hissəsi XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Böyük Qafqazın ıca dağlıq ərazilərindən — **Dağıstandan*** köçüb gəlmişdilər. Onların köçməsi iqtisadi səbəblə, yaşadıqları dağlıq ərazidə yararlı torpaqların azlığı ilə bağlı idi. Zəngin otlaqların, əkinə yararlı torpaqların və əlverişli təbii şəraitin olması bu əhalinin Qanıx boyundakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına səbəb oldu. Burada xarici hücumlardan qorunmaq üçün icmalarda birləşmişdilər.

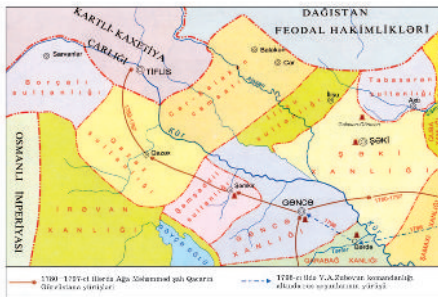

* *Camaathıq* (ərəbcə) — ayrıca icma

* Dağıstan qədim Azərbaycan Albaniya dövlətinin tərkib hissəsi idi

126

Dərsin əvvəlində şagirdləri A blokundakı məlumatla tanış edirik. Motivasiya şagirdlərin fəallaşmasına imkan yaradır. Beyin həmləsi üsulunu tətbiq etməklə şagirdlərin köhnə bilikləri üzə çıxartması mümkündür. XVIII əsrin ikinci yarısı

Car-Balakən camaatlığı və sultanlıqlar

Hər bir icma kənddə və qəzi tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Bütün mühüm məsələlər xalq yığıncaqlarında həll edilirdi.

Camaatlığın əhalisi **maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla** məşğul olurdu. Muldarlıq yaylaq-qışlaq maldarlığı xarakteri daşıyırdı. Otlaqlar camaatlığın ümumi istifadəsində idi.

Cəmiyyətdə **ruhanilərin** də nüfuzu böyük idi. Onlar məhkəmə işlərində **şəriət qanunlarına** əsaslanırdılar. Camaatlığın ali orqanı **xalq yığıncağı** idi. Burada yaşlılarla bərabər, yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilirdilər. Xalq yığıncağında daxili məsələlər, həmçinin müharibə və sülh məsələləri müzakirə olunur, mühüm qərarlar qəbul edilirdi.

Azərbaycanın ucarlarında yerləşən Car-Balakən camaatlığı Şəki xanlığı və İlisu sultanlığı ilə birləşərək bu diyarı yadelli hücumlarından qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynamışdır. Camaatlıq **XVIII əsrin 50-ci illərində** Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüş, yalnız **XVIII əsrin sonlarından** müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Hansı sultanlıqlar Şəki xanlığından asılı idi?

127

Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında Car-Balakən camaatlığından başqa **Qazax, Bərçəli, Şəmsəddil, Ərəş, Qəbələ və İlisu sultanlıqları** kimi kiçik dövlət qurumları da yaranmışdı.

SULTANLIQLAR. İlisu sultanlığı hələ Səfəvilər dövründə – XVI əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. İlisu sultanlığı şimal-qərbdən Qafqaz dağları, şimal-qərbdən Car-Balakən camaatlığı, qərbdən Qanix çayı ilə həddənlənirdi. Cənub-qərbdən isə Şəki xanlığı ilə həmsərhəd idi. Əvvəllər sultan əhali tərəfindən seçilirdi. XVIII əsrin sonlarından sultan hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. İlisu sultanlığı Şəki xanlığı və Car-Balakən camaatlığı ilə birlikdə ölkənin şimal-qərb torpaqlarının yadelli basqılarından qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud sultanlıqlardan biri **Qazax sultanlığı** idi. Burada **Qazax tayfası*** yaşayırdı. Şəmsəddil sultanlığının adı isə qədim Azərbaycan tayfası zülqədlərinin bir qolu olan şəmsəddillə bağlı idi. Hakimi sultan titulu daşıyırdı. Onlar irsi hakimiyyətə malik idilər.

Qəbələ sultanlığı müəyyən intiyaza malik olmaqla, bilavasitə Şəki xanlığına tabe idi. Əhali əkinçiliklə məşğul idi – **buğda, arpa, çeltik** becərilirdi. **İpəkçiliklə** də məşğul olurdular. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə gedən ticarət yolları buradan keçirdi.

Ərəş sultanlığı Səfəvilər dövründə yaranmışdı. Əhali **ipəkçilik, əkinçilik, maldarlıq və bağçılıqla** məşğul olurdu. Buradan bir çox ölkələrə xam ipək ixrac edilirdi. Sultanlıq Şəki xanlığından asılı idi. **1795-ci ildə** sultanlıq ləğv edildi və mahal kimi Şəki xanlığına qatıldı.

MƏLİKLIKLƏR. Əhalisi xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xacın, Vərəndə, Dizəq, Gülistan (Talış), Çiləbörd** məliklikləri Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər. Lakin Pənəhəli xan gücləndikcə məliklərin sепаратçılıq fəaliyyəti də artırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

* **Qazax tayfası** – Azərbaycan-türk tayfası. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında məskunlaşmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü.

128

Azərbaycan tarixi nə ilə səciyyələnir? Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan torpaqlarında vahid dövlət yarandı mı? Hansı xanlıqlar torpaqların birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar? Bu mübarizə nə ilə nəticələndi? Azərbaycanda xanlıqlardan başqa daha hansı dövlət qurumları yaranmışdı?

Bu halda keçən mövzulardan suallar vasitəsilə əlaqə yaradın. Həmçinin bu biliklərə əsaslanan şagird araşdıracağı yeni problemin nədən ibarət olmasını müəyyənləşdirir. A blokunda qeyd olunan sual bizim tədqiqat sualımız ola bilər: **Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?**

Tədqiqatı aparmaq üçün «ziqzaq» üsulundan istifadə edirik.

Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimlənməsinə imkan yaradır.

Sınıfı sadə üsulla (bölgü üsulunu özünü seçin) 4 qrupa bölürük (saymaqla).

Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eynirəqəmli şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır.

I ekspert qrupu – Car-Balakən camaatlığı;

II ekspert qrupu – Qazax sultanlığı;

Mənbələrin və «Qarabağnəmə» müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, mülkiyyətlərin

əhalisi mənşəcə Qarabağdan deyildi. Onlar bu əraziyə Azərbaycanın başqa yerlərindən köçüb

gəlmişdilər və Qarabağın **beş mahalının** adı ilə adlandırılmışdı. Yalnız **Xaçın mahalının**

əhalisi yerli xristian albanlar idilər. Digər mülkiyyətlər Qarabağa gəlmə idi. Məsələn, Dizaq

məliyi Qarabağa **Loridon*** qaçıb gəlmişdi. Nadir şah Dizaqda ona mülkiyyət vermişdi. Vəradə məliyi Şahnəzər **Güycadan**, Çiləbörd məliyi

Allahqulu **Mağavizdon***, Təhş məliyi Usub **Şirvandan** qaçaraq Qarabağda özünə sığınacaq tapmış və Nadir şahı itaətə görə müvafiq ərazilərə mülk təyin edilmişdi. Onlar Qarabağda

heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməmişdilər. Çünki onlar bölgədə sosial dayanaq mülkiyyətlər deyildilər. Mülkiyyətlər bir-birindən ayrı olan, çox

zaman bir-biri ilə didişən mahal başçıları idilər. Onlar səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından qorxurdular. Ona görə də Qarabağda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin yaranmasını

istəmədi, xarici qüvvələrlə gizli əlaqələr saxlayırdılar. Mülkiyyətlərin **separatçılıq*** meyilləri mərkəzləşdirmə işinə mane olur, xanlığın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də mülkiyyətlərin müqavimətini qırmaq üçün görülmüş tədbirlər **Qarabağ xanlığının müstəqilliyinin məhkəmələndirilməsi** demək idi.

Xanlığın güclənməsi ilə mülkiyyətlərin bölüşdürülməsi birləşməsi arasında əlaqəni müəyyən edə bilərsiniz.

Mülkiyyətlərin fəaliyyətində diqqətli cəlb edən cəhət nədir?

Sual və tapşırıqlar

1. Car-Balakan camaatlığının idarəetməsinin üstünməssus cəhəti nə idi?
2. Hansı sultanlıqlar Səfəvilər dövründə yaranmışdır?
3. Hansı mülkiyyətlərin əhalisi yerli xristian-albanlar idi?
4. Mülkiyyətlərin mövcudluğu nə üçün mərkəzləşdirmə siyasətinə mane olurdu?
5. Camaatlıq, sultanlıq və mülkiyyətlərə aid cədvəl tərtib edin.

* **Lori** – Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

* **Mağaviz** – XVII əsrdə Maku bölgəsindən gələnlər tərəfindən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni.

* **Separatçılıq** – bölüşdürülmə, parçalanma meyli.

129

III ekspert qrupu – Qəbələ, Ərəş, İlisu sultanlıqları;

IV ekspert qrupu – Mülkiyyətlər.

B blokunun mətni qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi (eyni) verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazmalıdırlar. Qruplara sual və tapşırıqları hazırlayarkən C blokundan yararlanın.

Dərsimiz üçün seçdiyimiz standartda cavab verərək, mütləq xəritə üzrə tapşırığı şagirdlərə təklif edin. Bununla siz bu standartı reallaşdırmış olarsınız. Şagirdlərə bu dövlət qurumlarının yerləşdiyi xanlıqları xəritədə göstərməyi tapşırın.

Müəllim fasilitasiya əsasında əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək etməlidir. İnformasiyanın təşkilini bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldin.

Şagirdlərə biliklərini müstəqil şəkildə tətbiq etmək imkanı yaradın və bunun üçün yenidən tapşırıq verin. Bu tapşırığı şagirdlər qrup, cütlər, yaxud fərdi şəkildə yerinə yetirə bilirlər.

Məsələn: Car-Balakən camaatlığının idarəetməsinə dair sxem tərtib etməyi tapşırın.

Car-Balakən camaatlığı

C blokunda verilən 5-ci sualı da şagirdlərə təqdim edin. Onlar suala dair cədvəli doldursunlar.

Dövlət qurumunun adı	Nə vaxt yaranmışdı?	Harada yerləşirdi?	Gələcək taleyi necə oldu?

Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərs boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə apararkən məqsədəuyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III
Tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır, səhvlərə yol verir.	Baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Sxem və cədvəl tərtib etmək üçün böyük çətinliklərlə üzləşir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri köməklə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

18-ci mövzu. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son təşəbbüs

I. AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN ŞİMALA DOĞRU BİRİNCİ YÜRÜŞÜ

Alt standartlar:

- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər qurur.
- 3.1.1. Mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

1. Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurur.
2. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim forması: cütlərlə və fərdi iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə

18. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ BİRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ SON TƏŞƏBBÜS

I. AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN ŞİMALA DOĞRU BİRİNCİ YÜRÜŞÜ

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz çayı üzərində tikilmiş Xudafərin körpüsü uçuruldu. Bəs, görəsən, bu qədim abidənin uçurulması əmri nədən ötrü idi?

Qarabağ xanını buna nə vadar etdi?

Sizcə, Ağa Məhəmməd xan Qacar nə üçün ilk növbədə, işğallar üçün silaha əl atmadı?

Azərbaycanın qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan Səfəvi dövlətinin bütün sərhədlərini bərpa etmək və çar Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək planlarını qabaqlamaq məqsədilə mübarizəyə başlamışdı. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. O, Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, Kartli-Kaxetiya çarlığına ona təbə olmaları üçün formanlar göndərdi. Lakin formanı Azərbaycan xanlıqları, eləcə də Kartli-Kaxetiya çarı rədd etdi. Buna baxmayaraq, 1795-ci ildə o, yenidən Azərbaycan xanlıqlarından təbə olmağı tələb etdi.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lenkəran xanı Mir Mustafə xan Ağa Məhəmməd xana qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. Tezliklə onların ittifaqına Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və İrəvan xanı Məhəmməd xan da qoşuldular. Lakin bu ittifaq möhkəm deyildi.

130

Bu məzmunun motivasiyasını A blokuna uyğun qura bilərsiniz. D blokundan da istifadə etməklə şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar. Yaxud Xudafərin kör-

Gəncə və Şəki xanlıqları isə öz elçilərini Ağa Məhəmməd xanın yanına göndərərək onun çağırışına müsbət yanaşdıqlarını bildirdilər. Ağa Məhəmməd xan belə bir şərətdən istifadə edib yürüşə başlamayı planlaşdırdı. Şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmasalar da, Şamaxı, Lənkəran, Bakı və Naxçıvan xanlıqları ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlıqlarına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bozi xanlıqlar hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya, II Yekaterina hökumətinə müraciət etdilər.

Belə bir vaxtda Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarına üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yürümək üçün Muğanı, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə Əliqulu xan Qacarin rəhbərliyi altında İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə hücum edən dostu Naxçıvanda müqavimətə rast gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacarin təslim olmağa haqqında göndərilən fərmanı qəbul edilmədi. Əliqulu xan Qacar İrəvana hərəkət etdi. İrəvan qalası ələ keçirildi.

Əsas hədəf olan Qarabağ xanlığı 1795-ci ildə hücumə məruz qaldı. Şuşa qalası mühasirəyə alındı. Lakin qala müdafiəçiləri mübarizə əzmini itirmədi. Uğursuz mühasirə şəraitinə və ərzaq çətinliyinə davam gətirməyən Qacar ordusu Şuşanı tuta bilmədi. Şuşa qalası 33 gün müdafiə olundu.

Vəziyyətin çətinliyini görən Qacar planını dəyişməyə məcbur oldu. O, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflisə doğru hərəkət etdi. Tiflisi tutan Qacar ordusu çoxlu qanımət və əsir ələ keçirdi.

Xanlıqların təbqəsinə müdafiə olunmasını Azərbaycan torpaqları üçün təhlükəli hesab etmək olarmı?

Xanlıqların kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinin mənfəət tərəfi nə idi?

Xatırlayın, Şuşa qalası kim tərəfindən işğal edilmişdi? Bu qalaya strateji əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırın.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır

1795-ci ilin payızında Ağa Məhəmməd xanın ordusu Gəncəyə çəkildi. Burada olarkən Şuşaya yenidən qasid göndərərək təbə olmağı tələb etdi. Bu dəfə də Qarabağ xanlığı rədd cavabı verdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar feodal arı müharibəsinin kəskinləşməsindən istifadə edərək bozi xanlıqları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Şəki xanı ilə Şamaxı xanı arasındakı münaqişədən istifadə edərək Şamaxıya hərəkət etdi. Şamaxılı Mustafa xan əhalinin şəhəri tərk etməsinə əmr etdi. Qacar ordusu boş qalmış şəhəri tutdu. 1795-ci ilin noyabrında Cənubi Qafqaza rus ordusunun göndərilməsi barədə xəbər alındı. Ağa Məhəmməd xan Qacar geri çəkilməyə məcbur oldu. O, Şimali Azərbaycanı tərk etdi.

Sual və tapşırıqlar

1. Ağa Məhəmməd xan Qacarin məqsədi nə idi?
2. Ağa Məhəmməd xan Qacarin dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Sizcə, nə üçün Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa xüsusi əhəmiyyət verirdi?
4. Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüşlərini necə qiymətləndirirsiniz? Bu, işğalçı, yoxsa birləşdirmə siyasəti idi?

püşünün şəklini nümayiş etdirməklə motivəedici suallar verin. Suallar ələ olmalıdır ki, şagirdlərdə məqsədəuyğun şəkildə yeni mövzunun tədqiqinə maraqlar yaratsın.

Bu mövzunun tədqiqat sualını «*Ağa Məhəmməd xan Qacarin Şimali Azərbaycanı yürüşü nəyə görə uğursuz oldu?*» kimi qoysanız məqsədinizə nail ola bilərsiniz. Yaxud da tədqiqat sualını birbaşa təlim məqsədindən yarada bilərsiniz:

– Nəyə görə Ağa Məhəmməd xan Qacarin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəsi nəticəsiz qaldı?

B blokunu cütüklər arasında bölün. Ayrı-ayrı cütüklərə **B** blokunun eyni hissəsini tədqiq etməyi tapşırmaq olar. Bu zaman eyni problemə müxtəlif yanaşmalar üzə çıxacaqdır. Bu, şagirdlərin tarixi problemlərə müxtəlif cür yanaşmasını formalaşdırır.

Tədqiq etmək üçün hər bir cütüüyün mətninə uyğun suallar tapşırıq. Bunun üçün **C** blokundan istifadə etmək olar. Yaxud siz öz yaradıcı fəaliyyətinizlə şagirdlərin (cütüklərin) potensialına uyğun sual və tapşırıqlar tərtib edə bilərsiniz.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüş etməkdə məqsədi nə idi?

Ağa Məhəmməd xan Qacar tacının layihəsi-
ni öz əli ilə çəkdi. İsfahan və Kirmənşah zərgər-
lərini Tehrana çağırırdı. Zərgərlər onun
çəkdiyi layihəni görəndə dedilər ki, bu taca qırx
beş kiloqram qızıl lazımdır. Ağa Məhəmməd xan
üç mərtəbə bir tacın şəklini çəkmişdi. Dedilər bu

tac o qədər ağır olacaq ki, onu başa qoymaq mümkün olmayacaq. Qacar
xan məcbur oldu tacın formasını dəyişsin. Bu dəfə birmərtəbəli tac
çəkdi. Tac yarıma kimi cəvahirlə bəzənəcək-
di, yarıyı bəzəksiz qaldığına görə yenə də iki-
mərtəbəli görünəcəkdi. O, dairəvi olub, yuxarı
hissəsi aşağısına nisbətən enli düzəldilən-
liydi. Çəkisi qızıl və cəvahirlərlə bir yerdə on
bir girovəkədən artıq gələcəkdi (bu tacın çə-
kisi 4,5 kq olmuşdur). Ağa Məhəmməd xan
Qacar onun ağır olacağını bildirdi, tac hazır
olana qədər hər gün həmin çəkiddə bir papağı
başına qoyub özünü öyrəşdirdi ki, tacqoyma
marasimində başı yorulmasın.

Zərgərlər və cəvahir ustaları tacın düzəl-
dirməsi işi ilə məşğul olduqları vaxtda dər-
zilər də onun üçün qəbə (üst geyimi — red.)
tikməyə başladılar. Qəbənin üstü qatlanmış
yaxalıq formasında daş-qəşlə bəzədilmişdi.
Çiyinlərinə iri zümrüdlər düzülmüşdü. Düy-
mə əvəzinə almaz, mirvari işlənmişdi. Qəbə-
nin başqa hissələrinə də mirvari tikilmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1210-cu hicri-
gəməri ilinin (miladi təqvimə ilə 1796-cı il)
Novruz bayramında başına tac qoydu və
özünü rəsmən padşah elan etdi. Bu tarixdən də Ağa Məhəmməd şah
Qəcur adlandı.

Fransız yazıçısı Jan Gevrin
«Xacə şah» tarixi romanından

133

– Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
Təhlil edin.

– Nadir şah və Ağa Məhəmməd xan Qacarın fəaliyyətini müqayisə edərək sxem
qurun.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşləri işğalçı yürüşlər idimi? Şərh edin.

– Ağa Məhəmməd xan Qacar nəyə görə Qarabağın ələ keçirilməsinə xüsusi əhə-
miyyət verirdi?

– Verilmiş mənbə əsasında Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurun.

Verilmiş sual və tapşırıqlar C blokunun bir qədər dəyişdirilmiş və ya əlavələr
edilmiş formasıdır. Bu yolla şagirdlərin potensialını nəzərə alaraq sual və tapşı-
rıqları asanlaşdırmaq və ya çətinləşdirmək olar.

Cütlüklərin nəticələri nümayiş edildikdən sonra ümumiləşdirmə aparmaq olar.
Ümumiləşdirmə sizin təqdim etdiyiniz tədqiqat sualının cavabı olacaqdır. Bu
zaman şagirdlərin cavablandırması vacibdir.

Ev tapşırığı olaraq növbəti mövzu ilə tanış olmağı tapşıra bilərsiniz. Qabaqlayıcı tapşırıq təlim üçün əlverişli metodlardan biridir.

Qiymətləndirmə meyarları: *sxemqurma, şərhətmə*

I	II	III	IV
Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında çətinliklə sxem qurur.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurarkən köməkdən istifadə edir.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurur, lakin faktlarda səhv edir.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında asanlıqla sxem qurur.
Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni çətinliklə şərh edir.	Müəllimin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini asanlıqla şərh edir.

II. SON CƏHD

Alt standartlar:

1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.

3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini verilmiş yazılı mənbə ilə əlaqələndirir.

2. Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurur.

Təlim forması:

qrupla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

II. SON CƏHD

Rus qoşunları cənuba doğru hərəkət etdikləri vaxt II Yekaterinə general Qudoviçə sərəncam göndərərək ondan bütün Cənubi Qafqazı, habelə Xəzər dənizi sahillərini Qacarın «təcavüzündən qorumağı» tələb etdi. Artıq bu zaman, yəni 1796-cı ilin yazında Ağa Məhəmməd xan Qacar özünü şah elan etmişdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətinin nəticəsi nə oldu?

Rusiya tərəfindən Azərbaycan xanlarına gələn «kömək», əslində, işğal məqsədi daşıdığı üçün Şimali Azərbaycan torpaqları təhlükə ilə üz-üzə qaldı.

1796-cı ilin yazında general Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etməyə başladı. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu. II Yekaterinanın qəfil ölüm xəbəri rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Belə bir vaxtdan səmərəli istifadə etmək istəyən Ağa Məhəmməd şah Qacar (1796–1797) yenidən Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini davam etdirmək istədi. O, qoşunun bir hissəsini Təbriz xanlığının üzərinə göndərirdi. Şahın özü isə Ərdəbilə gəlirdi. Qacar öz süvari dəstəsini Naxçıvana göndərərək xanlığın itaəti tələbini əmr etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli

Qarabağlı İbrahimxəlil xan şah Qacarı nə üçün özünə təhlükə hesab edirdi?

qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gələn şahın hakimiyyətini qəbul etdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar hədiyyələri qəbul etse də, Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Qacar ordusu Lənkəranı da təbə etdi. Ağa Məhəmməd

şah Qacarın birləşdirmə siyasətində əsas yeri Qarabağ tuturdu. Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Təhlükə

Bu mövzunun tədrisi üçün motivasiyanı A blokunda olduğu kimi qura bilərsiniz. Yeni mövzunun tədqiqatına beyin həmləsi ilə motivəedici suallarla şagirdlərdə maraq yaratmaq olar. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında videomaterial nüma-

Ağa Məhəmməd şah Qacar dağıdılmış Xudafərin körpüsünün qarşısında

kəndən müdafiə olunmaq üçün qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə hələ 1795-ci ildə ucaldırılmış Xudafərin körpüsünü keçə bilmədi. Qacar ordusu Araz çayının کنارında düşərgə saldı. İbrahimxəlil xanın əmri ilə içərişi ağır daşlarla doldurulmuş qayıqları çaya atdılar. Daşla dolu qayıqlar Araz çayının məcrasını dayıdı. Çayın axını şahın düşərgəsi üzərinə yönəldildi. Qəfil gələn sel ordunun orzaq və silahlarını yuyub apardı.

Yenidən qüvvələrini toplayan Qacar Şuşaya yaxınlaşdı. 1797-ci ildə Şuşaya hücum uğursuz oldu. Qala İbrahimxəlil xanın başçılığı ilə müdafiə olunurdu. Müdafiəçilərin döyüş əzmini qura bilməyən şah Qacar qala divarlarını topa tutdu. Qanlı döyüşdə mühasirəyə düşən İbrahimxəlil xan öz dəstəsi ilə xilas olaraq Şuşadan qaçdı. Şuşa qalasının müdafiəsi başsız qaldı. Qacar Şuşa əhalisini təslim olmağa çağırırdı. Şuşa ağsaqqalları böyük mütəzakirədən sonra öz nümayəndələrini Qacarı yanına göndərdilər. Göndərilən nümayəndə bildirdi ki, əhali Qacarı qalaya buraxmağa ehtiyat edir.

Mənbələrdə deyilir ki, Ağa Məhəmməd şah Qarını götürüb öz möhkəmlənmiş onun üzərinə basdı və and içdi ki, Şuşada kimsəyə

toxunmayacaqdır. Şuşa əhalisi isə Qacara təminat verməli idi. İstənilən məbləğ iki günə yığıldı, bundan sonra qalanın əsas qapıları açıldı. İbrahimxəlil xanın sarayında yerləşən şah Qacar Şimali Azərbaycanın bütün xanlıqlarından itaət tələb etdi.

Bakılı Hüseynqulu xan itaət etmədi. Buna görə də Qacar Bakıya qoşun göndərdi. Hüseynqulu xan həbs edildi. Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqları da Qacara təbə edildi. Lakin Qacarı Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1797-ci ilin iyul ayında Ağa Məhəmməd şah Qacarı Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun planlarını yarımcı qoydu. Bu hadisədən sonra Qacarı ordusu Şimali Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son cəhd də baş tutmadı. Çar Rusiyanın xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Şimali Azərbaycanı işğal etməsinə əlverişli şərait yarandı.

Sual və tapşırıqlar

1. Rusiyanın «kömək» siyasətinin mahiyyətində nə dayanırdı?
2. Ağa Məhəmməd şah Qacarı Şuşaya birinci yürüşü ilə ikinci yürüşünü müqayisə edin.
3. Ağa Məhəmməd şah Qacarı son yürüşü zamanı Azərbaycanın hakim dairələrinin mövqeyini izah edin.
4. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında aşağıda verilmiş mənbəni oxuyub müzakirə edin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə padşah taxtına qalxmaya müvəffəq oldu. Nə surətinin çirkinliyi, nə xəcaləti, nə də addımına düşdüyü rixəndə ona mane ola bildi. Onun özündən sonra xələfləri bir əsr yarım şahluq etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar çox ciddi adam idi, bu günün işini sabaha qoymaz, heç vaxt ehtiyatı əldən verməzdi, heç vaxt öz düşüncəsini və qərarını başqasına deməzdi. O, çox az yeyər, çox az yatardı. Ağa Məhəmməd şah qənaətcil adam idi və bu xüsusiyyət ona anasından keçmişdi. O, xəsis deyildi, israfçılığı da sevmirdi. Öz gəlirini və xərcini bildiyi üçün heç zaman borc almağa ehtiyacı olmazdı. Ağa Məhəmməd şahın xəsisliyi barədə çox danışılır. Bu kitabın müəllifi (Jan Gevr — red.) onların heç biri ilə razılaşa bilməz.

yiş etdirməklə şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar. Bu mövzunun motivasiyası zamanı II Yekaterina haqqında suallar verməklə «Ümumi tarix» fənni ilə inteqrasiya yaratmış olarsınız. Yeni tədqiqata sövq etmək üçün bu kimi əlaqə qurmaq səmərəli nəticə verir.

Tədqiqat sualı təlim məqsədinizə çatmaq üçün vasitədir.

Bu baxımdan tədqiqat sualının düzgün seçilməsi əsas şərtədir. Tədqiqat sualını «Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda ikinci – son cəhd nəticələndi?» kimi qoymaq olar.

Şagirdləri qruplara bölün. Hər qrupa sual və tapşırıqlar verin. Bu zaman B blokunu da bölmək lazımdır. C blokuna əsasən sual və tapşırıqları tapşırıq zaman şagirdlərə verilmiş mətn hissələrini nəzərə almaq vacibdir. Sual və tapşırıqları şagirdlərin potensialına uyğun olaraq asanlaşdır və ya ağırlaşdır bilərsiniz.

I qrup: Rusiyanın «kömək» siyasətinin əsl mahiyyətini izah edin.

137

Qruplar əldə etdikləri nəticələri, əlaqələndirmə və sxemləri nümayiş etdirərək fəaliyyət və bacarıqlarını lövhədə, vərəqlərdə təqdim edirlər.

Ümumiləşdirmə aparmaq üçün şagirdlərin diqqətini yenidən tədqiqat sualına yönləndirmək olar. Bu zaman şagirdlər Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını yenidən birləşdirmək üçün sonuncu cəhdinin də nəticəsiz qaldığını söyləyəcəklər. Ev tapşırığı kimi «Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşanı ələ keçirməsi haqqında əlavə məlumat toplayın» tapşırığını vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini verilmiş yazılı mənbə ilə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Ağ Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini verilmiş yazılı mənbə ilə əlaqələndirir.	Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini verilmiş yazılı mənbə ilə əlaqələndirir.	Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini verilmiş yazılı mənbə ilə asanlıqla əlaqələndirir.
Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurmaqda çətinlik çəkir.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurarkən köməkdən istifadə edir.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurur.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında asanlıqla sxem qurur.

19-cu mövzu. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat

Alt standartlar:

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.
2. Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrini təhlil edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi

19. XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

XVIII əsrdə Azərbaycanda müstəqil dövlət qurumlarının — xanlıqların yaranması prosesi iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə təsir etdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın hakim zümrəsi formalaşmağa başladı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində qədim şəhərlər tənəzzül edir, yeni şəhərlər meydana gəlirdi. Yeni şəhərlər, ilk növbədə, xanlıqların istinadgahı kimi yaranır, sonralar isə tədricən ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi həyatında həlledici rol oynamağa başlayırdı.

Xanlıqlarda ictimai həyat necə idi?
Xanlıqlar dövründə şəhərlərin rolu
nədən ibarət oldu?

Əvvəlki dövrlərdə olan feodal mülkiyyət formaları XVIII əsrin ikinci yarısında da mövcud idi. Yeni xanlıqlar dövründə də mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları vardı. Lakin bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlət torpaqları ilə xan ailəsinə məxsus torpaqlar birləşdirilmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında şərti torpaq mülkiyyət forması kimi tiyul geniş yayılmışdı. Bu dövrdə də tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilirdi.

Xan bu torpağı verərkən onu xüsusi sənədlə təsdiq edirdi. Tədricən tiyul irsi səciyyə alırdı.

Əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında feodallar və kəndlilər əsas sosial qrupları təşkil edirdilər.

Xidmət müqabilində torpaq alan elbəylər torpaq sahiblərinə cəvrihirdilər. Elbəylər xan qarşısında hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

**Xanlıqlar
dövründə
mövcud olan torpaq
mülkiyyətini
Səfəvilər dövründəki
torpaq mülkiyyəti ilə
müqayisə edin.**

138

Bu mövzu qismən şagirdlərə əvvəlki dövrlərdən tanışdı. Və bu mövzunu keçərkən şagirdlərin sərbəst işini təşkil etmək sizin üçün daha rahat ola bilər. Öncə siz A blokunda verilən məlumatı şagirdlərə çatdırın və onu müzakirə edin. Sonra isə sinfə gətirdiyiniz əlavə materialları, mənbələri şagirdlərə paylayın. Şagirdlər materiallarla tanış olduqdan sonra müzakirəni davam etdirin.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL QRUPLAR
Feodallar
<i>Xan, bəy, sultan, mülklər, ruhanilər, yarımhöcəri tayfaların başçıları olan elbəylər</i>
Kəndlilər
<i>rəisyyat, rəncbərler, elatlar</i>

Azərbaycanda **maafilər** imtiyazlı təbəqəni təşkil edirdilər. Onlar xanlıqlarda həm əsəyiş qoruyucusu idilər, həm də qoşunun əsasını təşkil edirdilər. Bunun müqabilində xan maafıları vergilərdən azad edirdi. Adətən, maafıqlı irsən — atadan oğula keçirdi.

Kəndlilər cəmiyyətin aşağı zümərəni təşkil edirdilər və bir neçə qrupa bölünürdülər.

? Nəco düşünürsünüz, maafıqlı irsən keçməsi xanlıqlarda mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi təmin edə bilərmi?

rəisyyat	<i>Divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayırdılar. Onlar üçün ayrılan torpaqları becərir və fəndlərə, yaxud xəzinəyə vergilər ödəyirdilər.</i>
rəncbərler	<i>Öz torpağı olmadığı üçün xanın və digər feodalların mülklərində işləyərək yığılan məhsulun 1/3-ni götürürdülər.</i>
elatlar	<i>Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirməklə bərbəzə tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular. Xan qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdilər.</i>

Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün xüsusi qayda yox idi. Bu işə başda darğa olmaqla vergiyığanların özbaşınalığı üçün ol-verişli şərait yaranırdı. Kəndlilərin ağır güzəranı onların hakim zümərəyə qarşı mübarizəyə qalxmasına səbəb olurdu.

? Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi? Bu nə ilə bağlı idi?

Mirza Cəmal yazır ki, hər il Nooruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr bağışlanırdı. Feodallar da xana hədiyyələr götürürdülər. İbrahimxəlil xan soforda olarkən və ya hər hansı yerə dəşərgə qurarkən minbaqların, yüzbaqların, boyların, ağaların əbədiyyəti, bəzi dəyüçülər xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoşundan, qırx pıddan artıq dəyüdən və s. ibarət olurdu.

Nəco düşünürsünüz bütün bu xərclər kimin hesabına ödənilirdi?

? Sizcə, kəndlilər öz etirazlarını necə bildirirdilər?

? Müdafiə tədbirlərinə nə üçün bu qədər əhəmiyyət verildirdi?

Şəhərlər. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Şəki, İrəvan, Urmiya, Xoy kimi qədim şəhərlərlə yanaşı, Şuşa (Pənəhəbad), Yeni Şamaxı kimi təzə şəhərlər də meydana gəldi. XVIII əsrin ikinci yarısında bu şəhərlər qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Bələ qalaların ətrafında xəndək qazılır və su ilə doldurulurdu. Hər bir paytaxt şəhərdə əsas, bəyir və sənətkarlıq məhəllələri yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Bakının ətrafında iki cərgə — xarici və daxili qala divarları var idi. Qala yarım dairəvi şəkildə tikilmişdi. Bakıda evlər bir və ya ikimərtəbəli idi. İkimərtəbəli evlərdə ev sahibi özü ikinci mərtəbədə yaşayı, birinci mərtəbədə isə ya dükən açmış alver edir, ya da sənətkarlıqla məşğul olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də **Gəncə** idi.

Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, dəz və s. faydalı qazıntılarla zəngin idi. Bu, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları xaricə də ixrac edilirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də **Təbriz** idi. Təbrizdən keçən ticarət və karvan

Müzakirəni sualların köməyi ilə aparın: XVIII əsrin ikinci yarısında sosial və ictimai münasibətlərə hansı amillər təsir etmişdir? Azərbaycanda hansı qədim şəhərləri tanıyırsınız? XVIII əsrdə hansı yeni şəhərlər yaranmışdır?

Motivasiyanı siz başqa formada apara bilərsiniz. Sınıfdə texniki imkanlar olduğu halda siz onlara proyektor vasitəsilə şəkillər (Azərbaycan şəhərləri) nümayiş edə bilərsiniz. Sonra isə müzakirəni təşkil edin. Qısa müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualını təqdim edin. Mövzu A blokunda verilən sual qismində işləmə bilər:

– **Xanlıqlarda ictimai həyat necə idi?**

– **Xanlıqlar dövründə şəhərlərin rolu nədən ibarət idi?**

Dərsin məqsədi ilə bağlı olaraq tədqiqat sualını siz özünüz tərtib edə bilərsiniz. Tədqiqatı aparmaq üçün sinif 4 qrupa bölünür. Bölgü sadə say yolu ilə, yaxud rəngli kağız parçaları ilə aparıla bilər.

Tədqiqat cütlüklərlə iş və növbəli suallar üsulu ilə aparılır.

yolları bu dövrdə də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz bir neçə dəfə qonşu xanlıqlar tərəfindən hücumlara məruz qalmışdır. Bu isə təsərrüfatı və əhalinin sayına mənfi təsir göstərmişdir.

Bu dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri **İrəvanda** nadir memarlıq incilər hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağları diyarına çevrilmişdi.

İrəvan şəhəri Qala, Şəhri (Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Domirbulaq adlanan dörd hissədən ibarət idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında yaranıb inkişaf edən şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi **Şuşa** şəhəri xüsusi yer tutur. Şuşa qalası bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənəhəli xan istinadgah kimi həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirmişdir. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənəhəli xan və Qarabağın bir çox zadəgan və səvətkarları qalaya köçmüşlər. «**Pənəhabad**» adı ilə məşhurlaşan yeni paytaxta başqa şəhərlərdən köçənlər məhəllə-məhəllə yerləşdirilmişlər. Bunu Pənəhabad şəhərindəki məhəllə adları (Təb-

Baki İçərişəhər

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin.

? Şuşa şəhərindəki məhəllələrin adları nəyi sübut edir?

! Şuşa şəhərinin qala-şəhər kimi xüsusiyyətini sadalayın.

rizli, Öylisli, Qazançalı, Kəçərli, Qurdlar, Culfalar və s.) təsdiq edir.

Şuşa qalasında xan sarayı, Şuşadan bir qədər uzaqda «Əsgəran» qalası tikildi. Bu qalada, əsasən, Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan əsgərlər yerləşdirilmişdi.

Xanlıqların idarə edilməsi. Xanlıq hakimiyyətinin siyasi quruluşu təkhakimiyyətliyə əsaslanırdı. Onu qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan idarə edirdi. Bir sıra xanlıqlarda xanın yanında məşvərətçi divan – xan şurası fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər idarə edirdilər. Şəhərləri məhəllələrə bölürdülər. Hər bir məhəllənin şəhər ağsaqqalı – başçısı var idi. Onlar vergi toplayır, naiblərin, xenlərin sərenəcamını yerinə yetirirdilər.

Şəhər idarəsində polis vəzifəsini icra edən dargalar, eyni zamanda şəhər və bazarda qayda-qanun yaratmalı idilər. Dargaya böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Dargaları öz vəzifələrini layiqincə

İrəvan qalası. 1796-cı il

Tədqiqat zamanı **B** (yeni biliklər), **D** (xəritə, sxem və cədvəllər), **E** (mənbələr və məlumatlar) bloklarında verilən məlumatdan istifadə olunmalıdır. Bu, şagirdlərin materialı diqqətlə oxuyub tərəf-müqabiləri ilə birlikdə çalışmasına kömək edir. Şagirdlər müəyyən edilmiş (bunun üçün paraqrafda verilmiş fənərciklər kömək edər) mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyurlar. Birinci şagird bir hissəni bir başlıqdan digərinə kimi yüksək səslə oxuyur. Digər tərəf-müqabili mətn haqqında suallar verir. Birinci şagirdin sualları cavablandırmasına çalışılır. Sonra rollar dəyişilir. Əvvəl sual vermiş olan tərəf-müqabili növbəti abzası oxuyur, digəri isə suallara cavab verir.

İnformasiyanın mübadiləsi diskussiya formasında aparıla bilər. Bunun üçün **C** blokunda təqdim olunan suallardan istifadə oluna bilər.

Məsələn: Xanlıqlar dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyətini Səfəvilər dövründəki torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə edin.

Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi?

Bu nə ilə bağlı idi?

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin. və s.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərə cədvəl doldurmağı tapşırıla bilərsiniz:

Feodal təbəqəsi
Kəndlilər

Torpaq mülkiyyəti formaları:

Torpaq mülkiyyəti formasının adı	Xüsusiyyəti

E blokunda təqdim olunan **şəkil və illüstrasiyaların** köməyi ilə siz müzakirəni də apara bilərsiniz. Mövzuda verilən şəkillərin köməyi ilə Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətləri diaqram və ya cədvəl forması ilə müqayisə və təqdim edilə bilər.

Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Ev tapşırığı kimi C blokunda verilən tapşırıqlardan istifadə etməyi məsləhət görürdik: Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, təhlilətmə

I	II	III
Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Əlaqələndirməni müəllimin köməyi ilə aparır.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.
Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Təhlilətməni köməkçi suallar vasitəsilə reallaşdırır.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrindəki məlumatları sərbəst və düzgün təhlil edir.

20-ci mövzu. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
- 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
3. XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

20. İQTİSADI VƏZİYYƏT. SƏNƏTKARLIQ. TİCARƏT

Zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Lakin siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıkəsilməyən basqınları ölkədə sənətkarlığın tam gücü ilə inkişafına maneçilik törədirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, tez-tez baş verən feodal ara müharibələri onlarla şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, sənətkarların, tacirlərin, ümumiyyətlə, şəhər əhalisinin yurd-qucasını tərk etməsinə səbəb oldu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

XVIII əsrdə sənətkarlıqda hansı nailiyyətlər olmuşdur?

Zəfəran

Zəfəranın müasir dövrdə dünyada istifadəsi haqqında məlumat toplayın. Zəfəran müasir dövrdə hansı ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur?

Kənd təsərrüfatı. Əlverişli iqlim və münbəit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, kiçicüd, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün yararlı şərait yaradırdı.

Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq da müəyyən rol oynayırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələr bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Naxçıvanda inkişaf etmişdi.

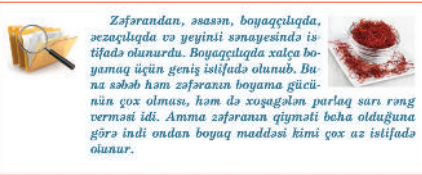
Quba və Bakıda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron özünün atırlı zəfəranı ilə məşhurluq.

Lənkəran (Talış) xanlığında çəltik* və şəkər çuğunduru yetişdirir.

* Çəltik – qalığı çıxarılmamış düyü (əkmək üçün). Çəltik əkinə üçün dənə qədər suyun-palçıqın içində çalalar hazırlanır

Bu mövzunu başlayarkən şagirdlərin diqqətini A blokundakı hissəyə cəlb etmək olar. Burada verilən məlumat müzakirə olunsun, yaxşı olardı. Verilən mətn şərh olunmalı, şagirdlərin fərziyyələri dinlənilməlidir. E blokunda təqdim olunan

Zəfərandan, əsasən, boyaqçılıqda, əzəçilikdə və yeyini sənayesində istifadə olunurdu. Boyaqçılıqda xalça boyamaq üçün geniş istifadə olunub. Buna səbəb həm zəfəranın boyama gücünün çox olması, həm də xoşagəlməli parlaq sarı rəng verməsi idi. Amma zəfəranın qiymətli bəha olduğuna görə indi ondan boyaq maddəsi kimi çox az istifadə olunur.

İrəli. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yaylaq-qışlaq həyata sürən tayfalar məşğul olurdular.

Sənətkarlıq. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin fəydaçı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların başqısından ehtiyatlanaraq həmin yataqlardan istifadə etməkdən imtina edirdilər.

Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı Şamaxılı Məhəmmədsəid xan atmışdı. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi.

Şamaxı xanlığının üç iri kəndi — Basqal, Müci və Ləhcə bir növ sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı. Basqal və Müciyə müxtəlif ipək parçaları, kələğayılar istehsal edilirdi. Ləhcədə isə mis qab-qacaq, həmçinin müxtəlif silahlar, o cümlədən tüfəng, xəncər və s. hazırlanırdı.

Çilək sahəsi

Nə üçün yerli feodallar fəydaçı qazıntı yataqlarının istifadə edilməsindən ehtiyatlanırdılar?

Müs qabı

Muncuqlu tikmə

Kələğay

Kələğay — ipək şırdan toxunmuş qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zonasında buna «çarçat» da deyilir. Şəki və Basqal kələğayları sırasında «Sah buta», «Səya buta», «Xırda buta» çeşnilərindən daha çox istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə idi. Gülləbətin — qızıl və ya gümüşü asplardan istifadə edilməklə icra edilən tikmə növüdür. Əsasən, geyimlərə, meşat əşyalarına (pul kisəsi, tənəkəqabı, qayçıqabı, möhürqabı, at yəhəri və s.) vurulurdu. Gülləbətin tikmə üçün ağır, tünd rəngli parçalardan (məxmər, qanovuz, xara, misqal, tirmə) istifadə olunurdu.

Digər bədii tikmə növü təkəlduz adlanır. «Təkəlduz» sözü hərfi mənada «tək allə düz» mənasını verir. Şəki təkəlduz sənətinin vətəni sayılır. Şəkiddə ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük tökən vermişdir.

Muncuqlu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir. Muncuqlar xüsusi saplara düzülür, sonra isə pul kisəsinin, daraqşabının, digər əşyaların üzərinə borkidilir.

Taxta və rəngli güllələrin birləşdirilməsi ilə yaranan şəbəkə sənəti daha çox məscid, saray kimi əhəmiyyətli memarlıq abidələrində istifadə edilirdi. Şəbəkənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, fiqurlarda yapışqan və mismardan istifadə olunmur. Taxtadan hazırlanan və rəngli güşə ilə bəzədilən bu cür çərçivələr qapı və pəncərə yerinə istifadə edilirdi. Şəbəkə sənətinin nümunələri Şəki xan sarayında və digər tarixi abidələrdə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

illüstrasiyanın köməyi ilə sinifdə motivasiyanı qurmaq olar. Bunun üçün mövzuda verilən şəkillərə şagirdlərin diqqəti cəlb olunur və suallar vasitəsilə müzakirə təşkil olunur.

Sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunmalıdır. Tədqiqat sualı qismində A blokunda verilən suallardan istifadə oluna bilər:

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

XVIII əsrdə sənətkarlıqda hansı nailiyyətlər olmuşdur?

Tədqiqat sualını siz özünüz də yazı bilərsiniz.

Suallara cavab tapmaq üçün tədqiqat işi təşkil olunur. Bunun üçün sinif qruplarına bölünür. Qrupların sayını siz özünüz müəyyən edin. Məsələn, mövzuda verilən fəncərciklərin sayına görə sinfi 4 qrupa bölə bilərsiniz. Hər qrupa iş vərəqləri paylanmalıdır. İş vərəqində tapşırıqları tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə alın:

- tapşırıqların sayını və həcmi;
- çətinlik səviyyəsini;
- müəyyən etdiyiniz standart və məqsədləri.

? Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir?

? Sizcə, nə üçün şəbəkə sənəti bütün dünyanı heyranlandırır?

Şəbəkə

Gülşəhin

Təkəbbaz

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində iki cür sənətkar təsadüf edilirdi: sənətkar sexlərinin (birliklərinin) üzvləri və ev şəraitində fərdi əməkə məşğul olan sənətkarlar.

Sənətkar sexləri əsnaf adlanırdı. Əsnaf- lar müxtəlif peşə və iş sahiblərini öz ətra- fında birləşdirirdi. Şəhərlərdə toxucə, zər- gər, dəmirçi, papaqçı, dulmuşu, dərzi, tu- luğu və digər əsnaf- lar da var idi.

İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şə- hərlərdə xalq arasında sənət adı ilə çağırılan mə- həllələr mövcuddur. Şəkiddə məhəllələrin adları belə idi: Şalbarlar (Şaltoxuyanlar), Şəbənçilər, Xar- ratlar, Zərgərələr, Dulmuşçular, Şandaqçılar, Çanax- çılar və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, bağmaqçı, dab- bağ əsnaf- larının olması barədə məlumat vardır.

Bu məhəllə və küçələrin adları bizə hansı mə- lumət verir?

Xalçaçılıq. XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq və deko- rativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu.

Quba xalçaları nəinki Azərbaycanda, hətta dünya ölkələrində də şö- rət qazanmışdı. Bu regiona aid bəzi çiçə xalçaları Viktoriya və Albert (London), Metropoliten (Nyu-York) muzeylərində nümayiş olunur.

Bakı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra general A.Yermolov belə bir əmr vermişdi: «Sənətkarların qalada (indiki İçərişəhərdə) ya- şamasına icazə verməli, lakin misgərlər və də- mirçilər yalnız şəhərin kənarında yaqamalıdır- lar. Boyaqçılar, dabbağlar da mütləq orada (şəhərin kənarında) yer- ləşdirilməlidirlər».

Nə üçün general A.Yermolov belə bir əmr vermişdi?

Mənbə əsasında Bakıda sənətkarlığın inkişafı haqqında nə deyə bilərsiniz?

İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (pa- laz, kilim, cecim, sumaqı, zili və s.) olmaqla naxışlarının inca- liyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bəl- genin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Al- olvan boyalar bu bölgənin xalçalarını di- gərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir.

Bakının qədim İçərişəhər hissəsində zo- rif və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Bakı xalçalarını, ado- tən, Qala, Novxanı, Maştağa kənd- lərində toxuyurdular. Bu xalçaları «Qobustan» da adlandırdırdılar. XVIII əsrdə toxunmuş belə xalça- ların bəzi nümunələri hal- hazırda İstanbulun Türk və İslam əsərləri Muzeyində saxlanılır.

Ticarət. Əvvəlki dövrlərdə ol- duğu kimi, XVIII əsrin ikinci ya- rısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı.

İrəvan xalçası

Məsələn, iş vərəqlərində belə tapşırıqlar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına hansı təbii və siyasi amillər təsir edirdi?
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ayrı-ayrı bölgələrdə təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşmanı yazın.

Bölgə				
İxtisaslaşma sahəsi				

3. F blokunda əlavə məlumatı oxuyun (zəfəran haqqında) və C blokunda bu məlumatlara aid olan suallara cavab yazın.

İş vərəqlərini tərtib edərkən mövzuda verilən C (sual və tapşırıqlar) və E (şəkillər və illüstrasiyalar) bloklarından istifadə edin. Qruplar öz işlərini tamamlayandan sonra təqdimat keçirin. Təqdimatdan sonra müzakirə aparılır. Mövzuda C blo- kunda verilən yan və mövzudan sonrakı suallar müzakirəni səmərəli təşkil et- məyə kömək edə bilər.

Məsələn, mövzudan sonra sual: – *XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər olmuşdur?*

Müzakirəni aparmaq və şagirdlərin rəylərini öyrənmək məqsədilə **C** blokunda verilən suallar sizə yararlı ola bilər. Məsələn: *Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdirmi?*

Sizcə, nə üçün şəbəkə sənəti bütün dünyanı heyrtləndirir?

Necə düşünürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

Müzakirədən sonra nəticəni şagirdlərin özlərinin vurğulamasına çalışın.

C blokundakı suallardan biri şagirdlərə yaradıcı iş kimi verilə bilər: – *XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sənətkarlıq inciləri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın. Yaxud siz ev tapşırığı kimi topladıqları məlumatları slayd şəklində hazırlamağı tapşırı bilərsiniz. Topladığı məlumat həm də buklet, referat şəklində təqdim oluna bilər.*

Qiymətləndirmə meyarları: *təhliletmə, izahetmə, dəyərləndirmə*

I	II	III
Təhliletməni müəllimin köməyi ilə edir.	Təhliletmə apararkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri düzgün təhlil edir.
XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izah etməkdə çətinlik çəkir.	İzahetməni müəllimin sualları əsasında reallaşdırır.	XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və səbəblərini izah edir.
XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

21-ci mövzu. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti

Alt standartlar:

5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

2. Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:
fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:
BİBÖ, müzakirə

21. XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

XVIII əsrdə yadelli hücumları, feodal dağıntılığı və ara müharibələri mədəniyyətin inkişafını xeyli ləngitdi. Təhsil müəssisələri üçün istifadə olunan vəqf torpaqları feodallar tərəfindən zəbt olundu. Nadir şahın işğal olunmuş torpaqları azad etmək məqsədilə apardığı müharibələr dövründə məarifə yetərinca diqqət verilmədi. Xanlıqlar dövründə isə məarif müəssisələrini dolandıran vəqf torpaqları zəbt olundu.

Bu dövrün hadisələri incəsənətdə və ədəbiyyatda öz əksini necə tapmışdır?

? Vəqf torpaq mülkiyyəti nə vaxtdan tətbiq olunmağa başlanmışdır? Vəqf torpaq mülkü nə məqsədlə istifadə olunurdu?

Təhsil. İbtidai təhsil almaq üçün yaradılmış məktəblər məscidlərin bir guşəsində, şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblər onun müəllimlərinin adı ilə adlandırılırdı. Məktəblərdə, adətən, bir müəllim olurdu. Uşaqlar altı yaşından məktəbə gəldilər. Dərslər şagirdlərin yerdə həsir üzərində 6–8 saat oturması ilə davam edirdi. Quran əsas dərs vəsaiti hesab olunurdu. Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı olmurdu. Ona görə də kiçik yaşlarından öz sənətlərini onlara öyrədirdilər.

Ali tədris müəssisəsi kimi *mədrəsələr* fəaliyyət göstərirdi. Burada tələbələr həm dini, həm də dünyəvi təhsil alırdılar. Mədrəsə binasında dərs otağı və tələbələrin yaşadıqları otaqlar vardı.

Dərs vəsaiti az olduğu üçün tələbələrin əsas vaxtı gözəl xəttə – *hüsn-xətə* sahib olmaq üçün çalışmaları ilə keçirdi.

Ərdəbilə yerləşən zəngin Seyx Sofi kəتابxanası XVIII əsrdə də öz şöhrətini qoruyub saxlayırdı. Bu kitabxanadan tələbələr

! Müasir dövr məktəbləri ilə XVIII əsr məktəblərini müqayisə edin.

150

Bu mövzunun tədrisi üçün BİBÖ üsulunu tətbiq edin. Bunun üçün siz BİBÖ cədvəlini öncədən lövhəyə asın. Dərs təbii olaraq motivasiya ilə başlanmalıdır. Bunun üçün əvvəl şagirdlərə suallarla müraciət edə bilərsiniz. *Sizcə, Şəki xan*

de istifadə edirdilər. Mədrəsələrin saxlanılmasına çəkilən xərc və ərzaq vəqf edilmiş torpaqlardan alınardı. Mədrəsələri bitirənlər xüsusi vəsiqə (diplom) alırdılar.

Varlı şəxslər övladlarına öz evlərində dərs demək üçün müəllim tuturdular.

Tədrisin keyfiyyəti yüksək olmadığı üçün XVIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində ciddi irəliləyiş baş vermədi. Bununla belə, alimlərdən coğrafiyaçı Hacı Zeynalabdin Şirvani, Hacı Məhəmmədli Şirvani, tarixçi Əbdürrəzaq Dünbuli öz dövrlərinin tanınmış şəxsiyyətlərindən idilər.

Əbdürrəzaq Dünbuli Təbriz, Xoy xanlıqlarının vəziri olmuşdu. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün onun əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir. «Məaser-i Sultaniyyə» əsəri XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Şərqi cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Eronistanın «Matenadaran» adlanan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Ədəbiyyat. Bədii ədəbiyyat nümunələri dövrün proseslərini obrazlı şəkildə bu günümüzdə çatdırır. Bu dövrdə aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Xəstə Qası, Ürfani və b. aşiqlər, habelə üslubca onlara yaxın şairlər yazıb-yaratmışlar. Onların poeziyası xalqın ümid və arzularını ifadə edirdi. Şeirlərdə insanla bağlı məhəbbət motivləri və qadın gözəlliyinin tərənnümü üstünlük təşkil edir. Lakin bu şairlər ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır gözüoranından bəhs edən şeirlər də yazmışlar. Aşiq poeziyasının böyük ustadı sayılan Xəstə Qasımın bir çox ustadnamələrindən sonrakı əsrlərdə də yaradılmış müxtəlif dastanların giriş hissələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Nisət Şirvani, Arif Şirvani, Şakir Şirvani və b. lirik əsərlər yaratmışlar. Şakir Şirvani öz əsərində Nadir şahın dövründə Şirvanda baş verən hadisələri təsvir edir, dövrünün hökmdarlarını ədalətli olmağa çağırırdı.

? Dövrün şairlərinin əsərlərində hökmdarı ədalətə səsləmək ideyaları nə ilə bağlıdır? Fikrinizi əsaslandırın.

Müştaq* toxəllüsü ilə əsərlər yazan Şəki xanı Hüseyn xan maarifin inkişafına diqqət ayırmış, şairlərə qayğısını ösirgəmişdi. O, dövrün görkəmli şairi Molla Vəli Vədidə ilə dostluq etmişdir. Bu dostluq Vədidinin «Müsbətnamə» əsərində də öz əksini tapmışdır. Müştəqın simasında Vədidə özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzularını əks etdirmişdir.

XVIII əsr poeziyamızın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Molla Pənəh Vəqif idi. Vəqif sadə müəllimlikdən Qarabağ xanlığının baş vəziri məqamına yüksəlmişdi. Onun əsərlərinin əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı milli mədəniyyətin təkamülündə böyük rol oynamış, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni inkişaf mərhələsinin yaranması üçün geniş imkanlar açmışdır.

İncəsənət. XVIII əsr Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında epigrafiq abidələrin rolu böyükdür. Memarlıq abidələri, məzar daşları üzərində olan kitabələri mətnlərinə görə beş yerə bölmək olar:

İnşaat xarakterli	Binanın tikinti tarixindən bəhs etməklə, memarın, dövrün hökmdarının, yaxud da binanın tikdirən şəxsin adları qeyd olunur.
Sənədlərin nüsxələri	Dövlət sənədləri, fərmanlar, siyasi vəziyyətdən xəbər verən məlumatlar daxil edilir.
Epitafiya	Məzar daşları üzərində həkk olunmuş yazılardır. Ölənin şəxslərin adı, ölüm tarixi və s. məlumatdır.
Dini mətnlər	Tarixi abidələrin təyinatına uyğun Quran ayələri və hədislər öz əksini tapır.
Mənzum parçalar	Bəyətilər, rübailər, mərsiyələr məzar daşlarının, eləcə də məscidlərin üzərində həkk olunur.

* **Müştaq** — könüldən-cəndan istəyən, həsrətinə olduğu bir şeyə can atan, arzusunda olan

sarayı hansı dövrün abidəsidir? Bu dövr öz mədəniyyət tarixində hansı izləri qoymuşdur? Şagirdlərin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı bildiklərini BİBÖ cədvəlinin Bilirəm hissəsinə qeyd edin. Yaxud da şagirdlər rəngli kağızlardan istifadə edərək bildiklərini yazaraq cədvəlın Bilirəm hissəsinə yapışdırırlar. Sonra onların öyrənmək istədikləri məsələləri əks etdirən qeydlərini yazdırın. Öyrəndim mərhələsi təbii ki, dərsin sonunda doldurulacaqdır.

B blokundakı yeni materialı şagirdlərə oxudun. Onlara növbə ilə mətni oxutdurun. Xahiş edə bilərsiniz ki, bu hissəni ucadan və anlaşıqlı şəkildə oxusunlar. Sonra şagirdlərdən bu mətndəki baş verən hadisəyə münasibət bildirmələrini xahiş edin. **C** blokuna aid «*Vəqf torpaq mülkiyyəti nə vaxtdan tətbiq olunmağa başlanmışdır? Vəqf torpaq mülkü nə məqsədlə istifadə olunurdu?*» suallarından istifadə etməklə mətnin birinci hissəsinə müzakirə etdirin.

Ümumiyyətlə, mətni müzakirə edərkən onların diqqətini **C** blokundakı suallara cəlb edin. Sualları verməklə şagirdlərin fəallaşmasına imkan açın. Onlara keçmiş dərsləri ilə əlaqə yaratmağa kömək edin. Şagirdlərin diqqətini **E** blokuna aid olan şəkillərə cəlb etmək üçün onlara suallar verin.

XVIII əsr kitabələri dövrün bir çox alimlərinin, memarlarının, neqqaş və xəttatların adlarının günümüze gəlib çatmasına yardımcı olmuşdur.

Bu dövr özünün dekorativ-təbiiq sənəti ilə də tarixdə iz qoyub. Xalçaçılıqda Quba, Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Təbriz, İrəvan, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Ərdəbil və b. şəhərlər məşhur idi.

Bu dövrdə bədii parça istehsalı da geniş yayılmışdı. Gəncə, Şəki, Təbriz, Marağa və b. şəhərlərimiz parça istehsalı ilə məşğul idilər. Şamaxıda, Şəkiddə, Təbrizdə toxunan ipək parçalar xarici ölkələrə daşınırdı.

Azərbaycanın dəmir, mis, qızıl və digər metallarla zəngin olması metal işləmə sənətinin inkişafına təkan vermişdir. XVIII əsrə aid cam, şamdan, manqal və misdən hazırlanmış müxtəlif ev əşyaları forma və bəzəyinə görə əcnəbilərin də diqqətini cəlb edirdi. Bu dövrə aid bir çox əşyalar yerli və digər xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılmaqdadır.

Memarlıq. XVIII əsrdə baş vermiş tarixi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər memarlığa da təsir göstərirdi. Xanlıqlar dövr-

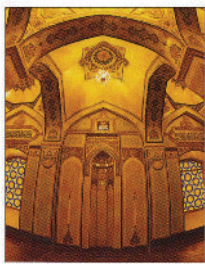

Şuşa. Molla Panah Vəqifin məqəbrəsi

? Zəngin sənət abidələrimizin başqa ölkələrin muzeylərində olmasının səbəbini necə izah edərdiniz?

Şuşa. Panahəli xan Cavanşirin kitabxanası

Şuşa. Panahəli xan məscidi

ründə saray komplekslərinin yara-dılması, şəhər ətrafında müdafiə sistemlərinin inşası, ibadət yerlərinin, məscidlərin tikilməsi böyük vəsət aldı. Qarabağ xanlığının qəsrləri olan Şahbulağı, Şuşa qalası, Şuşadakı Panahəli xanın məscidi, Panahəli xanın kitabxanası bu dövrün abidələrindəndir. Dövrümüze gəlib çatmış ən qiymətli əsər isə Şəki qalasının daxilində tikilmiş Şəki xan sarayıdır. 1763-cü ildə inşa olunmuş bu saray oymalarla işlənmiş şəbəkə üslubu ilə bəzədilmişdir. Sarayın üzərində ustadın adı- «Ustad Abbasqulu» yazılmışdır.

Görkəmli türk şairi Nazim Hikmət saraya baxdıqdan sonra belə yazmışdır: «Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi».

Şəki xan sarayı

XVIII əsrdə Bakıda İçərişəhər qala divarları daxilində, Şamaxı darvazası yaxınlığında özəmətli saray kompleksi inşa olunmuşdur. 1764-cü ildə İrəvan şəhərində yerləşən Gəy məscid,

! Şəki xan sarayı haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

Tədqiqatı aparmaq üçün «*Azərbaycan XVIII əsr mədəniyyətinin tarixi izləri nədən ibarətdir?*» sualını vermək olar. Bu tədqiqatın aparılması üçün qruplara aşağıdakı tapşırıqları verə bilərsiniz.

I qrup: XVIII əsr mədəniyyətini dövr baxımından dəyərləndirin.

II qrup: XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edin.

III qrup: XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətini özündə əks etdirən cədvəllər hazırlayın.

IV qrup: Şəhərsalma memarlığında müdafiə qalalarının üstünlük təşkil etməsini izah edin.

Qrup üzvləri dərslərdəki material və özlərinin əldə etdikləri materiallar əsasında izahlar hazırlaya bilərlər. Məlumatların mübadilə və müzakirə mərhələsini reallaşdırdıqdan sonra qərarlar ağacı üsulunu tətbiq etməklə nəticəyə gələ bilərsiniz.

Şagirdləri müzakirələrə cəlb edin. Müzakirənin nəticəsi olaraq şagirdlərə maraqlı gələn istiqamətlər barədə ev tapşırığı vermək olar. Yaxud da «Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyəti haqqında esse yazın» tapşırığını fərdi olaraq verə bilərsiniz.

Siz sinfinizdəki imkana uyğun olaraq şagirdlərə Azərbaycan XVIII əsr mədəniyyəti barədə materiallar toplamağı, yaxud da «Şəki xan sarayı haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlamağı» tapşıra bilərsiniz.

Digər dərslərin tədrisində olduğu kimi, qiymətləndirmə məqsədə görə müəyyən edilmiş meyara əsasən aparılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: şərh etmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri ətraflı şərh edir.
Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri hazırlayır.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

XANLIQLARDAN MÜSTƏMLƏKƏ ASILILIĞINA – AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

22-ci mövzu. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalına başlayır

Alt standartlar:

- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
- 3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirir.
2. Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

Mövzunun tədrisinə başlayarkən motivasiyanı müxtəlif formada qurub reallaşdırmaq olar. Azərbaycanın strateji mövqeyə malik olması, bu gün dünyanın seçilən dövlətlərindən olması kimi faktlarla XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə keçid yarada bilərsiniz.

XANLIQLARDAN MÜSTƏMLƏKƏ ASILILIĞINA — AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

IV

22. ÇAR RUSİYASI CƏNUBİ QAFQAZIN İŞĞALINA BAŞLAYIR

Bu dövrdə çar Rusiyasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın işğalından ibarət idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə, Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışırdı. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri, xüsusən də faydalı qazıntı yataqları artıq çar Rusiyasına məlum idi. Azərbaycanda bol olan qızılboya, yun, ipək, pambıq, tütün, neft çar Rusiyasını xammal və yanacaq təmin edə bilərdi.

Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planlarına, ilk olaraq, hansı torpaqlardan başladı?

Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün nəzərdə tutduğu siyasəti məqsədlər nədən ibarət idi?

Qərbi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı planları. Tiflis quberniyasının yaradılması. Cənubi Qafqazın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti böyük idi. Bu ərazilərin işğalı Rusiya–Osmanlı münasibətlərində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Rusiya Şimali Qafqazı hələ tam ələ keçirə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın işğalı dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yaradacaqdı. Eyni zamanda Rusiyanın bu yerləri

Tiflis. Narvaqala. XIX əsrin əvvəli

işğal etməsi İngiltərənin Şərqdəki mövqeyinə, o cümlədən Ost-Hind şirkətinin inhisarına ağır zərbə endirə bilirdi.

Cənubi Qafqazdakı mürkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Cənubi Qafqazı zəiflədirdi. Ayrı-ayrı xanların Azərbaycanı birləşdirmək cəhdləri də baş tutmamışdı.

Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İngiltərə və Fransaın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Ona görə də onlar Rusiyanın bu ərazi ilə bağlı planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1801-ci ilin əvvəllərində İngiltərə Qacarlar dövləti ilə siyasi və ticarət müqavilələri bağladı. Bu müqavilələri bağlamaqla İngiltərə Qacarlar dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin Qacarlar dövlətinə hücum edəcəyi halda hərbi qüvvə ilə yanaşı, tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

Ticarət müqaviləsi isə ölkənin bazarlarını ingilis tacirlərinin üzünə açdı. Bununla İngiltərə Qacarlar dövlətini öz müstəmləkələrini genişləndirmək uğrunda mübarizədə bir alətə çevirirdi.

İngiltərənin Cənubi Qafqazla bağlı planlarını təhlil edin.

Qazax, Borçalı, Şəmsəddil və Pəmbək torpaqları indi hansı dövlətlərin tərkibindədir? Bu bölgələrin əhalisi hal-hazırda kimlərdən ibarətdir?

general Karl Knorring tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Bu zaman Azərbaycanla bağlı böyük ədalətsizliklə yol verildi: Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmsəddil sultanlıqları və Pəmbək bölgəsi Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlandı.

1783-cü ildə bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsi ilə 1802-ci il müqavilələrinin bağlanmasında Rusiya eyni məqsədi güdürdü mü? Fikrinizi əsaslandırın.

zın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüş keçirdi. Dənizçilərdə Törki şamxalı, Qaraçaytaq usmisi, Təbasaran hakimi və digər dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının — Quba və Lənkəran (Talış) xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Çünki buna qədər Qacarlar şahının nümayəndəsi İbrahimxəlil xanın yanına gələrək Qarabağın təbə olmasını tələb etmişdi. Bakı xanına da belə tələb verilmişdi.

* **Georgiyevsk** — Şimali Qafqazda yerləşir, 1802–1822-ci illərdə Georgiyevsk şəhəri Qafqaz quberniyasının mərkəzi olmuşdur.

Motivəedici suallar verməklə şagirdlərin diqqətini mövzunun əsas obyektinə olan – İngiltərə, Rusiya, Fransaya yönəldib araşdırma aparmaq üçün maraq yaratmaq olar. Motivasiyanı A blokuna uyğun da qura bilərsiniz.

Verilən cavabları lövhədə və ya flipçartda qeyd etməklə, şagirdləri tədqiqata sövq etmək olar.

Tədqiqat sualını «*XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətinin mürəkkəbliyi nə ilə əlaqədardır?*» formasında qeyub dərslin növbəti mərhələlərini elə müəyyən etməlisiniz ki, tədqiqat sualının cavabını şagirdlər araşdıraraq tapa bilsinlər.

Tədqiqat sualını elan etdikdən sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Vaxta qənaət etmək və bölgünü əlverişli etmək üçün sadə və praktik yollardan istifadə edin. Şagirdləri 3 və ya 4 qrupa bölmək istəyirsinizsə, onlara sıra ilə 1-dən 3-ə qədər (və ya 4-ə qədər) saymağı tapşırırsınız. Sonra «birləri», «ikiləri», «üçləri» qruplaşdırın.

Georgiyevskdəki danışıqlar notçasında 1802-ci ildə müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, «onu imzalayanlar öz xahişlərinə görə» Rusiyanın himayəsinə qəbul olunurlar. Rusiya isə onların müstəqilliyinə təxumaya-cıqdır.

Müqavilə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. məsələləri də nəzərdə tuturdu. Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə əməl etmədi və Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlığa başladı.

Müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər hərbi gücü olmayan Azərbaycan xanları çar Rusiyanın xanlıqların müstəqilliyini qoruyacağı barədə verdiyi vədlərə inandılar. Rusiya onlara ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin təhlükəsindən müdafiə edəcəyinə vəd vermişdi. Lakin bu heç də çar Rusiyanın xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması demək deyildi. Çar Rusiyanın Azərbaycanın feodal hakimiyyətinin Rusiya işğalına müqavimət göstərəcəklərindən ehtiyat edirdi.

XIX əsrin əvvəllərində xanlıqlar arasında münasibətlər kəskin olduğundan yeni işğallara şərait yarandı. Ara müharibələri ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı. Ölkədə siyasi birləşmənin olmaması xarici qüvvələrin işğalı üçün əlverişli şərait yaratdı. Hələ I Pyotr-ın yürüşü zamanı ruslar erməni əmilinə xüsusi əhəmiyyət vermişdi. Çar Rusiyanın ermənilərdən Azərbaycana qarşı casusluq fəaliyyətində istifadə edirdi. İşğalçılar üçün lazımı casusluq məlumatlarının toplanması üçün ermənilər «xüsusi» fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər çar Ru-

Çar Rusiyanın Georgiyevsk müqaviləsini bağlamaqda məqsədi nə idi?

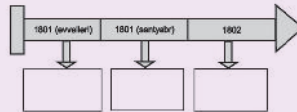
Sizcə, xanlar Rusiyanın himayəsinə qəbul etməklə nəyə ümid edirdilər?

siyasının Qafqazdakı irticaçı* siyasətinə kömək etməklə məkrli məqsədlərinə çatmağa ümid edirdilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?
2. İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?
3. 1802-ci ilin Georgiyevsk müqaviləsinin şərtləri nədən ibarət idi? Sadalayın.
4. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.
5. Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

* İrticaçı — siyasi düşməni, mədəniyyət və tərəqqi düşməni

Qrupları adlandırmaq da öyrədici məqsəd daşıyır. Bunun üçün onlara sərbəstlik vermək olar. Lakin siz onları yönləndirmək üçün təkliflər verə bilərsiniz. Bunun üçün mövzuda adı keçən dövlətlərin adlarını, terminləri və ya açar sözləri təklif etmək olar.

Qruplarda tədqiqatın aparılması üçün C blokundakı suallardan istifadə etmək olar. Bu zaman aşağıdakı sual və tapşırıqlar qruplar arasında bölüşdürülə bilər.

I qrup: Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi? Təhlil edin.

II qrup: İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi? Sxem qurun.

III qrup: XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.

IV qrup: Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.

Şagirdlər müəyyən olunmuş vaxt ərzində tapşırıqları yerinə yetirib təqdim etməlidirlər. Təqdimat zamanı bütün qrupların işləri qarşılıqlı şəkildə dinlənməli, tolerantlıq gözlənilməlidir. Təqdimat zamanı müəllim şagirdlərin fikrinə müdaxilə etməməli, onların fikrini köməkçi suallara yönləndirməlidir.

Dərsin sonunda tədqiqat sualını yenidən verməklə cavablar dinlənməli, son nəticə əldə olunmalıdır.

Ev tapşırığı kimi «XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan» adlı təqdimat hazırlamağı tapşırmaq olar.

Dərs zamanı reallaşdırma bilmədiyiniz tapşırıq ev tapşırığı ola bilər. Ev tapşırıqları şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Formativ qiymətləndirməni dərs müddətində aparmaq olar.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirir.	Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirir.	Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi asanlıqla dəyərləndirir.
Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurmaqda çətinlik çəkir.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurarkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurur.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxemi asanlıqla qurur.

23-cü mövzu. Çar Rusiyası Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyir

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövlətlə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.
2. Çar-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən sxem və cədvəl qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

müzakirə, debat, müəhazirə

23. ÇAR RUSİYASI AZƏRBAYCANIN İÇƏRİLƏRİNƏ DOĞRU İRƏİLƏYİR

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest elan edildi. Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə birlikdə tarixi Azərbaycan torpaqları: Qazax, Borçalı, Şəmsəddil və Pəmbək bölgəsi də Rusiyaya ilhaq edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının əsası qoyuldu. Çar hökuməti Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək, özünün Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Karl Knorring general Sisianov əvəz etdi. O, Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı təyin edildi və Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Pavel Sisianov Azərbaycanın taleyində qanlı izlər qoydu.

General Sisianov kim idi?
Onun vəzifəsi nədən ibarət idi?

Çar-Balakənin və İlisu sultanlığının işğalı. General Pavel Sisianov gürcü zadəgan nəsindən çıxmışdı. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti Sisianova etibar etdi. Sisianov isə çox qəddar idi. O, Azərbaycan xalqını, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini sevmirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçalıcı məktublar buna dəlalət edir.

General Sisianov Çar-Balakən camaatlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Azərbaycanın şimal-qərb tor-

Çar generalı
Pavel Sisianov

161

A blokunda verilmiş informasiya şagirdləri tədqiqata sövq edəcəkdir. Siz E blokunda verilmiş şəkillərlə də motivasiya qura bilərsiniz. Mövzuda adı keçən şəxsiyyətlərdən birinin şəklini (portretini) elektron lövhədə nümayiş etdirib motivəedici suallarla yeni tədqiqata maraq yarada bilərsiniz.

Nəyə görə rus qoşunları işğala başlayarkən ilk hədəf olaraq Car-Balakən seçilmişdi?

paqlarını ələ keçirməyə çalışan gürcü hakimləri də Sisianovun ətrafında birləşmişdilər. Rus qoşunları bu ərazilərdən keçib Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyəcəkdilər.

1803-cü ilin yazında rus qoşunları gürcü qoşunu ilə birlikdə hücumə başladı. Onlar Car-Balakəndə yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıldıqdan sonra general Qulyakov Balakəni yandırdı. Car işğal olundu. Aprelin 12-də Car-Balakəndən 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisdə general Sisianovun yanına getdi. Burada onlarla Car-Balakən camaatlığının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə «Andlı öhdəlik» sənədi imzalandı.

Sazişin şərtlərinə görə carlılar çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq girov (əmanət) verməli, rus qoşunlarını öz ərazilərində yerləşdirməli idilər. Lakin əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini görə general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara hücum etdi. Car yenidən işğal olunub yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən

Balakən. Cümə məscidi

162

hücumə məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar qələbə qazandılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1804-cü ilin martında carlılar müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə xahişlə Sisianova müraciət etdilər. Sisianov carlıların xahişini rədd etdi və onlara məktubunda yazdı: «...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edim. Gözləyin, gəlirəm, orada mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın icalatını dərtdə çıxaracağam...»

Carlılar yenidən hücumə keçmiş rus qoşunlarına müqavimətin mənasız olduğunu görərək mübarizəni dayandırdılar. Martın 29-da Car işğal olundu. Car-Balakənin işğalından sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəçiliyini qəbul etməli oldu. Lakin Sisianov Car-Balakən, İlisu və Şəki xanlığı ərazisindən Azərbaycanın içərilərinə doğru hücumə keçməyə cəsarət etmədi.

Gəncə xanlığının işğal.

General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi.

Sisianovun cavab məktubunda ifadə olunan hədə-qorxu bu gün hansı ölkələrdə yaşanan hadisələri xatırladır?

Gəncə qalasının alınması

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə təsis etdiyi medal

163

General Sisianovun portretini təqdim edərək onun haqqında tarixi faktları müəyyənləşdirmək və maraqlı motivasiya qurmaq olar.

Tədqiqata başlamaq üçün «**Çar Rusiyası üçün strateji baxımdan Azərbaycanın əhəmiyyəti nədən ibarət idi?**» sualını vermək olar.

Tədqiqat aparmaq üçün sinfi qruplara bölmək və hər qrupun tapşırığını müəyyən etmək lazımdır.

Tapşırıqları müəyyən etmək üçün C blokunun bəzi sual və tapşırıqlarından istifadə etmək əhəmiyyətli nəticə verə bilər.

I qrup: «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də şərtlərini təhlil edin.

II qrup: Gəncə nəyə görə ruslar üçün əhəmiyyət daşıyırdı? Əsaslandırın.

III qrup: Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.

IV qrup: Mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını sxemləşdirin.

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə medal təsis etməsi nəyi göstərir?

Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən çar Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə cavab olaraq yazdı: «Mənimlə müharibə etmək fikrinə düşməsənsə, mən hazır, uğur isə Allahın əlindədir... Qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xamxayalımdan ol çək. Gəncəyə yalnız mənim meyitimdən üstündən keçə bilərəm! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

General Cavad xanın məktubuna yekəxanəlik və etinasızlıqla cavab verdi. Bu isə münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.

Sisianov Gəncə xanlığına qarşı amansız tələblər irəli sürdü. O, Cavad xandan ildə 20 min **çervon*** məbləğində (sonralar Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlıqları üçün müəyyənləşdirilmiş məbləğdən 3 dəfə çox) ödəncə tələb edir və yazırdı: «Ögər mənim təklifimi qəbul etməsən, Gəncəyə atəş və qılıncla gələcəyəm».

Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki verstliyindəki Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Cavad xan bir qədər müqavimətdən sonra döyüşçüləri ilə birlikdə yorğun halda qalaya qayıtdı. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumə başladılar. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu Hüseyin qulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə qalası rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu. Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin qədim adı dəyişdirildi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edildilər. Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalış

Gəncə nəyə görə ruslar üçün əhəmiyyət daşıyırdı? Əsaslandırın.

Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən çar Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə cavab olaraq yazdı: «Mənimlə müharibə etmək fikrinə düşməsənsə, mən hazır, uğur isə Allahın əlindədir... Qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xamxayalımdan ol çək. Gəncəyə yalnız mənim meyitimdən üstündən keçə bilərəm! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki verstliyindəki Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Cavad xan bir qədər müqavimətdən sonra döyüşçüləri ilə birlikdə yorğun halda qalaya qayıtdı. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumə başladılar. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu Hüseyin qulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə qalası rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu. Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin qədim adı dəyişdirildi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edildilər. Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalış

* Çervon — pul vahidi

164

şan ermənilər Gəncənin işğalı zamanı işğalçı çar Rusiyası qoşunlarına yaxından kömək göstərdilər.

Gəncənin alınması digər Azərbaycan xanlıqlarını təbə etmək üçün işğalçılardan ötrü böyük əhəmiyyətə malik oldu. Gəncənin süqutundan sonra Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi də Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Rusiya Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək üçün imkan qazandı. General Sisianov mayor Lisaneviçi Qarabığa İbrahimxəlil xanına yanına göndərərək ondan Rusiya təbəəliyinə keçməyi tələb etdi.

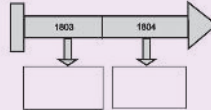
I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorringə yazırdı: «Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqları cəlb etməli».

«Azərbaycan tarixi», 7 cildə, IV cild

Sual və tapşırıqlar

1. «Andlı əhdlik» sazişini ham hərfi mənada, ham da şərtləri təhlil edin.
2. Sizcə, Sisianov daha yüngül tələblər irəli sürəydi, Cavad xan təbə olacaqdı? Müzakirə edin.
3. Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.
4. Verilmiş mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycana bağlı planlarını təhlil edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

165

Qrupların tədqiqatı zamanı şagirdlərə əlavə izahlar vermək olar. Şagirdlər tapşırıqların şərtlərini aydın şəkildə anlamalıdılar. Bu onların tədqiqatına düzgün istiqamət verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, IV qrupa verilən tapşırıq E bloku əsasında. Ümumən, dərslərdə verilmiş mənbələr təlim məqsədlərinə xidmət edir. Bu mövzunun tam mahiyyətinin aydınlaşması üçün Rusiya çarı I Aleksandrın yazışmasını tədqiq etmək əhəmiyyətlidir.

Qruplar müəyyən vaxt ərzində tapşırıqlarını yerinə yetirib təqdim edirlər. Onların təqdim etdiyi nəticələr müzakirə olunmalıdır. Bu müzakirə aparılarkən çar Rusiyasının işğalı zamanı general Sisianovun Cavad xanla yazışması, Car-Balakən əhalisinin müqaviməti, gəncələrin qəhrəmancasına müdafiəsi və nəhayət, Gəncə xanlığının çar Rusiyası üçün strateji əhəmiyyətinin səbəbləri şagirdlərin öz fəaliyyət və bacarıqları ilə təqdim olunacaqdır.

Formativ qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin fəallığını və bacarığını dəyərləndirmək üçün imkan yaranır.

Ev tapşırığı: Car-Balakən camaatlığı haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, sxem və cədvəlqurma*

I	II	III	IV
Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.	Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.	Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.
Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatları sxemləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlar əsasında müəllimin köməyi ilə sxem və cədvəl qurur.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən sxem və cədvəl qurur.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən asanlıqla sxem və cədvəl qurur.

24-cü mövzu. Qacarlar dövləti Rusiyadan geri çəkilməyi tələb edir

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarını təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara aid cədvəl qurur.

Təlim forması:
qruplarla və fərdi iş

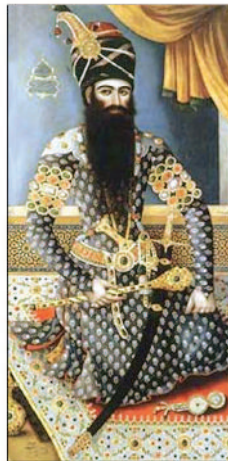
Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə

24. QACARLAR DÖVLƏTİ RUSİYADAN GERİ ÇƏKİLMƏYİ TƏLƏB EDİR

Gürcüstanın, Şimali Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin, habelə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan İngiltərə və Fransa'nın narahatlığına səbəb oldu.

*Bu narahatlıqlar nə ilə nəticələndi?
Azərbaycanın siyasi həyatında hansı gərginliklər yaşandı?*

Fətəli şah Qacar

Azərbaycan torpaqları uğrunda müharibə. Fətəli şah Qacar əvvəlcə Gürcüstan və Gəncə ilə həmsərhəd olan bütün xanlıqların ərazilərini tabe etmək niyyətində idi. Lakin Qacarlar dövlətinin daxilində baş vermiş cəxnaşmalar və İngiltərənin vəd etdiyi köməyi göstərməməsi bu tədbirləri yarımcıq qoydu. Bununla belə, İngiltərə Qacarlara Rusiya ilə müharibəyə qızıdırırdı.

1804-cü ilin mayında Qacarlar dövləti Rusiyadan öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü ilin iyulunda Rusiya ilə Qacarlar arasında diplomatik əlaqə kəsildi, 10 il davam edən Rusiya – Qacarlar müharibəsi başlandı. Azərbaycanın yerli əhalisinin Rusiya – Qacarlar müharibəsinə münasibəti eyni cür

166

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin E blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar.

deyildi. Azərbaycanın bəzi feodal hakimləri, habelə feodalların da bir hissəsi öz hakimiyyətlərini itirməkdən qorxaraq, müharibəyə xilas yolu kimi baxırdılar. Qacarların qalib gələcəyi təqdirdə öz hakimiyyətlərini saxlayacaqlarını düşünərək, imkan daxilində ona kömək göstərirdilər. Əhali isə nə Qacarların, nə də Rusiyanın istilasına məruz qalmaq istəmir, öz xanlarına müraciət edərək, istilacılarla qarşı mübarizədə onlara hər cür kömək göstərəcəyini bildirirdi.

Rusiya ilə Qacar qoşunları arasında ilk döyüş İrəvan xanlığının ərazisində Üçkilə divarları yanında baş verdi. Rus qoşunları gürcü silvari dostlarının köməyi ilə üstünlük qazandılar.

Növbəti döyüş İrəvan yaxınlığında, Qəmərlı kondinin yanında baş verdi. 1804-cü il iyulun 29-dan 30-na keçən gecə rus qoşun dəstəsi ilə Qacarların qoşunlarının böyük birləşməsi arasında qanlı döyüş oldu. Rus qoşunları məğlub olub İrəvandan geri çəkildi.

Kürəkçay müqaviləsi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün Rusiyaya meyil edirdi. O, Qacarların qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Sisianovdan hərbi kömək istədi. Qarabağ xanının Rusiya ilə yaxınlaşmasından həyəcəyə düşmüş Qacarlar dövləti 500 nəfərlik dəstəni Qarabağa göndərdi. Lakin İbrahimxəlil xan dəstəni məğlub etdi. Xanın bu qələbəsindən sonra Sisianov Qarabağa mayor Lisaneviç başda olmaqla hərbi dəstə göndərdi. Eyni zamanda o, xanın Rusiya təbəəliyinə keçməsinə tələb etdi. İbrahimxəlil xan xanlığını qoruyub saxlamaq məqsədilə Sisianovla görüşməyə razılıq verdi. General Sisianov və İbrahimxəlil xan Gəncə yaxın-

Şakzadə Abbas Mirzə

Şahbulaq qalası

! Şahbulaq qalası haqqında əlavə məlumat toplayın.

lığında Kürəkçayın sahilində 1805-ci il mayın 14-də müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadiq qalmaq tələbi qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində, xan sülaləsinin öz ərazilərində hakimiyyətini bütün zamanlar üçün təsdiq edirdi. Lakin hər dəfə xan varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri geyimlə təmin etməyi, hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 min qəron xərac ayırmağı öhdəsinə götürdü. Bir həftə sonra İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə Şəki xanlığı ilə də belə bir müqavilə bağlandı.

Qacarların Şimali Azərbaycana daxil olması. 1805-ci il iyunun ortalarında Qacarların qoşunları Qarabağa daxil oldu. İyunun 26-da şah qoşunları rus qarnizonunun yerləşdiyi Şahbulaq qalasını mühasirəyə aldı. Qacarlar qoşununun başçısı şahzadə Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Rus qoşunu təslim oldu. Sonra Qacarların qoşunu Qazaxa daxil oldu. Onların komandanı yerli əhəlinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, bəyənətlə kəndxudalara müraciət edərək, Qəzax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyana çağırırdı.

Verilmiş portret və ya rəsm əsərinə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə bilərsiniz. Bu zaman iki işğalçı dövlətin hökmdarlarının – İ Aleksandr və Fətəli şah Qacarın portretlərini nümayiş etdirib motivəedici suallarla yeni mövzuya keçid yaratmaq olar.

Motivasiya zamanı Kürəkçay müqaviləsinin hər hansı bir şərtini elektron lövhəyə yazıb şagirdlərin diqqətini çar Rusiyanın işğalçı siyasətinə yönəltməklə yeni tədqiqatlara maraq yaratmaq olar.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir.

Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «*Rusiya–Qacarlar müharibəsinin ilkin nəticələri nədən ibarət oldu?*» və ya «*Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın siyasi mövqeyi xanlığı qoruya bildimi?*» Bu sualları verməklə təlim məqsədinə çatmaq mümkündür.

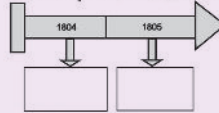
1 Rusiya-Qacarlar müharibəsi. Rəssam Frans Rubo

Ruslar iyulun 27-də Zəyəm yaxınlığındakı Qacarlar ordusunun düşərgəsinə hücum etdilər. Qacar qoşunları 1805-ci ilin yayında hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirdilər. Şirvan, Bakı və Quba xanları Qacarlara təbə oldular.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.
2. Üçkilə və Qəmərli döyüşlərini müqayisə edin.
3. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.
4. 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.
5. Mətnə əsasən Rusiya—Qacarlar müharibəsində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı zorakılıq və ədalətsizliyi müzakirə edin.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

169

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında Qəmərli, Üçkilə, Qarabağ kimi məkan adlarından istifadə edilərsə, şagirdlərin diqqətini tarixi Azərbaycan torpaqlarına cəlb etmək olar.

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün **C** blokundan istifadə edə bilərsiniz.

I qrup: Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.

II qrup: Üçkilə və Qəmərli döyüşlərini müqayisə edin.

III qrup: Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.

IV qrup: 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.

Qrup tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı çətinlik çəkən şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermək olar. Ümumən, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmaq vacibdir. Hər hansı bir qrup tapşırığını elektron lövhədə yerinə yetirə bilər. Təqdimat zamanı şagirdlər elektron lövhədə geniş imkanlardan istifadə edərək daha mükəmməl nəticə nümayiş etdirə bilərlər.

Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəli, eləcə də digər cədvəlləri elektron lövhənin vasitəsilə yaddaşda saxlayıb, sonrakı dərslərdə müqayisə üçün istifadə etmək olar.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini Kürəkçay müqaviləsinə əsasən çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarına, tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı siyasətinə yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Ev tapşırığı olaraq «Azərbaycan xalqının zorakılığa məruz qaldığı Rusiya–Qacarlar müharibəsi» adlı esse yazmağı tapşırmaq olar. Yaxud da mövzuya aid xronoloji cədvəl qurmağı tapşırın.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, cədvəlqurma*

I	II	III
Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarını təhlil edərək onun nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarını təhlil edərək onun nəticələrini köməkdən istifadə edərək təqdim edir.	Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarını təhlil edərək onun nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəl qurmaqda çətinlik çəkir.	Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən köməkdən istifadə edərək cədvəl qurur.	Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən asanlıqla cədvəl qurur.

25-ci mövzu. İşğal davam edir

Alt standartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Şamaxı xanı Mustafa xanla Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqayisə edərək sxem qurur.

Təlim forması:
qruplarla və fərdi iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə, Venn

25. İŞĞAL DAVAM EDİR

Qacarların qoşunları Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarında yerləşmişdi. Bu vəziyyət Sisianovu qəzəbləndirir, daha qətiyyətli tədbirlər görməyə sövq edirdi. Onun işğalçılıq planlarında növbəti hədəf Şamaxı xanlığı idi. Şamaxı xanı Mustafa xan isə öz torpaqlarını müdafiə etməkdə qərarlı idi.

*Mustafa xan öz torpaqlarını müdafiə edə bildimi?
Onun bu cəhdi nə ilə nəticələndi?*

Mustafa xanın mövqeyinə münasibət bildirin.

Şamaxı xanlığının Rusiyaya təhvil verilməsi. Hələ Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə müqavilələr bağlanan dövrdə Sisianov şirvanlı Mustafa xandan da Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməyi tələb etmişdi. Şamaxı xanı Mustafa xan illik bac verməkdən boyun qaçırır, daxili idarəçilikdə özünün müstəqilliyi barədə təminat və özünə daimi məvacib təyin olunmasını tələb edirdi. Sisianov isə bu tələbləri qəbul etmirdi. Danışıqların heç bir nəticə verməyəcəyinə əmin olduqdan sonra o, 1805-ci ilin noyabrında indiki Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçərək Şamaxıya doğru yerdirdi.

Rus qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidən Mustafa xan təbii qala və möhkəm sığınacaq olan Fit dağında mövqeyini möhkəmləndirdi. Sisianov qoşunlarını Şamaxının lap yaxınlığına çəkməyə başladı. Rus qoşunları Fit dağına yaxınlaşdı. Öz vəziyyətinin çətinliyini görən xan Rusiya təbəəliyinə keçməyə razı oldu. Mustafa xanla Sisianov arasında müqavilə imzalandı.

Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqındakı müqavilələrlə eyni olan bu müqavilədə rus qoşunlarının mütləq Şamaxıda yerləşdirilməsindən danışılırdı. Şamaxı xanlığının illik bacı 7 min çervon rubləində müəyyən-

170

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Elektron dərs vəsaitindən mövzuya aid videomaterial nümayiş etdirməklə yeni tədqiqata motivasiya yaratmaq olar. Motivasiya zamanı bədii filmlərdən fraqment göstərib motivəedici suallarla şagirdləri tədqiqata yönəltmək

ləşdirildi. Şamaxı xanlığı öz ərazisindən keçən karvanların təhlükəsizliyini təmin etməyə bələu idi. Xan, həmçinin Kür sahilində – Cavadda möhkəmləndirilmiş rus mənəşəsinin tikilməsinə icazə verməyə razılaşırdı.

Azərbaycanın on iri xanlıqlarından biri olan Şamaxı xanlığı digər xanlıqlar arasında mərkəzi mövqə tuturdu, böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi. Çar Rusiyası bütün Şimali Azərbaycanın ələ keçirilməsi üçün Şamaxı xanlığının təbii edilməsinə çox əhəmiyyət verirdi.

Bakının işğal olunması. Sisiyanovun növbəti hədəfi Bakı xanlığı idi. 1805-ci ildə Onzəli və Rəşti ələ keçirə bilməyən rus donanması Bakıya yaxınlaşdı. 1806-cı ilin fevralında Sisiyanovun da qoşunları Bakıya hücum etdi. Xanlığın strateji mənəşələri ələ keçirilmişdi.

Sisiyanov Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqavilə layihəsi göndərdi. Müqavilə Bakının Rusiya tərəfindən işğal edilməsini, xanlığın bütün gəlirlərinin Rusiya xəzinəsinə göndərilməsini özündə əks etdirdi. Bakı xanı da digər xanlar kimi müəyyən məbləğə mənas alacaq, xarici və daxili siyasətdən məhrum ediləcəkti.

Hüseynqulu xan rusların təklif etdiyi şərtləri qəbul etdiyini və Sisiyanovla şəxssən görüşmək istədiyini bildirdi. O, Bakının vəçarlarının şəxssən təqdim etmək bəhanəsi ilə qəddar Sisiyanovla görüşə nail oldu.

Görüş zamanı Hüseynqulu xanın oğlu İbrahim bəy Sisiyanovu öldürdü. Sisiyanovun ölüm xəbəri rus qoşunlarının Bakıdan çəkilməsinə səbəb oldu. Rus gəmiləri Sarı adasına, oradan da Qızılyara çəkildi.

1806-cı il iyunun 22-də Dərbənd işğal olundu. Rus donanması Bakıya üz tutdu. General Bulqakov əhaliyə müraciət göndərdi. Müraciətdə əhaliyə toxunmamaq vəd olunurdu. Artıq müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görən Hüseynqulu xan Qəcar sarayına getdi. 1806-cı il oktyabrın 3-də Bakı, ayın sonunda isə Quba işğal olundu.

Rusiyanın Şamaxı və Qarabağ xanlıqları ilə bağladığı müqavilələrin fərqi nədə idi?

Sisiyanovun cəzalandırılmasına münasibət bildirin.

İşğalçı general Sisiyanovun öldürülməsi

Rusiya—Osmanlı müharibəsinin başlanması. Lənkəran, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdu. Rusiya Qacarlarla müharibəyə son qoymağa çalışırdı. Çünki Rusiya dövlətinin beynəlxalq vəziyyəti gərgin idi.

Fransa və İngiltərənin təhriki ilə Osmanlı dövləti müharibəyə hazırlaşdı. Cənubi Qafqazda Rusiyanın işğalçı siyasəti Osmanlı dövlətini narahat edirdi. Rusiya isə yaxınlaşan müharibədə özünə müttəfiq axtarırdı. Bunun üçün Qacarlarla sülh bağlamağa, hətta Qacarlara Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə sövq etməyə çalışırdı.

1806-cı ilin oktyabrında Rusiya qoşunları Osmanlı sərhədini pozaraq ölkənin içərilərinə doğru 20–30 km irəlilədilər. Rusiya çarı bununla müharibəni Qafqaz cəbhəsindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı.

Qərbi Avropa dövlətlərindən kömək alan Osmanlı dövləti 1806-cı ilin sonunda Rusiyaya müharibə elan etdi.

Müharibə bir neçə cəbhədə gedirdi. 1807-ci ildə Azərbaycanın qərbində Gümrü yaxınlığında canlı döyüşdə ruslar osmanlılara

olar. Bu mövzunun motivasiyasına «Hökmdarın taleyi» bədii filmindən Sisiyanovun öldürülməsi hissəsini göstərərək yeni tədqiqata maraq yaratmaq olar.

Motivasiya zamanı elektron lövhəyə söz assosiasiyası yazıb şagirdlərin diqqətini tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına yönəltməklə yeni tədqiqatlara maraq yaratmaq olar.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «*Mustafa xanla Hüseynqulu xanın siyasi mövqeyində oxşarlıq nədən ibarət idi?*» və ya «*Sisiyanovun öldürülməsi Rusiyanın işğalçı hərbi əməliyyatlarına necə təsir etdi?*» suallarını verməklə təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür.

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında Şamaxı xanlığı, Bakı xanlığı, Quba xanlığı və Dərbənd kimi adlardan istifadə etmək olar.

Qruplar arasında B blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün C blokundan istifadə edə bilərsiniz.

qalib gəldilər. Bu qələbədən sonra Rusiya Qacarlara qarşı yeni hərbi əməliyyatlara başladı.

Naxçıvanı olo keçirən ruslar İrovanı mühasirəyə aldı. Uzunsürən mühasirə və rus qoşunlarının həmlələri uğursuzluqla nəticələndi. Geri çəkilən rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etdilər. Abbas Mirzənin qoşunları rusları təqib etdi. 1809-cu ildə Qarababa kəndi yaxınlığında baş vermiş döyüşdə rus qoşunları ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyət rus qoşunlarının baş komandanının istefasına səbəb oldu. Qafqaz ordusuna yeni baş komandan A.P.Tormasov təyin olundu.

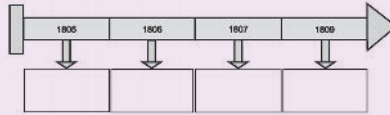

Sizcə, nə üçün Rusiya Osmanlı ilə müharibəni Qafqaz cəbhəsində aparmaq istəmirdi? Məlahizələrinizi bildirin.

Sual və tapşırıqlar

1. Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.
2. Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini açırdımı? Əsaslandırın.
3. Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.
4. Rusiyanın həm Qacarlar, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

173

I qrup: Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.

II qrup: Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini açırdımı? Əsaslandırın.

III qrup: Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.

IV qrup: Rusiyanın həm Qacarlar, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.

Şagirdlər tədqiqat apararkən, təqdimatlar hazırlayarkən onların resurslardan maksimum dərəcədə istifadəsinə şərait yaratmaq lazımdır. İKT-dən istifadə şagirdlərin müasir dövrlə əlaqələr yaratmasına imkan verir. Hər hansı bir qrup tapşırığını elektron lövhədə yerinə yetirə bilər. Təqdimat zamanı şagirdlər elektron lövhədə geniş imkanlardan istifadə edərək daha mükəmməl nəticə nümayiş etdirə bilərlər. Şəxsiyyətlərin müqayisəsini aparmaq üçün elektron lövhədə xüsusi funksiyalarla Venn diaqramı, sxem çəkmək, onun üzərində yazılar yazıb, eləcə də digər funksiyalarla işləyib yaddaşa saxlamaq olar.

Şagirdlərin nəticələrini dinləyib onları yenidən tədqiqat sualına yönləndirib mövzunu yekunlaşdırın.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarına, tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı siyasətinə və işğala qarşı müqavimətə yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir.

Ev tapşırığı olaraq qabaqlayıcı tapşırıq vermək olar. Növbəti mövzunu oxumağı tapşırmaqla dərs zamanı vaxta qənaət etmək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, sxemqurma*

I	II	III	IV
Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini yoldaşlarının köməyi ilə təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Şamaxı xanı Mustafa xanla Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqayisə edərək çətinliklə sxem qurur.	Müəllimin köməyi ilə Şamaxı xanı Mustafa xanla Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqayisə edərək sxem qurur.	Şamaxı xanı Mustafa xanla Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqayisə edərək sxem qurur.	Şamaxı xanı Mustafa xanla Bakı xanı Hüseynqulu xanı müqayisə edərək asanlıqla sxem qurur.

26-cı mövzu. Gülüstən müqaviləsi

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini təqdim edir.
2. Gülüstən müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara aid cədvəl qurur.

Təlim forması:

qruplarla və fərdi iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

26. GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

Gülüstən müqaviləsi Azərbaycan tarixində ən ədalətsiz və zorakı müqavilələrdən biridir. Çünki bu müqaviləyə əsasən Azərbaycan torpaqları iki işğalçı dövlət arasında bölüşdürüldü.

Bəs bu müqavilə hansı şəraitdə bağlandı?
Şərtlər nədən ibarət oldu?

Aleksandr Tormasov

Rusiyanın Qacarla danışıqlara cən atmasının səbəbləri nə idi?

Qacarların geri çəkilməsi. Cənubi Qafqazda vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Osmanlılar və Qacarlar hərbi müdaxiləyə hazırlaşır, İmeretiya və Abxaziyada üsyan əhvali-ruhiyyəsi güclənirdi. Qacarlar İngiltərənin təhriki ilə Qarabağı ələ keçirmək istəyirdi. Şah öz qüvvələrini Osmanlı dövləti ilə birləşdirib hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyəti ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. O, Azərbaycan hakimlərinə, əhaliyə məktublar göndərərək, onları Rusiyaya qarşı çıxış etməyə çağırırdı.

İrəndəki ingilis səfiri Rusiya ilə Qacarlar arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasına hər vasitə ilə mane olurdu. O, şahı inandırır ki, Qacarların qarşısında qoyulan şərtən qarşısını tərfindən deyil, baş komandanı Aleksandr

Tormasov tərəfindən irəli sürülür. Eyni zamanda İngiltərə Qacarların qoşunlarını silahla təchiz edirdi.

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin D blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar. Verilmiş karikatura və ya rəsm əsərlərinə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə bilərsiniz. Bu zaman faktoloji suallardan başqa, izahedici, nəzəri sualların vasitəsilə yeni mövzuya keçid yaratmaq olar. Xatırlatmaq

Şimali Azərbaycan xanlıqları XIX əsrin əvvəllərində

1810-cu ildə Qacarların qoşunları Qarabağa, Gəncəyə və Pambəkə doğru irəliləyib Qarğabazarı adlı yerdə və Mehriddə möhkəmləndilər. **Süngü*** döyüşündə Qacarların dəstəsi məğlub edildi və Qarabağdan çəkilməyə məcbur oldu.

Həmin ildə Qacarlarla Osmanlı dövləti arasında Rusiya əleyhinə hərbi ittifaq bağlandı. Lakin müttəfiqlər bir-birinə fəal yardım göstərmədilər. Abbas Mirzə barışıq haqqında danışıqlara yenidən başlamış qərarına gəldi.

Rusiya da Qacarlarla sülh bağlanılmasında maraqlı idi, çünki Fransa ilə münasibətlər kəskinləşirdi. Lakin danışıqlar uzandı.

* **Süngü** — tüfəng lüləsinin başına taxılan kəsici silah.

175

«Mən öz dostlarımdan xilas edim!»
İngiltərənin «The Times» qəzetində
verilmiş karikatura

1812-ci ilin əvvəllərində Abbas Mirzənin ordusu Qarabağda, Sulatubud yaxınlığında rus qoşununu məğlubiyyətə uğrattı. Bu qələbə qacar əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi.

Ruslar həm quradan, həm də dənizdən hərbi qüvvələr göndərirdilər. Abbas Mirzənin komandanlığı altında 30 minlik ordu Aslandüz yaxınlığında Araz sahilində cəmləşdi. O, rus dəstələrinə

Lankaran qalasının alınması. Rəssam Frans Rubo

176

yerinə düşər ki, şagirdlər artıq 5-ci sinif Azərbaycan tarixi dərslərindən **Gülüstən** müqaviləsi haqqında biliyə yiyələniblər. Bu, əsas verir ki, motivasiyanı **Gülüstən** müqaviləsi haqqında bildiklərini xatırladacaq suallar verməklə qurasınız.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. **«Gülüstən müqaviləsinin şərtləri hansı dövlətin mənafeyinə uyğun tərtib olundu?»** və ya **«Gülüstən müqaviləsi çar Rusiyasının Azərbaycana aid planlarına uyğundurmu?»** suallarını verməklə təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür.

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında müstəqillik, azadlıq, müasirlik kimi sözlərdən istifadə edilərsə, şagirdlərin diqqətini XIX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanla XXI əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan arasında fərqə cəlb etmək olar.

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin.

Sultanlıq yaxınlaşanda döyüş

zərbə endirərək Qarabağa və Gəncəyə, daha sonra isə Gürcüstana irəliləmək niyyətində idi. Lakin rus qoşunlarının arxadan zərbə endirməsi onun planlarını pozdu.

Ruslar dekabr ayında Araz çayını keçib Muğan istiqamətində irəlilədilər.

Dekabrın 21-də Lənkəran xanlığı ərazisinə daxil olan rus qoşunları müqavimətə rast gəldilər. Lənkəran qalası mühasirəyə alındı. Sadiq xanın bəşçiliyi ilə qəhrəmancasına müqavimətə baxmayaraq, Lənkəran xanlığı işğal edildi.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması. Aslanlı və Lənkəran qələbələri müharibənin təyini həll etdi. İrəndəki ingilis səfiri ser Qor Ousli Rusiya və Qacarlar arasındakı müharibənin dayandırılmasının zəruri olması haqqında Londondan göstəriş aldı.

1813-cü ilin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda hərbi və mülki işlər üzrə canişini Nikolay Rtişev sülh haqqında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Qacar şahı ilə ya-

? Sadiq xanın qəhrəmancasına mübarizəsi sizə hansı qəhrəmanları xatırlatdı?

Nikolay Rtişev

177

? Gülüstan kəndi harada yerləşirdi? Həmin yerin bugünkü vəziyyəti haqqında nə demək olar?

! Gülüstan müqaviləsinin ədalətli olduğunu əsaslandırın.

zışma başlandı. Rtişev qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərti ilə sülh bağlamağa hazırdır, bu isə Qacarlar dövlətinə razı salmışdı.

Danışıqlar nəticəsində Qarabağda, Gülüstan kəndində 1813-cü il oktyabrın 12-də sülh müqaviləsi imzalandı. Gülüstan müqaviləsinə görə Qacarlar Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin, habelə Şorqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiya tərəfindən işğalını tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Qacarların hakimiyyəti altında qaldı.

Qacarlar Rusiyanın Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlamaq barədə hüququnu tanıdı. Qacarlar dövlətinin ərazilərində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu.

Gülüstan müqaviləsi Şimali Azərbaycan (Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla) və bütün Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən

Gülüstan müqaviləsinin imzalanması

178

I qrup: İngiltərənin Rusiya–Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.

II qrup: Qacarları çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.

III qrup: Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.

IV qrup: Gülüstan müqaviləsinin nəticələrini şərh edin.

Verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin fəaliyyətinə müdaxilə yox, istiqamət vermək olar. Onların müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmaq vacibdir. Müəllim fasilitator olmaqla şagirdləri tədqiqat aparmağa sövq etməlidir. Şagirdlər tapşırıqlarını təhlil edərək təqdim etdikdə nəticələri elektron lövhəyə yazmaq olar. Təqdimat zamanı şagirdlər cədvəli elektron lövhədə də işləyib nümayiş etdirə bilərlər. Bunun üçün elektron lövhənin «cədvəl qurmaq» funksiyasından istifadə etmək olar. Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid cədvəli, eləcə də digər cədvəlləri elektron lövhənin vasitəsilə yadda saxlamaq mümkündür.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini Gülüstan müqaviləsinə əsasən çar Rusiyasının işğal etdiyi torpaqlara, əldə etdiyi iqtisadi üstünlüklərə, eyni zamanda bu müqavilənin ədalətsiz xarakterə malik olmasına yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimmə, cədvəlgurma*

I	II	III	IV
I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	Müəllimin köməyi ilə I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini təqdim edir.	I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini təqdim edir.	I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəlgurmaqda çətinlik çəkir.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən köməkdən istifadə edərək cədvəlgurur.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəlgurur.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən asanlıqla cədvəlgurur.

27-ci mövzu. Rusiya Şimali Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaradır

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövlətə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək nəticələri təqdim edir.
2. Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxem qurur.

Təlim forması:

cütlərlə və kollektiv iş

Təlim üsulu: müzakirə, beyin həmləsi

27. RUSIYA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ REJİMİ YARADIR

Rusiya Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsini işğal etdikdən sonra yeni idarəçilik sistemi tətbiq etdi. Lakin Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Lənkəranda formal olaraq əvvəlki xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı.

Bəs yeni idarə forması nə ilə fərqlənirdi?
Xanlıqlar saxlanılırdı?

Sizə, Gəncə və Bakıda xanlıq sisteminin ləğv olunması nə ilə bağlı idi?

I Rusiya–Qacarlar müharibəsinin gedişində Rusiyanın hakim dairələri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində xanlıqları ləğv edir, müstəmləkə idarə sistemi yaradırdılar. İşğal olunmuş Gəncə və Bakı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi ləğv edilmiş, əvəzində komendant idarə üsulu yaradılmışdı. Bu idarə sisteminin başında rus zabiti – komendant dururdu.

Quba xanlığı işğal olunduqdan sonra yerli bəylərdən ibarət əyalət şurası təşkil olundu. Bu şura rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Bu, əslində, komendant idarə üsuluna keçid sistemi idi. Qubanın əyalət şurasının sədri keçmiş Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xan təyin edilmişdi. Bu şura formal xarakter daşıyırdı. Rus əsgərləri Qubada soyğunçuluqla məşğul olurdu. Lakin əyalət şurası bu özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi.

Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanov Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın öglü idi.

180

A blokuna əsasən motivasiya quraraq şagirdləri tədqiqata yönəldin. Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında müasir beynəlxalq münasibətlərə aid suallar və ya məlumatlar verməklə məqsədəuyğun motivasiya qurmaq olar.

1810-cu ildə Quba əyalətini ruslara qarşı etirazlar bürüdü. Bu etirazlar yatırıldı və əyalət şurası öz fəaliyyətini dayandırdı. Qubada komendant idarəçiliyi quruldu.

İşğalın ilk mərhələsində Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Lənkərandə xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı. Xanlıqların daxili müstəqilliyi saxlanılsa da, xanların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdı. Xanlara general rütbəsi verilmədi. Onlar çar Rusiyasının generalları hesab edilir və Qafqazın baş hakiminə təbə idilər.

Müharibənin birinci mərhələsi bitdikdən sonra general A.P.Yermolov Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini ləğv etmək üçün xüsusi planlar hazırlayırdı. O, formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların qalmasını Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı planlarına maneə hesab edirdi. Çar Rusiyası bütün müstəmləkələrdə, eləcə də Qafqazda xalqların dövlətçilik ənənələrinə zərər vurmaq, soykötürmə siyasətini qorumaq, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətini aparırdı.

Artıq xanlıqların ləğv edilməsinə başlandı. Çar generalı erməni V.Mədatovu göstərişi ilə 1819-cu ildə Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənib öldürüldü. Yermolov Şəki xanlığını ləğv edərək orada komendant idarə üsulu yaratdı. Bu hadisə çar Rusiyanın əsl üzünü göstərdi. Rusiyaya inamını itirən Şamaxı xanı Qacar sarayına sığındı. 1820-ci ildə Şamaxı xanlığı da ləğv edildi.

Rusiya Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağda xanlıq idarə sisteminin saxlanmasına imperator zəmanəti versə də, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Qarabağda İbrahim xan və onun varislərinin hakimiyyəti komendant idarəçiliyi ilə əvəz olundu.

1826-cı ildə Lənkəran xanlığını ləğv etməklə çar Rusiyası məqsədlərinin bir hissəsini başa çatdırdı.

Çar Rusiyanın irticaçı siyasəti başqa xarakter aldı. Şimali Azərbaycanda xanların, bəylərin, ağaların və başqa yerli ha-

Yermolov nə üçün formal da olsa, xanlıqların saxlanmasını Rusiyanın planlarına maneə hesab edirdi?

Əhalinin sayının Rusiyanın iqtisadi maraqlarına nə kimi təsiri vardı? Əsaslandırın.

kimlərin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Onların ölkədən çıxıb getməsi üçün hər cür fitnəyə ol etdirlər. Vətəni tərk edən xanların və onların varislərinin torpaqlarını, mülklərini ayrı-ayrı rus və erməni hərbiçiləri ələ keçirirdi.

Erməni general V.Mədatov Qarabağda o qədər torpaq ələ keçirmişdi ki, ən böyük mülkədarə çevrilmişdi. Özünün Qarabağ müləklərinin nəslindən olduğunu bəyan etməkdən çəkinməyən V.Mədatov öz torpaqlarını öz torpağı kimi rəsmiləşdirmək istəyirdi. Lakin o bu əməllərinə görə məhkəməyə verilmişdi.

Bu müddətdə xanların torpaqları, mülkləri, bağları, ümumən, bütün var-dövləti müstəmləkəçilər tərəfindən talan edilir və xəzinənin (dövlətin) ixtiyarına verilir.

Rusiya hökuməti Şimali Azərbaycanda əhalinin sayını hansı yollarla artırırırdı?

Çar Rusiyası istila etdiyi Şimali Azərbaycan torpaqlarında iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Əsas tədbirlərdən biri qaçıb getmiş və ya əsir götürülmüş əhalinin geri qaytarılması idi. Müstəmləkəçilər bununla vergi verən əhalinin sayını artırmağa çalışırdı. Bu işdə onlar rus hakimiyyətinə qulluq edən azərbaycanlı konduxdaların köməyindən istifadə edirdilər. Beləliklə, ruslar Cənubi Azərbaycana və İrana qaçmış minlərlə azərbaycanlının Vətənə qayıtmasına nail oldular.

Çar Rusiyası Azərbaycanın təbii sərvətlərini mənimsəməyə başlamışdı. Neft mənbələri, duz gölləri, balıq vətənləri, zəy mədənləri və başqa sahələr ələ keçirilmiş və iri tacirlərə icarəyə verilmişdi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzi olan Şəkinin ipəyi Rusiya sənayesinə yönəldilmişdi.

Bir sıra əyalətlərdə təcil eltiyatının az olmasına baxmayaraq, Rusiya hakim dairələri Şimali Azərbaycandakı rus qoşunlarının tələbatını yerli əhaliyə ödətirdirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şirvan

Tədqiqatın ana xəttini müəyyən etmək üçün problemin qoyulması əsas sərtir. Tədqiqat sualı təlim məqsədinə əsasən müəyyən edilir.

Bu mövzunun təlimində əsas məqsəd Rusiyanın Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini tədqiq etmək olduğundan tədqiqat sualını «*Rusiyanın yaratdığı müstəmləkə rejimi Şimali Azərbaycanı necə istismar edirdi?*» formasında qoymaq olar.

Cütləri müəyyən edərkən onların potensialını nəzərə alın. Daha çox potensiala malik şagirdləri bu cütdə birləşdirmək məqsədəuyğun deyil. Nisbətən zəif və ya çox zəif potensiallı şagirdlərlə onları birgə işləməyə sövq edin. B blokunu cütlər arasında bölün.

Hər bir cütlüyün öz mətninə uyğun sual və tapşırıqları paylayın. Həmçinin paylama materialı və mənbələr təqdim edin ki, işləmək rahat olsun.

Mövzunun tədqiqinə aid sual və tapşırıqları aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərsiniz:

– Qubadakı əyalət şurasının fəaliyyətini təhlil edin.

xanlıqları xəzinəyə minlərlə pud* taxıl vermişdi.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Müstəmləkəçi Rusiya Azərbaycana ucuz xammal və bahalı satış bazarı kimi baxırdı. Təbii sərvətlər xammal şəklində Rusiyanın fabriklərinə daşınıb, hazır məhsullar isə satış üçün buraya gətirilirdi.

Əslində, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün xüsusi planları vardı. Lakin Qacarlarla siyasi münasibətlər sabit olmadığından Rusiya böyük iqtisadi layihələr tətbiq etmirdi.

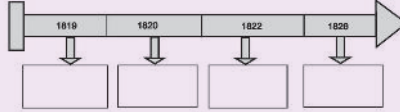

Bu gün Rusiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələr necə inkişaf edir?

Sual və tapşırıqlar

1. Formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların ləğv edilməsi prosesini izah edin.
2. Azərbaycanın hakim dairələrinin hüquqları necə məhdudlaşdırılırdı? Təhlil edin.
3. Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyətini müzakirə edin.
4. Çar Rusiyanın Şimali Azərbaycanda böyük iqtisadi layihələr həyata keçirməsinin səbəblərini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* 1 pud — çəki vahidi, təqribən 16,4 kq-dır

– Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini ləğv etməkdə məqsəd nə idi? Təhlil edin.

– Azərbaycan xanlıqlarının ləğvinə aid sxem qurun.

– Erməni general V.Mədətovun fəaliyyətini izah edin.

– Əhalinin sayının artırılması məsələsi nəyə görə aktual idi?

– Çar Rusiyanın iqtisadi tədbirlərini təhlil edin.

– Şimali Azərbaycan əhalisinin milli tərkibinin dəyişməsinə təhlil edin.

Bu cür sual və tapşırıqlar təlim məqsədinə çatmağa imkan yaradır. C blokundan istifadə edib iş prosesində vaxta qənaət edə bilərsiniz.

Cütlərin hər birini dinlədikdən sonra ümumiləşdirmə aparın.

Ümumiləşdirmə zamanı şagirdlərin iştirakı, onların fikir bildirməsi vacib şərtidir.

Yekun nəticəni lövhədə yazmaq olar.

«Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyəti» adlı esse yazmaq tapşırığını ev tapşırığı kimi vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: *təhliletmə, sxemqurma*

I	II	III	IV
Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejiminin təhlilini çətinliklə təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edir və köməkdən istifadə etməklə təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək asanlıqla təqdim edir.
Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxemi çətinliklə qurur.	Müəllimin köməyi ilə çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxem qurur.	Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxem qurur.	Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid asanlıqla sxem qurur.

28-ci mövzu. Rus ordusu Təbrizə daxil olur

Alt standartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurur, tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına aid sxem qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

28. RUS ORDUSU TƏBRİZƏ DAXİL OLUR

1804–1813-cü illərdə Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı ingilis müstəmləkəçilərini çox narahat etdi. Gülüstan müqaviləsini özü üçün rüsvayçılıq hesab edən Qacarlar dövləti də Rusiyanın Cənubi Qafqazı zəbt etməsi ilə barışmaq istəmirdi. Buna görə də İngiltərə və Qacarlar dövləti 1814-cü ildə Rusiyaya qarşı müqavilə bağladılar.

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi necə davam etdi?

Nəyə görə Gülüstan müqaviləsi İranı qane etmirdi?

Abbas Mirzənin ordunu yenidən qurması. Qacarların Şimali Azərbaycanı ələ keçirmək planları İngiltərənin Cənubi Qafqazdakı məqsədlərinə tam uyğun gəlirdi. Buna görə ingilis diplomatiyası hər vasitə ilə Qacarları Rusiya ilə yeni müharibəyə təhrik edirdi. Bu məqsədlə Tehrana yeni səfir göndərildi. O, şahı inandırmağa çalışırdı ki, Qacarlar Cənubi Qafqazı ələ keçirə bilər, ancaq bunun üçün güclü ordu yaratmaq lazımdır. İngiltərə Qacarlara hər il maliyyə yardımı göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öz öhdəliyini bir daha təsdiq etdi. İngiltərə Qacarlara söz verdi ki, Qacarlar dövlətinin Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərinə yenidən baxılmasına nail olacaqdır. İngiltərə Qacarlara yeni təlimatçı zabitlər, silah-sursat, Təbrizdə fəaliyyət göstərən silah zavodu üçün avadanlıq göndərməyə başladı.

Cənubi Azərbaycanın hakimi Abbas Mirzə ingilislərin köməyi ilə öz ordusunu yenidən qururdu.

Qacarlar dövləti İngiltərə ilə yeni müqavilə bağlamaq və ordunu müharibəyə hazırlamaqla yanaşı, Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxmaq, Cənubi Qafqazın, əsasən Şimali Azərbaycan

184

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin D blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar. Verilmiş rəsmlərə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə

Qacar ordusunun hərbi paradı. 1816-cı il

ərazisinin, heç olmazsa, bir hissəsinin qaytarılmasına nail olmaq üçün Rusiyadan müəyyən güzəştlər almağa imkan axtarırdı. İngiltərə və Qacarlar dövləti ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəməyən çar hökuməti sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində bəzi xırda güzəştlərə getməyi qərara aldı.

Sizə, İngiltərə təhrik etməsə, Qacarlar yenidən Rusiya ilə müharibəyə hazırdı?

A.P.Yermolovun Qacarlar sarayına səfəri. 1817-ci ildə Rusiya A.P.Yermolovun başçılığı ilə Qacarlar sarayına nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyətinə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında möhkəm dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri üçün əsas ola biləcək xüsusi müqavilə bağlamağa səlahiyyət verilmişdi.

A.P.Yermolov Qacarlar sarayında soyuq qarşılandı. Şahzadə Abbas Mirzə rus nümayəndəliyini qorxutmaq məqsədilə Təbrizə, onların qarşısına on minlərlə əsgərdən ibarət hərbi birləşmə göndərdi. Yermolovun keçdiyi bütün yol boyu onu ingilis zabitləri müşayiət edirdi. Tərəflərin görüşündə ingilis səfiri də iştirak edirdi. Elə ilk danışıqlarda şah diplomatiyası Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Qacarların müharibəyə hazır olduğuna əmin olan general Yermolov İranı tərk etdi.

185

Qacar döyüşçüsü

Rusiya hökuməti müharibəyə girməkdən çəkinməyə çalışırdı. 1826-cı ildə Rusiya nümayəndə heyəti Qacarlar sarayına gəldi. Rusiya Qarabağın və Lənkəran xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır idi. Rusiyanın Qacarlara hərbi toqquşmaya girməmək üçün göstərdiyi bu cəhd uğursuz oldu.

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında ikinci müharibənin başlanması. 1826-cı ildə Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu Şimali Azərbaycana daxil oldu. Abbas Mirzənin planı qafiotan Qarabağa daxil olub, Şuşanı ələ keçirmək, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etmək idi.

Ordunun bir hissəsi Gəncəyə tərəf hərəkət etdi. Digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi. Qacar ordusu ilə birgə gəncəli Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, bəklili Hüseyinqulu xan, şirvanlı Mustafa xan və başqaları da gəldilər. Əhali öz keçmiş xanlarına kömək məqsədilə Rusiya əleyhinə üsyanlar qaldırdı. Belə bir üsyan Gəncədə baş verdi. Beləliklə, hərbi əməliyyatlar Şimali Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini əhatə etdi.

Abbas Mirzənin Şuşa, Bakı və Gəncəni ruslardan almaq cəhdləri. Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Bu

186

bilərsiniz. Bu zaman faktoloji suallardan başqa, izahedici, nəzəri sualların vasitəsilə yeni mövzuya keçid yaratmaq olar. Motivasiya zamanı elektron dərslikdən videomaterial göstərmək də səmərəli nəticə verə bilər.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Motivasiyadan sonra ikinci əsas şərt tədqiqat sualının qoyulmasıdır. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «**II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəbləri nə idi?**» sualını verməklə dərsin növbəti mərhələlərində təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür. Tədqiqat üçün tapşırıqlar elə müəyyən olunmalıdır ki, tədqiqat sualının cavabı şagirdlərin özü tərəfindən araşdırılıb öyrənilsin. Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların tərkibini hər dəfə fərqli üsullarla müəyyən etmək doğru olar. Belə ki rəngli vərəqlər vasitəsilə qruplaşdırmaq ən praktik yoldur. Qrupların adı yazılmış vərəqlərlə də şagirdləri qruplaşdırmaq mümkündür. Şagirdlər bu vərəqləri qrup adı görünmədən seçsələr, siz təsadüfi seçimlə qruplaşdırmağa nail ola bilərsiniz.

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında müharibə. 1826–1828-ci illər

rus qoşunu qalib gəldi. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. İlk növbədə, xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı Sərdarabad qalası mühasirəyə alındı. Sərdarabad qalası süqut etdi. Sentyabrın 26-da İrəvan qalasının da mühasirəsi başlandı. İrəvan qalası qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar Paskeviçin hədələyici məktublarına məhəl qoymur, mübarizəni davam etdirirdi. Lakin oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi. Həsən xan döyüşdə həlak oldu.

İrəvan qalasının süqutunda erməni xoyanəti də öz rolunu oynadı. İrəvan xanlığının ərazisində özünə dövlət yaratmağa çalışan

Rusiya hökumətinin təsis etdiyi «Təbrizin alınması» medalı

gəlmiş ermənilər işğalçılara hər cür kömək göstərirdilər.

İrəvanın işğalından sonra rus qoşunu Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləməyə başladı.

1827-ci il oktyabrın 13-də rus qoşunu Təbrizi işğal etdi. Şəhəri idarə etmək üçün Təbrizdə müvəqqəti idarə yaradıldı. Rus qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi ilə İranla yol açıldı.

İrəvan qalasının çar qoşunlarına qarşı qəhrəmancasına müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi. Rəssamı Frans Rubo

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları və müəyyən olunmuş vaxtı elan edin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün **C** blokundan da istifadə edə bilərsiniz.

I qrup: II Rusiya–Qacarlar müharibəsi ərəfəsində İngiltərənin siyasi fəaliyyətini təhlil edin.

II qrup: Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurun.

III qrup: II Rusiya–Qacarlar müharibəsi başlayarkən Abbas Mirzənin hücum planı necə idi? Sxəmləşdirin.

IV qrup: Verilmiş mənbə əsasında ermənilərin rus qoşunlarına yardım göstərməsini təhlil edin.

Verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermək olar. Müəllimin fasilitator rolu burada üzə çıxır. Bu zaman şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaradıb müstəqil fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Şagirdlər tapşırıqlarını təhlil edərək təqdim etdikdə nəticələri elektron lövhəyə yazmaq olar.

Təqdimat zamanı şagirdlər cədvəl və sxemi elektron lövhədə də işləyib nümayiş etdirə bilirlər. Bunun üçün elektron lövhənin «cədvəl qurmaq» və «sxem qurmaq» üçün funksiyasından istifadə etmək olar. Nəticədə rəngarəng və müxtəlif dizaynlı cədvəllər, sxemlər yaranacaq. Bu cədvəl və sxemləri yaddaşda saxlayıb müxtəlif təqdimatlarda istifadə etmək olar.

Tədqiqat sualına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərinə yönəltmək lazımdır. İkinci müharibədə çar Rusiyası və Qacarlar dövlətinin işğal etmək niyyətlərini, Cənubi Qafqazda hegemonluq uğrunda Qərbi Avropa ölkələrinin fəaliyyətini və bu müharibənin Azərbaycana qarşı bir ədalətsizlik olduğunu şagirdlərin öz tədqiqatları ilə öyrənməsinə nail olmağa çalışın.

Ev tapşırığı olaraq C blokundan istifadə etmək olar. Yaxud «İrəvan qalası mühasirədə» adlı hekayə yazmağı tapşırmaq olar.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, cədvəlqurma, sxemləşdirmə*

I	II	III
II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	Müəllimin köməyi ilə II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.	II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurmaqda çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurur.	Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid asanlıqla cədvəl qurur.
Tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına aid çətinliklə sxem qurur.	Müəllimin köməyi ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına aid sxem qurur.	Tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına aid asanlıqla sxem qurur.

29-cu mövzu. Türkmənçay müqaviləsi

Alt standartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə, təqdimat

29. TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

*Rus qoşunları Təbrizə qədər gəlib çıxmışdı.
Rusiyanın irəliləməsindən qorxuya düşən Qacarlar dövləti
sülh bağlamağa məcbur oldu.*

*Sülh danışıqları nə ilə nəticələndi?
Azərbaycan bu müqavilə üzündən
nə itirdi?*

Türkmənçay müqaviləsi. Türkmənçay müqaviləsi ərfəsində, 1827-ci ildə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında danışıqlar başlandı. Rusiya İrovan və Naxçıvan xanlıqlarının ona güzəştə gedilməsini, Qacarlar qoşununun Lənkəran xanlığını tərk etməsini və təzminat verməsini tələb edirdi. Şah hökuməti isə rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılması tələbini irəli sürürdü. Lakin danışıqlar yarımçıq qaldı.

Graf İvan Paskeviç

1828-ci ilin yanvarında Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil və Tehran istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Ruslar Urmiyanı və Ərdəbili tutdular. Rus qoşununun yeni hücumu Qacarlar sərəyində narahatlıq yaratdı.

1828-ci il fevralın 6-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında yenidən sülh danışıqları başlandı. Rusiya hökuməti şahdan Cənubi Azərbaycan ərazisinin də Rusiyaya verilməsini tələb edirdi. Lakin Osmanlı

*Nəyə görə
Rusiya tərəfi
müqavilə bağla-
mağa tələsd?*

191

Mövzunun tədrisinə başlayarkən şagirdləri A blokundakı motivasiyaya yönləndirin. Motivasiyanı E blokuna əsasən də qurmaq olar. Bu zaman şagirdlərin diqqətini rəsmlərdən birinə cəlb edib motivəedic suallarla yeni tədqiqata yönləndirmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlər artıq 5-ci sinifdə Azərbaycan

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

dövləti ilə müharibə təhlükəsi çar hökumətini Qacarlarla sülh müqaviləsi bağlamağa tələsirdi. Müqavilə 1828-ci il fevralın 10-da imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsinə görə İrəvan və Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Bununla Azərbaycan torpaqları iki yərə bölündü.

Cənubi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına İngiltərə mane oldu. Çünki İngiltərə dövləti Cənubi Azərbaycanın mühüm hərbi-strateji mövqeyinə böyük əhəmiyyət verirdi. Cənubi Azərbaycan şah hökumətinin əlində qaldı, Şimali Azərbaycan isə çar Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi.

Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Qacarlar dövləti Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verildi.

Rusiya Qacarlar dövlətində istədiyi şəhərdə özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququna malik

idi. Müqaviləyə əsasən Qacarlar dövləti Rusiyaya hərbi təminat ödəməli idi. Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə də var idi. Bu maddə müqaviləyə Qacarlar dövləti ərazisindən erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmək üçün daxil edilmişdi. Həmin maddəyə əsasən köçmək arzusunda olan əhalinin, yəni ermənilərin Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz və əksinə hərəkət etməsinə icazə verildi. Bunun nəticəsində ermənilər kütləvi surətdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürüldülər.

Həm 1804–1813-cü və 1826–1828-ci illər müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəlil artırdı. Beləliklə, Şimali Azərbaycana çoxlu erməni ailəsi köçürüldü. Yaxarlı torpaqların köçkün ermənilərə verilməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum olurdular.

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya–Qacarlar müharibəsinə son qoydu. Qacarlar dövləti Cənubi Qafqaza və Dağıstana olan iddialarından imtina etdi. Müqavilə Rusiyanın Qafqazdakı strateji

1828-ci ildə ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməsi. Rəssam V. Maşkov

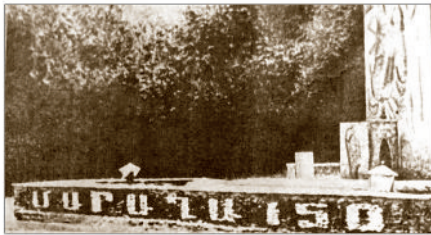
tarixi dərslərində Türkmənçay müqaviləsi ilə tanışdırlar. Bu, motivasiyanı qurmağa əlverişli imkan yaradır. Bunun üçün lövhəyə (elektron lövhəyə) Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərindən birini və ya nəticələrindən birini yazıb şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar.

Tədqiqat başlayarkən qoyacağınız problem dərslərin sonunda təlim məqsədinə çatmağınıza xidmət edəcəkdir. Bunun üçün məzmun standartı, təlim məqsədi və tədqiqat sualı arasında məntiqi, nəzəri vəhdət olmalıdır. Təlim məqsədi Türkmənçay müqaviləsinin başlandığı şərait və onun şərtlərinin tədqiqat olduğu üçün tədqiqat sualını «*Türkmənçay müqaviləsinin işğalçı dövlətlər və Azərbaycan üçün nəticələri nədən ibarət oldu?*» kimi qoymaq olar.

Tədqiqat zamanı təlim məqsədinə çatmaq üçün tapşırıqlar məqsədyönlü qoyulmalıdır. Bunun üçün şagirdləri qruplara bölüb, B blokunu onlar arasında paylaşdırmaq vacibdir.

C blokuna əsasən qruplara tapşırıqlar verin.

I qrup: Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi? Təhlil edin.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 159 illiyi münasibətilə qoyduqları abidə. Dağlıq Qarabağ, Ağdərə rayonu. Abidə 1988-ci ildə separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Sizcə, ermənilər bu abidəni nə üçün dağıtmışlar?

mövqeyini möhkəmləndirdi, onun qonşu ölkələrdə siyasi və iqtisadi təsirinə daha da genişlənməsinə zəmin yaratdı.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluma qədəm qoymağa məcbur edildi.

II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin başa çatdığı dövrdə Rusiya ilə Osmanlı arasında münasibətlər kəskin şəkildə pisləşdi. Çarizm öz müstəmləkələrini genişləndirməyə, Xəzəri və Qara dənizi tamamilə ələ keçirməyə can atırdı. Qacarlar dövləti üzərində qələbədən sonra Xəzər, demək olar ki, Rusiyanın daxili dənizi idi.

Bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalının başa çatması. 1828-ci ildə Rusiya Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Rus qoşunları Qars istiqamətində hücumə başladı. Qarsı tutduqdan sonra rus qoşunları Ahısaxı ələ keçirdilər.

Yazda 1829-cu ilin hərbi əməliyyatlarına hazırlıq başlandı. Rusiyanın hakim dairələri öz alayları üçün Azərbaycandan yeni qüvvə topladılar. Həmin il hərbi əməliyyatların gedişində ruslar Ərzurumu ələ keçirdilər. Rus qoşunu Balkan dağlarını

dan keçərək Ədirnəni də tutdu və İstanbula yaxınlaşdı. Sultən sülh danışıqlarına başlamamağa məcbur oldu. 1829-cu ildə Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Osmanlı Qara dənizin bütün Şərq sahillərini və Ahısaxı paşalığının ərazisinin bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Bosfor və Dardanel boğazları rus və Qərbi Avropa ticarət gəmiləri üçün açıq saxlanılırdı.

Ədirnə sülhü bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi. Rusiyanın mövqeləri möhkəmləndi, Qara dənizdə ticarətin genişlənməsi üçün şərait yarandı. Osmanlı ermənilərinin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi də şortlar arasında idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal ixrac edən ölkəyə çevriləcəkdi. Beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

«Əlahəzrət, olmağa mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar ələ keçirdilər ki, bir neçə on il yaddıqdan sonra dünyaya hay küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarıdır».

A.S.Qriboyedov

Rusiya imperatoruna məktubundan

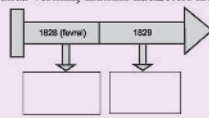

Bu fikrə münasibət bildirin.

Sual və tapşırıqlar

1. Türkmənçay müqaviləsi ərsəində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?
2. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi?
3. Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.
4. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

II qrup: – Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi? Təhlil edin.

III qrup: – Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi? Təhlil edin.

IV qrup: – Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.

Sualları **D** və **E** bloklarına əsasən də qurmaq olar.

Şagirdlərin diqqətini **D** blokunda ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə qoyulmuş abidənin şəklinə cəlb etməklə sual və tapşırıqlar vermək olar.

– Bu abidənin dağıdılmasında məqsəd nə idi? Əsaslandırın.

– Bu abidə nəyi sübut edir?

– Bu abidə neçənci ildə qoyulmuşdur? Hesablayın.

E blokunda verilmiş material da şagirdlərin tədqiqatına kömək edə bilər. Bunun üçün **E** bloku ilə **B** bloku arasındakı əlaqə yaradan tapşırıq vermək olar. Bu zaman şagirdlərdə mənbə üzərində işləmək bacarığı inkişaf edəcək.

Şagirdlərin təlimatına ayrılan vaxtı ədalətli bölməyə çalışın. Belə ki elə tapşırıqlar vardır ki, onlar geniş təhlil tələb edir. Qruplardan biri nəticələrini təqdim edərkən digər qrupların tolerant davranması təmin edilərsə, şagirdlərdə qarşılıqlı dinləmə mədəniyyəti formalaşacaqdır. Təqdimat zamanı şagirdləri resurslarla təmin etmək vacibdir.

Nəticələr təqdim olunduqda təlim məqsədinə nə dərəcədə çatmağınız müəyyən olacaqdır.

Ev tapşırığı kimi «Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinə aid əlavə material topla» tapşırığı vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimmə*

I	II	III	IV
Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri köməkdən istifadə edərək təqdim edir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri təqdim edir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri asanlıqla təhlil edərək nəticələri təqdim edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Abbasov Ənvər.** Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
2. **Abbasov Ənvər.** Kurikulum islahatının əsas istiqamətləri. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 4, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə konsepsiyası. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 6 fevral 2009.
4. Azərbaycan təhsili XXI əsrin astanasında. Bakı, 1998.
5. **Ağayev Sabir.** Tarixin tədrisində interaktiv təlim metodunun tətbiqi təcrübəsindən. Bakı, 2009.
6. **Əlizadə Əbdül.** Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
7. **Əhmədov Aydın.** Ümumi təhsil sistemində kurikulum islahatı: real nəticələrə doğru. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
8. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 2000.
9. **Əhmədova Mehriban, Əliyev Məcid, Qasımlı Musa və b.** Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Bakı, 2005.
10. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Məktəbdə tarixin tədrisinin perspektivləri. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı (1–2), 2006.
11. **Hüseynov Ramiz.** Azərbaycan tarixi tədrisinin bəzi məsələlərinə dair. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 1, 2010.
12. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Tarix fənnindən şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması, qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodlar. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı, № 1–2, 2009.
13. **Cəbrayılöv İntiqam.** Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil standartlarının hazırlanması məsələləri. Təhsilin aktual problemləri. Bakı, 2007.
14. **Kərimova Firəngiz, Əhmədova Mehriban və b.** İntegrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr, Bakı, 2006.
15. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr, Bakı, 2001.
16. **Qəndilov Rafiq, Tağıyeva Sevdə, Qocayev Şəmsi və b.** Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
17. **Qocayev Əkbər, Qocayeva Şəhla, Əliyeva Sevdə.** Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2002.
18. **Qocayev Əkbər.** Tarixi şəxsiyyətlər. Bakı, 2008.
19. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili inkişaf yollarında (müəllimlərin XIII qurultayına hesabat məruzəsi), 2008.
20. **Mərdanov Misir, Faiq Şahbazlı.** Azərbaycan təhsil siyasəti (1998–2005). I və II kitab. «Təhsil», Bakı, 2005.
21. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. «Təhsil», Bakı, 2006.
22. **Mərdanov Misir, Ağaməliyev Rəhim, Mehrabov Abdulla.** Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2003.
23. **Mehrabov Abdulla.** Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların (yanşmaların) rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, «Elmi əsərlər», № 4, Bakı, 2008.
24. **Mahmudov Yaqub.** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.
25. **Məlikov Rauf, Nəcəfli Tofiq.** Tarixin interaktiv təlimi. Bakı, 2002.
26. **Məlikov Rauf, İbrahimov Nizami.** Məktəblinin tarix lüğəti. Bakı, 2004.
27. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
28. **Rüstəmov İzzət.** Gələcəyə istiqamətlənmiş böyük siyasət. «Gənc istedad» jurnalı, № 1–2, 2009.
29. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
30. **Tağıyeva Sevdə və b.** Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. (V–IX siniflər). Bakı, 2006.
31. Tarixin tədrisində müasir üsullar (şərhlər, tövsiyələr, nümunələr). Bakı, 2000.
32. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (Kurikulum). «Kurikulum» jurnalı, 2010.
33. Ümumi təhsilin standartları (I–XI siniflər). Bakı, 2012.
34. Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün tarix proqramları. Bakı, 2005–2012.
35. **Veysova Zülfüyyə.** Fəal təlim metodları. Bakı, 2007.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Metodik vəsait haqqında	3
VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə məzmun standartları	11
İnteqrasiya imkanları	19
Təlim strategiyaları	26
Təlim prosesi və onun təşkili prinsipləri.....	29
«Azərbaycan tarixi» fənninin təliminin təşkilinin forma və üsulları barədə tövsiyələr	35
«Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tədrisində iş formalarının tətbiqi	39
«Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tətbiqində istifadə olunan üsul və vasitələr	42
Xəritə üzərində iş	48
«Zaman oxu» üzərində iş.....	48
Mənbələrin öyrənilməsi üzrə dərslər	51
İllüstrasiya üzərində iş.....	52
Planlaşdırma ilə bağlı tövsiyələr	53
«Azərbaycan tarixi» fənni üzrə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr	57
VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə tematik planlaşdırma	64

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1-ci mövzu. Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə.....	66
2-ci mövzu. Tənəzzüldən qüdrətə aparan yol	69
3-cü mövzu. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	72
4-cü mövzu. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai həyat.....	75
5-ci mövzu. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri.....	78
6-cı mövzu. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	81

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7-ci mövzu. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət	84
8-ci mövzu. Rusiya Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşır	87
9-cu mövzu. Azərbaycan torpaqları iki imperiya tərəfindən bölüşdürülür	90
10-cu mövzu. Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında	93

11-ci mövzu. Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edir	96
12-ci mövzu. Azərbaycan Əfşarlar imperiyası.....	99
I. Birömrülük imperiya	99
II. Süquta aparan yol.....	103
III. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının süqutu.....	106

BÖYÜK ƏFŞARLAR İMPERİYASINDAN XANLIQLARA – AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

13-cü mövzu. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdləri	110
I. Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıq.....	110
II. Azərbaycanın Cənub xanlıqları.....	114
III. Quba xanlığı – Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti	118
IV. Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	121
V. Bəylərbəyilikdən xanlığa.....	125
14-cü mövzu. Qərbi Azərbaycan xanlıqları	129
15-ci mövzu. İkihakimiyyətli xanlıqlar	133
16-cı mövzu. Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqları.....	137
17-ci mövzu. Camaatlıq, sultanlıqlar və mülkiyyətlər.....	141
18-ci mövzu. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son təşəbbüs	145
I. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimala doğru birinci yürüşü	145
II. Son cəhd.....	149
19-cu mövzu. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	153
20-ci mövzu. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət	157
21-ci mövzu. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	161

XANLIQLARDAN MÜSTƏMLƏKƏ ASILILIĞINA – AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

22-ci mövzu. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalına başlayır	165
23-cü mövzu. Çar Rusiyası Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyir.....	169
24-cü mövzu. Qacarlar dövləti Rusiyadan geri çəkilməyi tələb edir.....	173
25-ci mövzu. İşğal davam edir.....	177
26-cı mövzu. Gülüstən müqaviləsi	181
27-ci mövzu. Rusiya Şimali Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaradır.....	185
28-ci mövzu. Rus ordusu Təbrizə daxil olur.....	189
29-cu mövzu. Türkmənçay müqaviləsi	193
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	197

*Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmovə
Esmira Hümbət qızı Musayeva
Leyla Əhliman qızı Hüseynova*

AZƏRBAYCAN TARİXİ

8-ci sinif

(Müəllim üçün metodik vəsait)

Bakı, «Təhsil», 2015.

Nəşriyyat redaktoru *Gülər Ələkbərqızı*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompüter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev*
Korrektor *Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 06.07.2015. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.
Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Fiziki çap vərəqi 12,5.
Uçot nəşr vərəqi 12,07. Sifariş 62. Tiraj 7000. Pulsuz.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A
e-mail: tahsil_az@yahoo.com